

ԵՄՈՏՈՅԻՆԻ EKONOMISTI

Եվրոպական Եվրոպական - անալիտիկական ժուրնալ
International Scientific - Analytical Journal

2

2022

ԺՊԹՈՒ – VOLUME

XVIII

UDC33

ე-49

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
პაატა გუგუშვილის ეკონომიკის ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Paata Gugushvili Institute of Economics

ეკონომისტი

EKONOMISTI

2022

2

ბოთი-VOLUME

XVIII

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
პაატა გუგუშვილის ეკონომიკის ინსტიტუტი

საერთაშორისო რეცენზირებადი სამეცნიერო-ანალიტიკური ჟურნალი

**Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Paata Gugushvili Institute of
Economics
International Reviewed Scientific-Analytical Journal**

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

გამოდის 2009 წლის იანვრიდან ორ თვეში ერთხელ,
2016 წლიდან – კვარტალში ერთხელ

**Published since January 2009 once in two months,
Since 2016 - Quarterly**

*რედაქციის მისამართი: თბილისი, 0105, გ. კიკოდის ქ. 14;
ტელ.: 293 34 44; 599 970103.*

**Address: Tbilisi, 0105, Kikodze street,
tel. (+995 32) 293 34 44; 599 970103.**

სამეცნიერო-სარედაქციო საბჭო

ეკონომიკის მეცნიერებათა დოქტორები, პროფესორები:

რამაზ აბესაძე (მთავარი რედაქტორი), იური ანანიაშვილი, გივი ბედიანაშვილი, თეიმურაზ ბერიძე, გიორგი ბერულავა, ვახტანგ ბურდული, რევაზ გველესიანი, რევაზ გოგობია, რევაზ კაკულია, თემურ კანდელაკი, მურმან კვარაცხელია, პაატა კოლუაშვილი, ელგუჯა მექვაბიშვილი, სოლომონ პავლიაშვილი (აკადემიკოსი), ვლადიმერ პაპავა (აკადემიკოსი), უშანგი სამადაშვილი, ავთანდილ სილაგაძე (აკადემიკოსი), ავთანდილ სულაბერიძე, მირიან ტუხაშვილი, თეიმურაზ შენგელია, მურმან ცარციძე, ნოდარ ჭითანავა, ეთერ ხარაიშვილი, მიხეილ ჯიბუტი.

სამეცნიერო-სარედაქციო საბჭოს უცხოელი წევრები

ჯეფრი საქსი (კოლუმბიის უნივერსიტეტის პროფესორი, გაეროს სპეციალური მრჩეველი), ფრენკ არაუჰო (პროფესორი, კალიფორნიის უნივერსიტეტი ბერკლი, კალიფორნიის უნივერსიტეტი დევისი), ლარისა ბელინსკაია (პროფესორი, ვილნიუსის უნივერსიტეტი), რუსლან გრინბერგი (რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი), სიმონე გუერჩინი (პროფესორი, ფლორენციის უნივერსიტეტი), ბარნი ერედია (პროფესორი, კალიფორნია, აშშ), ვოლფგანგ ვენგი (პროფესორი, ბერლინის ტექნიკური უნივერსიტეტი), ტომას დ. ვილეტი (პროფესორი, კლერმონტის უნივერსიტეტი), ელდარ ისმაილოვი (პროფესორი, ბაქოს სოციალური მართვისა და პოლიტოლოგიის ინსტიტუტი), გინდრა კასნაუსკიენე (პროფესორი, ვილნიუსის უნივერსიტეტი), სტივენ კოენი (კოლუმბიის უნივერსიტეტის პროფესორი), ვლადიმერ მენშიკოვი (პროფესორი, დაუგავილის უნივერსიტეტი, ლატვია), სლავომირ პარტიცკი (იოანე პავლე II-ს სახელობის ლუბლიანას კათოლიკური უნივერსიტეტი), გალინა სავინა (პროფესორი, ხარკოვის ტექნიკური უნივერსიტეტი), დაროლ ჯ. სტეინლი (პროფესორი, პეპერდაინის უნივერსიტეტი), ალექს სტუპნიცკი (პროფესორი, ტარას შევჩენკოს სახელობის კიევის ეროვნული უნივერსიტეტი), ადამ ნიუმენ ტიორნერი (პროფესორი, ლესტერის უნივერსიტეტი, ლესტერი, დიდი ბრიტანეთი)

მთავარი რედაქტორის თანაშემწე – ეკონომიკის დოქტორი მამუკა ხუსკივაძე

პასუხისმგებელი მდივანი – ეკონომიკის დოქტორი თეა ლაზარაშვილი

SCIENTIFIC EDITORIAL COUNCIL

Doctors of economics, Professors:

Ramaz Abesadze (**Editor-in-chief**), Yuri Ananiashvili, Givi Bedianashvili, Teimuraz Beridze, Giorgi Berulava, Vakhtang Burduli, Nodar Chitanava, Revaz Gogokhia, Revaz Gvelesiani, Mikheil Jibuti, Revaz Kakulia, Eter Kharaishvili, Paata Koghuashvili, Murman Kvaratskhelia, Temur Kandelaki, Elguja Mekvabishvili, Vladimer Papava (academician), Solomon Pavliashvili (academician), Ushangi Samadashvili, Teimuraz Shengelia, Avtandil Silagadze (academician), Avtandil Sulaberidze, Murman Tsartsidze, Mirian Tukhashvili.

FOREIGN MEMBERS OF THE SCIENTIFIC EDITORIAL COUNCIL

Jeffrey D. Sachs (Professor at Columbia University, UN Special Adviser), Frank P. Araujo (Professor, University California at Berkeley, University California at Davis), Larisa Belinskaia (Professor, Vilnius University), Steven Cohen (Professor, Columbia University), Barney Eredia (Professor, President at Educational Consortium Institute at Aptos), Ruslan Grinberg (Corresponding member of RAS), Simone Guercini (Professor, University of Florence), Eldar Ismailov (Professor, Baku Institute of Social Management and Political Science), Gindra Kasnauskiene (Professor, Vilnius University), Vladimir Menshikov (Professor, Daugavpils University, Latvia), Slavomir Partycki (Professor, The John Paul II Catholic University of Lublin), Galina Savina (Professor, Kharkiv Technical University), Darrol J. Stanley (Professor, University of Pepperdine), Oleksiy Stupnitsky (Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv), Adam Newman Turner (Professor of Management at Leicester University), Wolfgang Weng (Professor, Technical University of Berlin), Thomas D. Willett (Professor, Claremont Graduate University).

Assistant Editor-in-chief – Doctors of economics **Mamuka Khuskivadze**

Executive Secretary – Doctors of economics **Tea Iazarashvili**

НАУЧНО-РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Доктора экономических наук, Профессора:

Рамаз Абесадзе (**главный редактор**), Юрий Ананиашвили, Гиви Бедианашвили, Теймураз Беридзе, Георгий Бериулава, Вахтанг Бурдули, Реваз Гвелесиани, Реваз Гогохия, Михаил Джибути, Реваз Какулия, Темур Канделаки, Мурман Кварацхелия, Паата Когуашвили, Элгуджа Меквабишвили, Владимир Папава (академик), Соломон Павлиашвили (академик), Ушанги Самадашвили, Теймураз Шенгелия, Автандил Силагадзе (академик), Автандил Сулаберидзе, Мириан Тухашвили, Мурман Царцидзе, Этер Хараишвили, Нодар Читанава.

ИНОСТРАННЫЕ ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Джеффри Д. Сакс (профессор, Колумбийский университет, Специальный советник ООН), Франк П. Арауджо (профессор, Калифорнийский университет в Беркли, Калифорнийский университет в Дэвисе), Лариса Белинская (профессор, Вильнюсский университет), Стивен Козн (профессор, Колумбийский университет, Нью-Йорк, США), Барни Эредиа (профессор, Калифорния, США), Руслан Гринберг (Член-корреспондент РАН), Симоне Гуерчини (профессор, Университета Флоренции), Эльдар Исмаилов (профессор, Бакинский институт социального управления и политологии), Гиндра Каснаускене (профессор, Вильнюсский университет), Владимир Меньшиков (Профессор, Даугавпилсский университет, Латвия), Славомир Партицкий (профессор, Люблинский католический университет Иоанна Павла II), Галина Савина (профессор, Харьковский технический университет), Даррол Дж. Стэнли (профессор, Университет Пеппердайна), Алексей Юступницкий (профессор, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко), Адам Ньюман Тернер (профессор, Лестерский университет), Вольфганг Венг (профессор, Технический университет Берлина), Томас Д. Виллетт (профессор, Университет Клермонта).

Помощник главного редактора - доктор экономики **Мамука Хускивадзе**

Ответственный секретарь - доктор экономики **Теа Лазарашвили**

ს ა რ ჩ ე მ ე ბ ა - C O N T E N T S

ინოვაციური ეკონომიკა – INNOVATIVE ECONOMICS

- Ramaz Abesadze* – The Main Directions of the Innovation Development Strategy of the Georgian Economy 8
- Рамаз Абесадзе* – Основные направления Стратегии инновационного развития экономики Грузии 15
- რამაზ აბესაძე* – საქართველოს ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების სტრატეგიის ძირითადი მიმართულებები 22

სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემები – SOCIAL-ECONOMIC PROBLEMS

- Varnalii Zakharii, Cheberyako Oksana, Miedviedkova Nataliia, Mykytiuk Oksana* – Social Security of Ukraine Under the War 31
- ვარნალი ზახარი, ჩებერიაკო ოქსანა, მიედვიედკოვა ნატალია, მიკიტიუკ ოქსანა* – უკრაინის სოციალური უზრუნველყოფა ომის პირობებში (რეზიუმე) 38

სასურსათო უსაფრთხოება - FOOD SAFETY

- პაატა კოლუაშვილი, რამაზ გახოკიძე* – მოსავლის ენერგეტიკული ღირებულება 39
- Paata Koguashvili, Ramaz Gakhokidze* – Energy Cost of the Crop (Expanded Summary) 46

ბიზნესი – BUSINESS

- Mariam Lashkhi, Sopio Ogbaidze, Mariam Lashkhi, Vakhtang Charaia* – Startup Access to Finance in Georgia and International Experience 48
- მარიამ ლაშხი, სოფიო ოგბაიძე, მარიამ ლაშხი, ვახტანგ ჭარაია* – სტარტაპების ხელმისაწვდომობა ფინანსებზე საქართველოში და საერთაშორისო გამოცდილება (რეზიუმე) 60

ჯანდაცვის ეკონომიკა – ECONOMIC OF HEALTHCARE

- თენგიზ ვერულავა, ავთანდილ ჯორბენაძე* – პირველადი ჯანდაცვის რეფორმირების 1995-2003 წლების გამოცდილება და რეკომენდაციები 61
- Tengiz Verulava, Avtandil Jorbenadze* – Experiences and Recommendations for Primary Health Care Reform 1995-2003 (Expanded Summary) 72

მწვანე ეკონომიკა – GREEN ECONOMY

<i>Levan Kikilashvili, Rusudan Kvaratskhelia</i> – Green Technologies - In Georgian Passive Solar Greenhouses	75
<i>ლევანი კიკილაშვილი, რუსუდან კვარაცხელია</i> – მწვანე ტექნოლოგიები-საქართველოს პასიურ მზის სათბურებში (რეზიუმე)	81
დოქტორანტიებისა და მაგისტრანტიების სამეცნიერო ნაშრომები PAPERS OF DOCTORAL AND MASTER STUDENTS	
<i>ხათუნა ხადური</i> – სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობებისა და კერძო სექტორის როლი პოსტკონფლიქტურ რეგიონებში	83
<i>Khatuna Khaduri</i> – The role of trade and economic relations and the private sector in post-conflict regions (Expanded Summary)	92
<i>ნათია შარაბიძე</i> – საქართველოს საპენსიო სისტემა: გამოწვევები და პერსპექტივები	94
<i>Natia Sharabidze</i> – Georgian Pension System: Challenges and Prospects (Expanded Summary)	107
<i>ციცი ცაცკრიალაშვილი</i> – ქართული ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელი მცირე საოჯახო მარნების განვითარებაში	109
<i>Tsitsi Tsatskrialashvili</i> – Georgian wine tourism business model in the development of small family wineries (Expanded Summary)	114
<i>ალიმი ხერხაძე</i> – საქართველოს ეკონომიკის დაჩქარებული განვითარების აუცილებლობა და არსი	116
<i>Alimi Kherkhadze</i> – The necessity and essence of accelerated development of Georgian economy (Expanded Summary)	126

ინოვაციური ეკონომიკა – INNOVATIVE ECONOMICS

Ramaz Abesadze
Doctor of economic sciences, Professor

THE MAIN DIRECTIONS OF THE INNOVATION DEVELOPMENT STRATEGY OF THE GEORGIAN ECONOMY

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.RAMAZ.ABESADZE](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.RAMAZ.ABESADZE)

Annotation. The pros and cons of innovative economic development in Georgia are studied and the main directions of the innovative economic development strategy of Georgia are identified.

Keywords: Innovation Development Strategy, Innovation Policy, Innovation System, Technology Transfer, Innovation Infrastructure

Introduction

Every country, regardless of its level of development, should strive in modern conditions to have an effective innovation system based on its own research. To do this, the government must create the conditions to strengthen innovative activities, to raise an innovative creator in the economy. First of all, the government should define the innovation policy of the country and on this basis establish the legal basis for innovation development and create an effective innovation system.

None of the previous governments in Georgia has taken effective measures for innovative development of the economy. Significant steps have been taken to form an appropriate institutional, basic and innovative system. However, documents that directly or indirectly meet the requirements of innovation development have been adopted before. Nor can it be said that the introduction of innovations in the Georgian economy did not take place at all. Some steps have been taken in this direction, especially in the introduction of information and telecommunication technologies. However, all this did not fully meet the requirements of state regulation of the processes needed to create and strengthen the innovation system. This is at a time when many post-Soviet countries have made great strides in this regard, with some paying close attention to the issue from the outset. **Lithuania, Lietuva and Estonia**, for example, have been able to create a fairly developed national innovation system, become members of the European Union, and these systems now operate within the EU's unified innovation system. In Russia, the first document expressing the government's innovation state policy was adopted in 1996 - the Federal Law on Science and State Scientific-Technical Policy, defining the main goals and principles of the state innovation policy. Ways to build an innovative economy were outlined. Innovation development of the economy is the main direction of the national strategy and policy of Kazakhstan. Important documents on this score were adopted in the country from the very beginning. Many documents on the innovation development of the country have been adopted in Ukraine. After that, many institutional documents were adopted in the country.

The strategy of innovation development of the economy should reveal the existing pros and cons, identify the main directions of the country's innovation policy and development of the innovation system.

The current state of innovation development of the Georgian economy

Among the positive measures taken in the direction of innovation development of the economy in Georgia can be distinguished: 1. Work has started to create a legal basis for innovative activities and in 2016 the Law of Georgia „The current state of innovative development of the Georgian economy”; The Georgian Research and Innovation Council was established in 2017; In 2014, the Innovation and Technology Agency of the Ministry of Economy and Sustainable Development of Georgia was established; In 2016, the Ministry of Economy and Sustainable Development of Georgia established the "Department of Communication Information and Modern Technologies"; The following technical parks, innovation centers, Fablabs and clusters were established: Tbilisi, Batumi, Zugdidi, Telavi, Kaspi and Gurjaani technoparks; Akhmeta, Rukhi, Kharagauli, Choport and Baghdati Innovation Centers; Fablabs of Ilia State University, Tbilisi Technopark, Academy of Arts, Tbilisi State University and Technical University, Batumi State University, Kutaisi Akaki Tsereteli University and Zugdidi Technopark. Fablabs also operate on the basis of vocational schools in Mestia, Gurjaani, Akhaltsikhe, Kobuleti, Tsalenjikha, Poti, Ambrolauri and Rustavi; Clusters: "Silicon Valley Tbilisi", Georgian Furniture Cluster, Georgian Film Cluster, Georgia Aisi Cluster. Clusters are being created in the direction of tourism. The project will work in Imereti and Kakheti, which aims to create three thematic clusters: Local Wine and Gastronomic Tourism Cluster, authentic hotel cluster and a cultural heritage cluster; Kutaisi International University, whose educational programs are based on the programs of the Technical University of Munich; In 2014, in order to restore scientific research activities in the agricultural sector, the Agricultural Research Center was established; in 2016, a venture investment program was launched in Georgia - "Startup Georgia" to find financial support for innovative ideas of start-up businesses; Numerous examples can be given of the launch of new modern enterprises in various fields of economics or the introduction of advanced technologies in existing ones. For example: Gardabani thermal power plant equipped with the latest technologies with a capacity of 230 MW; Hydropower plant - Nenskrahes; Five-star tourist complex in Kakheti; Plant for composite parts of civil aircraft; Caspi European standard and high technology brick factory; Metekhi ceramic factory was equipped with modern production lines of the Spanish company; Georgian corn grain processing, oil receiving and combined feed production plant in accordance with modern standards in Samegrelo; Livestock breeding complex, equipped with machines manufactured by the famous company "Big Dutchman"; Rustavi Garment Enterprise - "Kartli Textile", which will eventually employ up to 4 thousand workers [Abesadze ... 2020] and so on.

Despite some success in the direction of innovation development of the economy, there are still unresolved problems, the most notable of which are: Measures taken towards the innovative development of the economy are of a relatively fragmentary and intermittent nature; Not in good condition the scientific potential of the country; Despite some growth, the salaries of scientists are low, which has alarmingly reduced the number of scientists and made the field of science unpredictable; The grant system is underdeveloped, the share of science funding from the state budget to the gross domestic product is almost the lowest in the world. The material-technical base of science is in bad condition etc; The system of secondary, higher, vocational training and continuing education requires a serious transformation. It is not yet fully focused on the demands of knowledge and economics. Getting an education could not be a guaranteed way to increase your income in the future. The staff training system is underdeveloped and inefficient, etc; The system of service of scientific research and transfer of research results in production is underdeveloped; There are no mechanisms to facilitate the diffusion of technologies; Low is level of small and medium business development. There is no SME support infrastructure and innovative SMEs; There is no clear innovation policy - appropriate strategy and mechanism of state regulation, appropriate comprehensive institutional framework

and incentive system for innovation development, incentive financial, tax and other mechanisms; There is no further support for the implementation of projects by donors, which reduces their activities to zero; There is almost no connection between science, business and the state, which is a major requirement of an innovative economy; There are almost no orders from the state and business for scientific research;

10. Innovations based on own research are almost non-existent, innovations are relatively imported only in the field of communications and information technologies; infrastructure Innovative system (business incubators, technoparks, consulting and technology transfer centers, clusters, innovative networks, etc) is underdeveloped; Rural breeding test and consulting stations, consulting centers, hydrometeorological, geological, geodetic, metrological, seismological, modeling, quality management, scientific-technical information, standardization and other services are purely developed; There are many factors hindering the introduction of new technologies: lack of knowledge, lack of political will and institutional support, scarcity of financial resources, political and social tensions;

The main directions of Georgia's innovation policy

The strategy of innovation development of the country's economy should include the directions of the state's innovation policies and the ways of their implementation. First of all, it is necessary for the innovation development policy to be continuous and complex. The main directions of Georgia's innovation policy can be distinguished:

I. Improving Georgia's Innovation System:

1. Formation of the five-link model of the innovation system. In the developed countries of the world, the **three-link model** of the innovation system (spiral) - **science-state-business** - was preferred, but today it is being replaced by a **four-link model** - **science-state-business-civil society**. Another link is added and a five- **link model** is formed - **science-state-business-civic society-environment**. This model, unlike the three- **link model**, implies the principle of openness of innovations, ie the significant involvement of civil society in innovation processes, as well as the existing environment, ie. Consideration of ecological factors, where the environment refers to ecological factors that contribute to the sustainable development and stable functioning of other components [ЦИРЕНЩИКОВ В. 2019].

2. Strengthening scientific potential. For which it is necessary to increase their funding in order to increase the funding of scientists and strengthen the material and technical base of science. Which will allow us to increase the productivity of scientists, and the interest of young people in science. At the present stage, the principle of openness of science is also introduced, according to which scientists freely cooperate with each other both inside and outside the country. This requires involvement in the global scientific space. It is critically important to expand the country's grant system. Grants should exist at all levels (state, university, business level) It is necessary to improve the legal framework of science, which will reflect the modern requirements. Reliable infrastructure for storage, processing and dissemination of scientific data must be established.

3. Improving the education system. Higher education institutions should be funded from the state budget, and be gradually increased. This will help to increase the demand for students and, consequently, to raise the level of knowledge gained. It is necessary to intensify the educational function at all levels of education, which will help reduce people's aspirations towards crime, drug addiction and gambling in the country. The education system must meet the needs of the innovation development of the country's economy

4. Strengthen the import of innovations. Initially, an innovation system should be focused on importing especially the latest technologies and high technologies. This requires the training of

appropriate staff and the creation of mechanisms to facilitate the diffusion of technologies. Many factors hindering the introduction of new technologies must be eliminated: lack of knowledge; Lack of political will and institutional support; Scarcity of financial resources; Political and social tensions; Improving the investment environment to attract innovations from outside, etc.

5. Forming an innovation system based on your own research. It is true that the import of innovation will always take place, but in order to increase the country's competitiveness, it is necessary to gradually form an innovation system based on its own research, which requires complex measures: improving science and education, as well as low-level scientific research services and transferring to production research results; Strengthening the layer of entrepreneurs and inventors; Improving the efficiency of the staff training and retraining system, etc.

6. Improving the infrastructure of the innovation system. Work on infrastructure elements (scientific research institutes; technoparks; business incubators; clusters, small innovative enterprises; innovative technology centers; consulting firms; telecommunication networks; financial instruments, including venture capital, etc.) should be strengthened, in the direction of growth in quantity and efficiency. Creating an environment conducive to innovation (subsidies, tax breaks, risk insurance, etc.); Establish mechanisms to support the implementation of project results implemented by donors. Strengthen rural variety testing and consulting stations, consulting centers, hydrometeorological, geological, geodetic, metrological, seismological, modeling, quality management, scientific-technical information, standardization and other services.

7. Accelerate the development of medium and small businesses. Small and medium-sized enterprises play a key role in: reducing unemployment and poverty; To increase the entrepreneurial potential of the country and thus increase its competitiveness; In the formation of the middle class and thus in the strengthening of the economic, social and political stability of the country, in the reduction of internal migration, since the expansion of medium and small enterprises is practically unlimited. They can be operated anywhere in the area. However, due to their small size, they need significant support from the state. It is necessary to adopt the law "On Small Business Support", which exists in almost every country in the world. This law should create a small business support body (for example, in the United States, such a body is called the Small Business Administration) with appropriate infrastructure-boosting tools (tax breaks, cheap credit, risk insurance, ease of home procurement, etc.). Special attention should be paid to the development of innovative small businesses. In developed countries, such enterprises implement a more innovative idea than large enterprises. Small business has been a priority area of concern for all advanced countries. An exception could be the South Korea, where big business favored big business because of a strong lobbying group, but when they saw that the middle class and social equilibrium were threatened, billions were spent on small business development.

8. Establishment of support mechanisms for further implementation of projects by donors. It is necessary to create a certain subdivision in the Ministry of Economy and Sustainable Development, which will organize the period after the implementation of projects by donors - the introduction of the results obtained.

II. Innovative development of the regions of Georgia

For the innovative development of the economy of regions (districts) it is necessary:

1. The gravity of the innovation development of the regional economy must shift from the center to the regions.

2. The leadership of the regions should turn the regions into attractive areas for foreign investment.
3. The innovation system of the region should be gradually strengthened with the relevant infrastructure (venture funds, technology transfer centers, breeding test stations, consulting centers, hydrometeorological, geological, geodetic, metrological, seismological, model, quality management, scientific and other services). ;
4. The economy of the regions of Georgia is mainly agrarian in nature, so it is important to stimulate the creation of innovative farms;
5. Identification of natural resources of the districts and their effective use;
6. Establishment of structural funds, the main purpose of which will be to provide financial assistance to overcome backwardness through innovative development of the economy;
7. Development of bio-agriculture, promotion of production of ecologically clean and production of organic products and harmonization with their international standards;
8. Development of modern technologies for storage and processing of agricultural products;
9. Establishment and development of regional extension centers within the framework of knowledge dissemination, etc.

III. Creating a market for scientific and technical products

Innovation development of the economy is based on the development of science and, on this basis, innovation. The course should be based on the production of science-based products. For this, it is necessary to increase funding for research and development (which means a combination of work aimed at creating new knowledge and using it to create new products or technology), on the basis of which it will be possible to create a market for scientific and technical products. The consumer in the scientific-technical market is an entrepreneur who wants to increase the competitiveness of his enterprise. The supplier is the organization that creates the new product or technology. The size of this market depends on the volume of innovations created and the activity of introducing these innovations. The commodity form of products is limited in the market of scientific and technical products. The market is supplied with products for individual consumption, thus wholesale trade here usually does not take place. The structure of the market can include both large and medium and small enterprises: higher education institutions, scientific research institutes, research laboratories, project and design bureaus, scientific and technical departments of enterprises and other organizations engaged in scientific and technical activities [Самсонова М.В. 2008].

IV. Economic security of Georgia

The main content of economic security lies in the fact that the country must ensure the constant protection of the vital economic interests of the individual, society and the state and the dynamic development of the economy, both in peaceful and internal and in extreme external situations. It is implemented internationally, nationally, regionally, enterprisely and on a personal level. Its most important interests are based on the innovative development of the economy and increasing its competitiveness: socio-economic and military-political stability; Efficient use and allocation of resources; Protection and realization of the national priorities of the state; Sustainable development; Increasing the welfare of the population and the defense capacity of the country.

The implementation of economic security means the development and implementation of a system of measures that will ensure the independence, identity, development of the country's national economic system, the prevention of internal and external threats, and the adoption of precautionary measures.

To avoid imminent danger, an appropriate organizational structure is needed to implement economic security.

Economic security is based on the following basic principles: taking into account the historical challenges and threats of development; Defining long-term strategic goals and interests; Protection of the vital interests of the individual, society, state; Compatibility of national and international security.

The components of economic security are: financial security, energy security; Food security, as well as security of its separate field or sector, such as industry, transport, communications, tourism, transit, small business, etc.

Government, sectoral and scientific-technical programs should be developed according to all directions of the strategy. At this stage, it is advisable to develop: "**Science and Education Further Development Program**", "**Industrial Innovation Development Program**", "**Agricultural Innovation Development Program**", "**Energy Innovation Development Program**", "**Small Business Further Development and Support Program**"

It is as a result of radical progressive changes in science and education that it is possible to establish an effective innovation system and an innovative economy. It is also important to ensure the innovative development of the industry, as it is an advanced sector of the economy and without its development it is impossible to develop other sectors. It is the innovative development of industry that should lead to the innovation development of the whole economy. Innovative development of industry should be based on the creation and development of science-extensive productions.

In agriculture households (based on production safety of country) it is necessary to accelerate the creation of households (commodity) on the basis of new technologies. In this area, it is necessary to attract investments of Georgian businesses. Energetics must develop rapidly than others sectors. Essentially, in essence, there is an increase in alternative energies (on the basis of renewable sources of energy). Obstacles, related to the construction of the HES on the part of population, should be removed in a timely manner. Renewable energy is needed not only in the short-term perspectives, it is energy that never exhausted. Without the development of a small business it is impossible to form middle class in the country, decrease unemployment and misery significantly.

Conclusions

1. No previous government in Georgia has taken effective measures towards innovative development of the economy. That is why the formation of the legal basis for innovation and the development of the innovation system starts mainly from 2013.
2. Despite the measures taken, the problems remain today. First of all, innovative development has not taken on a complex and continuous character. There is also almost no innovative system based on its own behaviors. Between science and so on.
3. It is necessary to work out an innovative development strategy and relevant programs for the country. The main directions of innovation policy should be:
 1. Improving the innovation system of Georgia. It includes: establishing a **five-link model** of an innovation system; Strengthening scientific potential; Improving the education system; Strengthening the import of innovations; Formation of an innovation system based on own research; Improving the infrastructure of the innovation system; Accelerating the development of medium and small businesses; Establish mechanisms to further support project implementation by donors;
 2. Innovation development of the regions of Georgia.
 3. Creating a market for scientific and technical products
 4. Economic security of Georgia. It includes financial, energy and food security, as well as security of a particular sector or sector of the economy.

4. State, sectoral and scientific-technical programs should be developed according to all directions of the strategy. At this stage, it is advisable to develop: "Science and Education Further Development Program", "Innovative Industry Development Program", "Agricultural Innovative Development Program", "Energy Innovation Development Program".

References

1. Abesadze R. 2020. Innovation Policy and Innovation System Georgia. Proceedings of the Institute of Economics TGU im. Paata Gugushvili. Tbilissi, University Publishing, Vol. XIII. Timonina I. JI. 2017. (in Georgian)
2. Matias Braun, Sebastián Bustos, Luis Felipe Céspedes. Innovation Strategy and Economic Development
<https://www.cgdev.org/sites/default/files/WP590-Innovation-strategy-economic-development.pdf>
3. Timonina I. JI. 2017. Strategy of Innovation Development Японии: on the way to the fourth proven revolution. Vostok 2017, № 4 (Russian)
4. TSIRENSCHIKOV V. 2019. STRATEGY FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE EUROPEAN UNION: NEW GOALS AND INITIATIVES, Modern Europe, No. 6, p. 138–148 (Russian)
5. Samsonova MV 2008. FEATURES OF FORMATION SCIENTIFIC SCIENTIFIC-TECHNICAL PRODUCTS IN CONTEMPORARY CONDITIONS OF HOZSTVOVANIC (Russian)
<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-rynka-nauchnotehnicheskoy-produktsii-v-sovremennyh-usloviyah-hozyaystvovaniya>

Рамаз Абесадзе

Доктор экономических наук, профессор

Основные направления Стратегии инновационного развития экономики Грузии

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.RAMAZ.ABESADZE](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.RAMAZ.ABESADZE)

Аннотация. изучены плюсы и минусы инновационного экономического развития и определены основные направления стратегии инновационного экономического развития Грузии.

Ключевые слова: стратегия инновационного развития, инновационная политика, инновационная система, трансфер технологий, инновационная инфраструктура.

Введение

Каждая страна, независимо от уровня ее развития, должна стремиться в современных условиях иметь эффективную инновационную систему, основанную на собственных исследованиях. Для этого государство должно создать условия для усиления инновационной деятельности, воспитать инновационного творца в экономике. В первую очередь государство должно определить инновационную политику страны и на этой основе создать правовую базу инновационного развития и создать эффективную инновационную систему. Ни одно из предыдущих правительств Грузии не предприняло действенных мер для инновационного развития экономики. Поэтому формирование правовой базы инноваций и развитие инновационной системы начинается в основном с 2013 года. Сделаны значительные шаги по формированию соответствующей институциональной и инновационной системы. Однако все это не в полной мере отвечало требованиям государственного регулирования процессов, необходимых для создания и укрепления инновационной системы. И это в то время, когда многие постсоветские страны добились больших успехов в этом отношении, а некоторые уделяли этому вопросу пристальное внимание с самого начала. **Литва, Лиегува и Эстония**, например, смогли создать довольно развитую национальную инновационную систему, стать членами Европейского Союза, и эти системы теперь работают в рамках единой инновационной системы ЕС. **В России** первый документ, выражающий инновационную государственную политику правительства, был принят в 1996 г. – Федеральный закон «О науке и государственной научно-технической политике», определяющий основные цели и принципы государственной инновационной политики. Намечены пути построения инновационной экономики. Инновационное развитие экономики является основным направлением национальной стратегии и политики **Казахстана**. Важные документы на этот счет были приняты в стране с самого начала. **В Украине** принято много документов по инновационному развитию страны. Беларусь начала задумываться об инновационной экономике в 90-е годы XX века, признав становление экономики стратегическим направлением развития науки и техники. С тех пор в стране было принято множество институциональных документов.

Стратегия инновационного развития экономики должна выявить существующие плюсы и минусы, определить основные направления инновационной политики страны и развития инновационной системы.

Текущее состояние инновационного развития экономики Грузии

Среди положительных мер, предпринятых в направлении инновационного развития экономики Грузии, можно выделить: Начата работа по созданию правовой базы для инновационной деятельности и в 2016 году принят Закон Грузии «Об инновациях»; **В 2017 году был создан Совет по исследованиям и инновациям Грузии; В 2014 году было создано Агентство инноваций и технологий Министерства экономики и устойчивого развития Грузии; В 2016 году Министерство экономики и устойчивого развития Грузии создало «Департамент коммуникационной информации и современных технологий»;** Созданы следующие технопарки и инновационные центры, Фаблабы и кластеры: Тбилисский, Батумский, Зугдидский, Телавский, Каспский и Гурджаанский технопарки; Инновационные центры Ахмета, Рухи, Харагаули, Чопорти и Багдати; Фаблабы Государственного университета Ильи, Тбилисского технопарка, Академии художеств, Тбилисского государственного университета и технического университета, Батумского государственного университета, Кутаисского университета Акакия Церетели и Зугдидского технопарка. Фаблабы действуют также на базе профтехучилищ в Местии, Гурджаани, Ахалцихе, Кобулети, Цаленджихе, Поты, Амбролаури и Рустави; Кластеры: "Кремниевая долина Тбилиси", Грузинский мебельный кластер, Грузинский кинокластер, Грузия Айси Кластер. Создаются кластеры в направлении туризма. Проект будет работать в Имеретии и Кахетии, который направлен на создание трех тематических кластеров: Кластер местного вина гастрономического туризма кластер аутентичных отелей и кластер культурного наследия; Кутаисский международный университет, образовательные программы которого основаны на программах Мюнхенского технического университета; В 2014 году в целях восстановления научно-исследовательской деятельности в аграрном секторе создан Центр сельскохозяйственных исследований; В 2016 году в Грузии стартовала программа венчурного инвестирования – «Стартап Грузия» для поиска финансовой поддержки инновационных идей стартап-бизнеса; Можно привести многочисленные примеры запуска новых современных предприятий в различных областях экономики или внедрения передовых технологий в действующие. Например: оснащенная по последнему слову техники Гардабанская ТЭС мощностью 230 МВт; ГЭС - Ненскрагес; Пятизвездочный туристический комплекс в Кахетии; Завод композитных деталей гражданской авиации; Каспский кирпичный завод европейского стандарта и высоких технологий; Метехский керамический завод оснащен современными производственными линиями испанской компании; Завод по переработке зерна грузинской кукурузы, приему масла и производству комбикормов в соответствии с современными стандартами в Самегрело; Животноводческий комплекс, оснащенный машинами известной фирмы «Большой Голландец»; Руставское швейное предприятие — «Картли Текстиль», на котором со временем будет занято до 4 тысяч рабочих [Абесадзе... 2020] и так далее.

Несмотря на определенные успехи в направлении инновационного развития экономики, до сих пор остаются нерешенными проблемы, наиболее заметными из которых являются: Принимаемые меры по инновационному развитию экономики носят относительно фрагментарный и непостоянный характер; Не в лучшем состоянии Научный потенциал страны; Несмотря на некоторый рост, заработная плата ученых низка, что тревожно сократило количество ученых и сделало область науки непредсказуемой; Система грантов развита слабо, доля финансирования науки из государственного бюджета в валовом внутреннем продукте едва ли не самая низкая в мире. Материально-техническая база науки находится в плачевном состоянии и т.д. Серьезной трансформации требует система среднего, высшего, профессионального и непрерывного образования. Она еще не полностью ориентирована на запросы знаний и экономики. Получение образования не может быть гарантированным способом увеличения вашего дохода в будущем. Система обучения персонала неразвита и неэффективна и т.д. Неразвита система обслуживания научных исследований и передачи результатов исследова-

ний в производство; Отсутствуют механизмы, облегчающие распространение технологий; Низкий уровень развития малого и среднего бизнеса. Отсутствует инфраструктура поддержки МСП и инновационные МСП; Отсутствует четкая инновационная политика - соответствующая стратегия и механизм государственного регулирования, соответствующая комплексная институциональная база и система стимулирования инновационного развития, стимулирующие финансовые, налоговые и другие механизмы; Отсутствует дальнейшая поддержка реализации проектов донорами, что сводит их активность к нулю; Практически отсутствует связь между наукой, бизнесом и государством, что является важнейшим требованием инновационной экономики; Заказов от государства и бизнеса на научные исследования почти нет; Инновации, основанные на собственных исследованиях, практически отсутствуют, относительно импортируются инновации только в области связи и информационных технологий; инфраструктура Инновационной системы (бизнес-инкубаторы, технопарки, центры консалтинга и трансферта технологий, кластеры, инновационные сети и др.) развита слабо; Слабо развиты сельские племенные опытно-консультационные станции, консультационные центры, гидрометеорологические, геологические, геодезические, метрологические, сейсмологические, моделирующие, управленческие, научно-технические информационные, стандартизационные и другие службы; Внедрению новых технологий препятствует множество факторов: недостаток знаний, отсутствие политической воли и институциональной поддержки, нехватка финансовых ресурсов, политическая и социальная напряженность;

Основные направления инновационной политики Грузии

Стратегия инновационного развития экономики страны должна включать в себя направления инновационной политики государства и пути их реализации. Прежде всего необходимо, чтобы политика инновационного развития была непрерывной и комплексной. Можно выделить основные направления инновационной политики Грузии:

I. Развитие инновационной системы Грузии

1. Становление пятизвенной модели инновационной системы. В развитых странах мира предпочтение отдавалось трехзвенной модели инновационной системы (спирали) - **наука-государство-бизнес**, но сегодня ей на смену приходит **четырёхзвенная модель - наука-государство-бизнес-гражданское общество**. Добавляется еще одно звено и формируется пятизвенная модель - **наука-государство-бизнес-гражданское общество-окружающая среда**. Эта модель, в отличие от трехзвенной модели, предполагает принцип открытости инноваций, т.е. значительное вовлечение гражданского общества в инновационные процессы, а также существующей среды, т.е. рассмотрение экологических факторов, где под окружающей средой понимаются экологические факторы, способствующие устойчивому развитию и стабильному функционированию других компонентов [ЦИРЕНЩИКОВ В. 2019].

2. Укрепление научного потенциала. Для чего необходимо увеличить их финансирование, чтобы увеличить зарплату ученых и укрепить материально-техническую базу науки, что позволит повысить продуктивность ученых, интерес молодежи к науке. На современном этапе также вводится принцип открытости науки, согласно которому ученые свободно сотрудничают друг с другом как внутри страны, так и за ее пределами. Для этого необходима вовлеченность в мировое научное пространство. Крайне важно расширить грантовую систему страны. Гранты должны существовать на всех уровнях (государственный, университетский, бизнес-уровень). Необходимо совершенствовать правовую базу науки, которая будет отражать современные требования. Должна быть

создана надежная инфраструктура для хранения, обработки и распространения научных данных.

3. Совершенствование системы образования. Высшие учебные заведения должны финансироваться из государственного бюджета и постепенно увеличиваться. Это будет способствовать повышению востребованности студентов и, как следствие, повышению уровня получаемых знаний. Необходимо активизировать воспитательную функцию на всех уровнях образования, что будет способствовать снижению стремления людей к преступности, наркомании и азартным играм в стране. Система образования должна отвечать требованиям инновационного развития экономики страны.

4. Усиление импорта инноваций. Изначально инновационная система должна быть ориентирована на импорт особенно новейших и высоких технологий. Это требует подготовки соответствующего персонала и создания механизмов, облегчающих распространение технологий. Многие факторы, препятствующие внедрению новых технологий, должны быть устранены: недостаток знаний; Отсутствие политической воли и институциональной поддержки; Нехватка финансовых ресурсов; Политическая и социальная напряженность; Улучшение инвестиционной среды для привлечения инноваций извне и др.

5. Формирование инновационной системы на основе собственных исследований. Однако, импорт инноваций будет иметь место всегда, но для повышения конкурентоспособности страны необходимо постепенно формировать инновационную систему на основе собственных исследований, что требует комплексных мер: Совершенствование науки и образования, так и низкого уровня научно-исследовательских услуг и передачи на производство результатов исследований; Укрепление слоя предпринимателей и изобретателей; Повышение эффективности системы подготовки и переподготовки кадров и др.

6. Совершенствование инфраструктуры инновационной системы. Усилить работу по элементам инфраструктуры (научно-исследовательские институты, технопарки, бизнес-инкубаторы, кластеры, малые инновационные предприятия, центры инновационных технологий, консалтинговые фирмы, телекоммуникационные сети, финансовые инструменты, в том числе венчурный и др.) в направлении как количественного роста так и роста их эффективности. Должны быть созданы условия, благоприятствующие инновациям (субсидии, налоговые льготы, страхование рисков и т.д.); Создание механизмов поддержки реализации результатов проектов, реализованных донорами. Усиление сельских сортоиспытательных и консультационных станций, консультационных центров, гидрометеорологической, геологической, геодезической, метрологической, сейсмологической, моделирующей, управления качеством, научно-технической информации, стандартизации и других служб.

7. Ускорить развитие среднего и малого бизнеса. Малые и средние предприятия играют ключевую роль: в сокращении безработицы и бедности; Повышении предпринимательского потенциала страны и тем самым повышении ее конкурентоспособности; В формировании среднего класса и тем самым в укреплении экономической, социальной и политической стабильности страны, в сокращении внутренней миграции, так как расширение средних и малых предприятий практически не ограничено. Их можно эксплуатировать в любой точке области. Однако из-за своего небольшого размера они нуждаются в значительной поддержке со стороны государства. Необходимо принять закон «О поддержке малого предпринимательства», который есть практически во всех странах мира. Этот закон должен создать орган поддержки малого бизнеса (например, в США такой орган называется Администрация малого бизнеса) с соответствующими инструментами развития инфраструктуры (налоговые льготы, дешевые кредиты, страхование рисков, простота покупки жилья и т. д.). Особое внимание следует уделить развитию инновационного малого бизнеса. В развитых странах такие пред-

приятия реализуют более инновационную идею, чем крупные предприятия. Малый бизнес был приоритетной сферой интересов всех развитых стран. Исключением могла быть Южная Корея, где крупный бизнес поддерживал крупный бизнес из-за сильной лоббистской группы, но когда они увидели, что средний класс и общественное равновесие находятся под угрозой, миллиарды были потрачены на развитие малого бизнеса.

8. Создание механизмов поддержки дальнейшей реализации проектов донорами.

Необходимо создать в Министерстве экономики и устойчивого развития некое подразделение, которое будет организовывать период после реализации проектов донорами – внедрения полученных результатов.

II. Инновационное развитие регионов Грузии

Для инновационного развития экономики регионов (районов) необходимо:

1. Акцент инновационного развития региональной экономики должен переместиться из центра в регионы.
2. Руководство регионов должно превратить регионы в привлекательные площадки для иностранных инвестиций.
3. Инновационную систему региона постепенно укреплять соответствующей инфраструктурой (венчурные фонды, центры трансферта технологий, селекционные испытательные станции, консультационные центры, гидрометеорологические, геологические, геодезические, метрологические, сейсмологические, модельные, службы управления качеством, научные и другие службы).
4. Экономика регионов Грузии носит в основном аграрный характер, поэтому важно стимулировать создание инновационных ферм;
5. Выявление природных ресурсов районов и их эффективное использование;
6. Создание структурных фондов, основной целью которых будет оказание финансовой помощи для преодоления отсталости за счет инновационного развития экономики;
7. Развитие биоземледелия, продвижение экологически чистых и био продуктов и гармонизация их с международными стандартами;
8. Разработка современных технологий хранения и переработки сельскохозяйственной продукции;
9. Создание и развитие региональных центров расширение в рамках распространения знаний и т.д.

III. Создание рынка научно-технической продукции

Инновационное развитие экономики базируется на развитии науки и на этой основе - инноваций. Курс должен быть основан на производстве наукоемкой продукции. Для этого необходимо увеличить финансирование исследований и разработок (под которыми понимается сочетание работ, направленных на создание новых знаний и их использование для создания новых продуктов или технологий), на основе которых можно будет создать рынок для научно-технической продукции. Потребителем на научно-техническом рынке является предприниматель, желающий повысить конкурентоспособность своего предприятия. Поставщик — это организация, которая создает новый продукт или технологию. Размер этого рынка зависит от объема создаваемых инноваций и активности внедрения этих инноваций. Товарная форма продукции ограничена на рынке научно-технической продукции. Рынок снабжается продукцией для индивидуального потребления, поэтому оптовая торговля здесь обычно не ведется.

В структуру рынка могут входить крупные, средние и малые предприятия: высшие учебные заведения, научно-исследовательские институты, научно-исследовательские лаборатории, проектные и конструкторские бюро, научно-технические подразделения предприятий и другие организации, осуществляющие научно-техническую деятельность. [Самсонова М.В. 2008].

IV. Экономическая безопасность Грузии

Основное содержание экономической безопасности заключается в том, что страна должна обеспечивать постоянную защиту жизненно важных экономических интересов личности, общества и государства и динамичное развитие экономики как в мирных, так и внутренних и внешних экстремальных ситуациях. Он реализуется на международном, национальном, региональном, корпоративном и личном уровне. Его важнейшие интересы основаны на инновационном развитии экономики и повышении ее конкурентоспособности: социально-экономическая и военно-политическая стабильность; Эффективное использование и распределение ресурсов; Защита и реализация национальных приоритетов государства; Устойчивое развитие; Повышение благосостояния населения и обороноспособности страны.

Реализация экономической безопасности означает разработку и реализацию системы мер, обеспечивающих независимость, самобытность, развитие народнохозяйственной системы страны, предотвращение внутренних и внешних угроз, принятие предупредительных мер, чтобы избежать неминуемой опасности. Для реализации экономической безопасности необходима соответствующая организационная структура.

Экономическая безопасность базируется на следующих основных принципах: учет исторических вызовов и угроз развития; Определение долгосрочных стратегических целей и интересов; Защита жизненно важных интересов личности, общества, государства; Совместимость национальной и международной безопасности.

Составляющими экономической безопасности являются: финансовая безопасность, энергетическая безопасность; Продовольственная безопасность, а также безопасность отдельной ее области или отрасли, такой как промышленность, транспорт, связь, туризм, транзит, малый бизнес и т.д.

По всем направлениям стратегии должны разрабатываться государственные, отраслевые и научно-технические программы. На данном этапе целесообразно разработать: **«Программу дальнейшего развития науки и образования»**, **«Программу инновационного развития промышленности»**, **«Программу инновационного развития сельского хозяйства»**, **«Программу инновационного развития энергетики»**, **«Программу дальнейшего развития и поддержки малого бизнеса»**.

Именно в результате радикальных прогрессивных изменений в науке и образовании возможно создание эффективной инновационной системы и инновационной экономики. Также важно обеспечить инновационное развитие отрасли, так как это передовой сектор экономики и без его развития невозможно развитие других секторов. Именно инновационное развитие промышленности должно привести к инновационному развитию всей экономики. Инновационное развитие промышленности должно основываться на создании и развитии наукоемких производств.

В сельском хозяйстве (которое является основой продовольственной безопасности страны) должно быть ускорено создание хозяйств (товарного) на базе новейших технологий. В эту сферу должны быть привлечены инвестиции грузинских бизнесменов. Энергетика должна развиваться более быстрыми темпами, чем другие отрасли. Основным направлением, естественно, является усиление альтернативной энергетики (на основе возобновляемых источников энергии). Препятствия, связанные

со строительством ГЭС со стороны населения, должны быть устранены в срочном порядке. Возобновляемая энергия нужна не только в краткосрочной перспективе, это энергия будущего, которая никогда не иссякнет. Без развития малого бизнеса невозможно будет сформировать в стране средний класс, значительно сократив безработицу и бедность.

Выводы

1. Ни одно предыдущее правительство Грузии не принимало действенных мер по инновационному развитию экономики,

2. Несмотря на принятые меры, проблемы остаются и сегодня. Во-первых, инновационное развитие не приняло комплексный и непрерывный характер. Также практически отсутствует инновационная система, основанная на собственном поведении. Между наукой и т.д.

3. Необходимо разработать стратегию инновационного развития и соответствующие программы страны. Основными направлениями инновационной политики должны быть:

1. Совершенствование инновационной системы Грузии. Он включает: создание пятизвенной модели инновационной системы; Укрепление научного потенциала; Совершенствование системы образования; усиление импорта инноваций; Формирование инновационной системы на основе собственных исследований; Совершенствование инфраструктуры инновационной системы; Ускорение развития среднего и малого бизнеса; Создать механизмы для дальнейшей поддержки реализации проектов донорами;

2. Инновационное развитие регионов Грузии.

3. Создание рынка научно-технической продукции

4. Экономическая безопасность Грузии. Она включает в себя финансовую, энергетическую и продовольственную безопасность, а также безопасность той или иной отрасли или сектора экономики.

4. Государственные, отраслевые и научно-технические программы должны разрабатываться по всем направлениям стратегии. На данном этапе целесообразно разработать: «Программу дальнейшего развития науки и образования», «Программу развития инновационной промышленности», «Программу инновационного развития сельского хозяйства», «Программу инновационного развития энергетики».

Литература

6. Абесадзе Р. 2020. Инновационная политика и инновационная система Грузии. Сборник научных трудов Института экономики ТГУ им. Паата Гугушвили. Тбилиси, Издательство университета, Vol. XIII (на грузинском).
7. Matias Braun, Sebastián Bustos, Luis Felipe Céspedes. Innovation Strategy and Economic Development.
<https://www.cgdev.org/sites/default/files/WP590-Innovation-strategy-economic-development.pdf>
8. Циренщиков В. 2019. Стратегия инновационного развития Евросоюза: новые цели и инициативы, «Современная Европа», №6, с. 138–148.
9. Тимонина И. Л. 2017. Стратегия инновационного развития Японии: на пути к четвертой промышленной революции. “Восток” 2017, №4.
10. Самсонова М.В. 2008. Особенности формирования рынка научно-технической продукции в современных условиях хозяйствования.
<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-rynka-nauchnotekhnicheskoy-produktsii-v-sovremennyh-usloviyah-hozyaystvovaniya>

რამაზ აბესაძე

ეკონომიკის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

საქართველოს ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების სტრატეგიის ძირითადი მიმართულებები

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.RAMAZ.ABESADZE](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.RAMAZ.ABESADZE)

ანოტაცია. გამოკვლეულია საქართველოსში ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების მიმართულებით არსებული დადებითი და უარყოფითი მხარეები და განსაზღვრულია საქართველოს ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების სტრატეგიის ძირითადი მიმართულებები.

საკვანძო სიტყვები: ინოვაციური განვითარების სტრატეგია, ინოვაციური პოლიტიკა, ინოვაციური სისტემა, ტექნოლოგიების ტრანსფერი, ინოვაციური ინფრასტრუქტურა

შესავალი

ყველა ქვეყანა, მიუხედავად იმისა, განვითარების თუ რა დონეზე იმყოფება, თანამედროვე პირობებში უნდა ცდილობდეს, ჰქონდეს საკუთარ კვლევებზე დაფუძნებული ეფექტიანი ინოვაციური სისტემა. ამისათვის მთავრობამ უნდა შექმნას პირობები ინოვაციური საქმიანობის გასაძლიერებლად, ეკონომიკაში ინოვაციური მდგენელის გასაზრდელად. უპირველეს ყოვლისა, მთავრობამ უნდა განსაზღვროს ქვეყნის ინოვაციური პოლიტიკა და ამის საფუძველზე ჩამოაყალიბოს ინოვაციური განვითარების სამართლებრივი ბაზა და შექმნას ეფექტიანი ინოვაციური სისტემა.

საქართველოში არცერთი წინა მთავრობა არ ახორციელებდა ქმედით ღონისძიებებს ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების მიმართულებით. ამიტომაც, რომ ინოვაციების სამართლებრივი ბაზის ფორმირება და ინოვაციური სისტემის განვითარება ძირითადად 2013 წლიდან იწყება, როდესაც ქვეყანაში აღიარებულ იქნა ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების გზა. თუმცა, მანამდეც იყო მიღებული დოკუმენტები, რომლებიც არაპირდაპირ ან პირდაპირ პასუხობენ ინოვაციური განვითარების მოთხოვნებს. არც იმის თქმა შეიძლება, რომ ინოვაციების დანერგვას საქართველოს ეკონომიკაში ადგილი საერთოდ არ ჰქონდა. ამ მიმართულებით გარკვეული ნაბიჯები იდგმებოდა, განსაკუთრებით საინფორმაციო-ტელესაკომუნიკაციო ტექნოლოგიების დანერგვის მიმართულებით. მაგრამ, ყოველივე ეს სრულიადაც ვერ აკმაყოფილებდა ინოვაციური სისტემის შესაქმნელად და გასაძლიერებლად საჭირო პროცესების სახელმწიფო რეგულირების მოთხოვნებს. ეს მაშინ, როდესაც ბევრმა პოსტსაბჭოთა ქვეყანამ ამ მხრივ დიდ წარმატებებს მიაღწია, ზოგამაც ამ საკითხს დიდი ყურადღება თავიდანვე დაუთმო. მაგალითად **ლიტვამ, ლიეტუვამ და ესტონეთმა** შეძლეს, შეექმნათ საკმაოდ განვითარებული ეროვნული ინოვაციური სისტემა, გახდნენ ევროკავშირის წევრები და ეს სისტემები ამჟამად ევროკავშირის ერთიან ინოვაციურ სისტემაში ფუნქციონირებენ. **რუსეთში** პირველი დოკუმენტი, სადაც გამოხატული იყო მთავრობის ინოვაციური სახელმწიფო პოლიტიკა, მიღებულ იქნა უკვე 1996 წელს – ფედერალური კანონი “მეცნიერებისა და სახელმწიფო სამეცნიერო-ტექნიკური პოლიტიკის შესახებ”, სადაც განსაზღ-

ვრულია სახელმწიფოს ინოვაციური პოლიტიკის ძირითადი მიზნები და პრინციპები. დაისახა ინოვაციური ეკონომიკის მშენებლობის გზები. ეკონომიკის ინოვაციური განვითარება წარმოადგენს **ყაზახეთის** ეროვნული სტრატეგიისა და პოლიტიკის მთავარ მიმართულებას. ქვეყანაში ამასთან დაკავშირებით თავიდანვე მიღებულ იქნა მნიშვნელოვანი დოკუმენტები. **უკრაინაში** მრავალი დოკუმენტია მიღებული ქვეყნის ინოვაციური განვითარების შესახებ, **ბელორუსიაში** XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან დაიწყო ინოვაციურ ეკონომიკაზე ფიქრი, სტრატეგიულ მიმართულებად აღიარებულ იქნა ეკონომიკის დაფუძნება მეცნიერებისა და ტექნოლოგიების განვითარებაზე. ამის შემდეგ ქვეყანაში მიიღეს მრავალი ინსტიტუციური დოკუმენტი.

ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების სტრატეგიამ უნდა გამოავლინოს არსებული დადებითი და უარყოფითი მხარეები, განსაზღვროს ქვეყნის ინოვაციური პოლიტიკისა და ინოვაციური სისტემის განვითარების ძირითადი მიმართულებები.

საქართველოს ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების არსებული მდგომარეობა

საქართველოში ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების მიმართულებით განხორციელებული დადებითი ღონისძიებებიდან შეიძლება გამოიყოს: **1.** დაიწყო მუშაობა ინოვაციური საქმიანობის საკანონმდებლო ბაზის შესაქმნელად და 2016 წელს მიღებულ იქნა საქართველოს კანონი „**ინოვაციების შესახებ**“; **2.** 2017 წელს შეიქმნა **საქართველოს კვლევებისა და ინოვაციების საბჭო**; **3.** 2014 წელს შეიქმნა საქართველოს ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტროს **ინოვაციებისა და ტექნოლოგიების სააგენტო**; **4.** 2016 წელს შეიქმნა საქართველოს ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტროს „**კავშირგაბმულობის საინფორმაციო და თანამედროვე ტექნოლოგიების დეპარტამენტი**“; **5.** შეიქმნა შემდეგი ტექნიკური პარკები, ინოვაციების ცენტრები, ფაბლაბები და კლასტერები: თბილისის, ბათუმის, ზუგდიდის, თელავის, კასპისა და გურჯაანის ტექნოპარკები; დაბა ახმეტის, რუხის, ხარაგაულის, ჭოპორტისა და ბაღდათის ინოვაციების ცენტრები; ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის, თბილისის ტექნოპარკის, სამხატვრო აკადემიის, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და ტექნიკური უნივერსიტეტის, ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის უნივერსიტეტისა და ზუგდიდის ტექნოპარკის ფაბლაბები. ფაბლაბები ფუნქციონირებს ასევე მესტიაში, გურჯაანში, ახალციხეში, ქობულეთში, წალენჯიხაში, ფოთში, ამბროლაურსა და რუსთავში პროფესიული სასწავლებლების ბაზაზე; კლასტერები: „სილიკონ ველი თბილისი“, ქართული ავეჯის კლასტერი, საქართველოს კინოკლასტერი, საქართველოს აისიტი კლასტერი. მიმდინარეობს კლასტერების შექმნა ტურიზმის მიმართულებით. პროექტი იმუშავებს იმერეთსა და კახეთში, რაც სამი თემატური კლასტერის შექმნას ისახავს მიზნად: ადგილობრივი ღვინისა და გასტრონომიული ტურიზმის კლასტერი, ავთენტური სასტუმროების კლასტერი და კულტურული მემკვიდრეობის კლასტერი; ქუთაისის საერთაშორისო უნივერსიტეტი, რომლის საგანმანათლებლო პროგრამები მიუზიკის ტექნიკური უნივერსიტეტის პროგრამებს ეყრდნობა; **7.** 2014 წელს აგრარულ სექტორში სამეცნიერო-კვლევითი საქმიანობის აღდგენის მიზნით, შეიქმნა სოფლის მეურნეობის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი; **8.** 2016 წელს საქართველოში ამოქმედდა ვენჩურული საინვესტიციო პროგრამა - **“სტარტაპ საქართველო”** დამწყები ბიზნესების ინოვაციური იდეების ფინანსური

მხარდაჭერის აღმოსაჩენად; 9. მრავალი მაგალითის მოყვანა შეიძლება ეკონომიკის სხვადასხვა სფეროში ახალი თანამედროვე საწარმოების ამოქმედების ან არსებულში მოწინავე ტექნოლოგიების დანერგვის შესახებ. მაგალითად: უახლესი ტექნოლოგიებით აღჭურვილი 230 მეგავატი სიმძლავრის გარდაბნის თბოელექტროსადგური; ჰიდროელექტროსადგური – ნენსკრაჰესი; ხუთვარსკვლავიანი ტურისტული კომპლექსი კახეთში; სამოქალაქო თვითმფრინავების კომპოზიტური ნაწილების ქარხანა; კასპის ევროპული სტანდარტებისა და მაღალი ტექნოლოგიების აგურის ქარხანა; მეტეხის ესპანური კომპანიის თანამედროვე საწარმოო ხაზებით აღიჭურვილი კერამიკული პროდუქციის ქარხანა; თანამედროვე სტანდარტების შესაბამისი ქართული სიმინდის მარცვლის გადამამუშავებელი, ზეთის მიმღები და კომბინირებული საკვების მწარმოებელი ქარხანა სამეგრელოში; მეცხოველეობის სანაშენე კომპლექსი, რომელიც აღჭურვილია ცნობილი კომპანია „Big Dutchman“-ის მიერ წარმოებული მანქანა-დანადგარებით; რუსთავის სამკერვალო საწარმო - "ქართლი ტექსტილი", რომელიც საბოლოოდ 4 ათასამდე მშრომელს დაასაქმებს [ახესამე... 2020] და ა.შ.

მიუხედავად გარკვეული წარმატებისა, ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების მიმართულებით, ჯერ კიდევ რჩება გადაუჭრელი პრობლემები, რომელთაგან აღსანიშნავია: ეკონომიკის ინოვაციური განვითარებისაკენ განხორციელებულ ღონისძიებებს აქვს შედარებით ფრაგმენტული და წყვეტილი ხასიათი; არასათანადო მდგომარეობაშია ქვეყნის სამეცნიერო პოტენციალი: მიუხედავად გარკვეული ზრდისა, მცირეა მეცნიერთა ხელფასი, რის გამოც საგანგაშოდ შემცირდა მეცნიერთა რაოდენობა და არაპრესტიჟული გახდა მეცნიერების სფერო; განუვითარებელია საგრანტო სისტემა, მსოფლიოში თითქმის ყველაზე დაბალია სახელმწიფო ბიუჯეტიდან მეცნიერების დაფინანსების ხვედრითი წილი მთლიან შიდა პროდუქტში. ცუდ მდგომარეობაშია მეცნიერების მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა და ა.შ.; სერიოზულ გარდაქმნას მოითხოვს საშუალო, უმაღლესი, პროფესიული მომზადებისა და უწყვეტი განათლების სისტემა. იგი ჯერ კიდევ სრულად არ არის ორიენტირებული ცოდნასა და ეკონომიკის მოთხოვნებზე. განათლების მიღება ვერ გახდა მომავალში შემოსავლის ზრდის გარანტირებული საშუალება. განუვითარებელი და არაეფექტიანია კადრების გადამზადების სისტემა და ა. შ.; დაბალგანვითარებულია სამეცნიერო კვლევების მომსახურებისა და კვლევის შედეგების წარმოებაში გადაცემის სისტემა; არ არსებობს ტექნოლოგიების დიფუზიის ხელშემწყობი მექანიზმები; დაბალია მცირე და საშუალო ბიზნესის განვითარების დონე. არ არსებობს მცირე საწარმოთა მხარდამჭერი ინფრასტრუქტურა და ინოვაციური მცირე საწარმოები; არ არსებობს მკვეთრად გამოკვეთილი საინოვაციო პოლიტიკა შესაბამისი სტრატეგია და სახელმწიფო რეგულირების მექანიზმი, სრულყოფილი ინსტიტუციური ბაზა და ინოვაციების განვითარების მასტიმულირებელი სისტემა, წამახალისებელი საფინანსო, საგადასახადო და სხვა მექანიზმები; არ ხდება დონორების მიერ პროექტების განხორციელების შემდგომი მხარდაჭერა, რასაც ნულამდე დაჰყავს მათი საქმიანობა; თითქმის არ არსებობს კავშირი მეცნიერებას, ბიზნესსა და სახელმწიფოს შორის, რაც ინოვაციური ეკონომიკის მთავარი მოთხოვნაა; თითქმის არ არსებობს სახელმწიფოსა და ბიზნესის მხრიდან შეკვეთები სამეცნიერო კვლევებზე; თითქმის არ ხორციელდება საკუთარ კვლევებზე დაფუძნებული ინოვაციები, ინოვაციების იმპორტი შედარებით ხორციელდება მხოლოდ კავშირგაბმულობისა და ინფორმაციული ტექნოლოგიების სფეროში; დაბალგანვითარებულია ინოვაციური სისტემის ინფრასტრუქტურა (ბიზნესინკუბატორები, ტექნოპარკები, საკონსულტაციო და ტექ-

ნოლოგიის გადაცემის ცენტრები, კლასტერები, ინოვაციური ქსელები და სხვ.). დაბალგანვითარებულია სოფლად ჯიშთა გამოცდისა და საკონსულტაციო სადგურები, საკონსულტაციო ცენტრები, ჰიდრომეტეოროლოგიური, გეოლოგიური, გეოდეზიური, მეტროლოგიური, სეისმოლოგიური, სამოდულო, ხარისხის მართვის, სამეცნიერო-ტექნიკური ინფორმაციის, სტანდარტიზაციისა და სხვა სამსახურები; არსებობს ახალი ტექნოლოგიების შემოტანის დამამუხრუჭებელი მრავალი ფაქტორი: ცოდნის უქონლობა, პოლიტიკური ნებისა და ინსტიტუციური მხარდაჭერის არარსებობა, ფინანსური რესურსების სიმწირე, პოლიტიკური და სოციალური დამაბულობა;

საქართველოს ინოვაციური პოლიტიკის ძირითადი მიმართულებები

ქვეყნის ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების სტრატეგია უნდა მოიცავდეს სახელმწიფოს ინოვაციური პოლიტიკის ძირითად მიმართულებებს და მათი რეალიზაციის გზებს. უპირველეს ყოვლისა, აუცილებელია ინოვაციური განვითარების პოლიტიკა იყოს **უწყვეტი და კომპლექსური**. შეიძლება გამოიყოს საქართველოს ინოვაციური პოლიტიკის შემდეგი ძირითადი მიმართულებები:

I. საქართველოს ინოვაციური სისტემის განვითარება

1. ინოვაციური სისტემის ხუთრგოლიანი მოდელის ჩამოყალიბება.

მსოფლიოს განვითარებულ ქვეყნებში უპირატესობა ენიჭებოდა ინოვაციური სისტემის სამრგოლიან მოდელს (სპირალი) – **მეცნიერება-სახელმწიფო-ბიზნესი**, მაგრამ დღეისათვის იგი იცვლება **ოთხრგოლიანი მოდელით – მეცნიერება-სახელმწიფო-ბიზნესი-სამოქალაქო საზოგადოება**. ამას ემატება კიდევ ერთი რგოლი და ყალიბდება **ხუთრგოლიანი მოდელი – მეცნიერება-სახელმწიფო-ბიზნესი-სამოქალაქო საზოგადოება-გარემო**. ეს მოდელი სამრგოლიანი მოდელისაგან განსხვავებით გულისხმობს ინოვაციების ღიაობის პრინციპს ანუ ინოვაციურ პროცესებში სამოქალაქო საზოგადოების მნიშვნელოვან ჩართულობას, ასევე არსებული გარემოს ე.ი. ეკოლოგიური ფაქტორების გათვალისწინებას, სადაც გარემოში იგულისხმება ეკოლოგიური ფაქტორები, რომლებიც განაპირობებენ დანარჩენი კომპონენტების მდგრად განვითარებასა და სტაბილურ ფუნქციონირებას [Циренщиков В. 2019].

2. სამეცნიერო პოტენციალის გაძლიერება. რისთვისაც აუცილებელია მათი დაფინანსების ზრდა, რათა გაიზარდოს მეცნიერთა ხელფასი და განმტკიცდეს მეცნიერების მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა, რაც საშუალებას მოგვცემს გაიზარდოს მეცნიერთა პროდუქტიულობა, და მეცნიერებით ახალგაზრდების დაინტერესება. თანამედროვე ეტაპზე ასევე ინერგება მეცნიერების ღიაობის პრინციპი, რის მიხედვითაც მეცნიერები თავისუფლად ითანამშრომლებენ ერთმანეთთან როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე ქვეყნის გარეთ. ამისათვის კი საჭიროა გლობალურ სამეცნიერო სივრცეში ჩართვა. კრიტიკულად მნიშვნელოვანია ქვეყნის საგრანტო სისტემის გაფართოება. გრანტები უნდა არსებობდეს ყველა დონეზე (სახელმწიფო, უნივერსიტეტების, ბიზნესის დონეზე). აუცილებელია მეცნიერების საკანონმდებლო ბაზის სრულყოფა, რომელშიც ასახული იქნება თანამედროვე მოთხოვნები. უნდა შეიქმნას სამეცნიერო მონაცემთა შენახვის, დამუშავებისა და გავრცელების საიმედო ინფრასტრუქტურა.

3. განათლების სისტემის სრულყოფა. უნდა განხორციელდეს უმაღლესი სასწავლებლების სახელმწიფო ბიუჯეტიდან დაფინანსება და მისი ეტაპობრივი ზრდა. ეს ხელს შეუწყობს სტუდენტების მხრიდან მოთხოვნილების გაზრდას და,

შესაბამისად, მიღებული ცოდნის დონის ამაღლებას. აუცილებელია განათლების ყველა დონეზე გააქტიურდეს აღმზრდელობითი ფუნქცია, რაც ხელს შეუწყობს ქვეყანაში კრიმინალის, ნარკომანიისა და აზარტული თამაშებისადმი ადამიანთა მისწრაფების შემცირებას. განათლების სისტემა უნდა პასუხობდეს ქვეყნის ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების მოთხოვნებს.

4. ინოვაციების იმპორტის გაძლიერება. თავდაპირველად ინოვაციური სისტემა ორიენტირებული უნდა იყოს ტექნოლოგიების, განსაკუთრებით უახლესი და მაღალი ტექნოლოგიების იმპორტზე. ამისათვის აუცილებელია შესაბამისი კადრების მომზადება და ტექნოლოგიების დიფუზიის ხელშემწყობი მექანიზმების შექმნა. უნდა აღმოფხვრას ახალი ტექნოლოგიების შემოტანის დამამუხრუჭებელი მრავალი ფაქტორი: ცოდნის უქონლობა; პოლიტიკური ნებისა და ინსტიტუციური მხარდაჭერის არარსებობა; ფინანსური რესურსების სიმწირე; პოლიტიკური და სოციალური დაძაბულობა; საინვესტიციო გარემოს სრულყოფა გარედან ინოვაციების მოსაზიდად და სხვ.

5. საკუთარ კვლევებზე დაფუძნებული ინოვაციური სისტემის ფორმირება. მართალია ინოვაციის იმპორტს ადგილი ექნება ყოველთვის, მაგრამ, ქვეყნის კონკურენტუნარიანობის ასამაღლებლად, აუცილებელია თანდათან საკუთარ კვლევებზე დაფუძნებული ინოვაციური სისტემის ფორმირება, რაც კომპლექსური ღონისძიებების გატარებას მოითხოვს: მეცნიერებისა და განათლების, ასევე დაბალგანვითარებული სამეცნიერო კვლევების მომსახურებისა და კვლევის შედეგების წარმოებაში გადაცემის (ტექნოლოგიების ტრანსფერის) სისტემის სრულყოფა; მეწარმეთა და გამომგონებელთა ფენის გაძლიერება; კადრების მომზადებისა და გადამზადების სისტემის ეფექტიანობის ამაღლება და ა. შ.

6. ინოვაციური სისტემის ინფრასტრუქტურის სრულყოფა. გასაძლიერებელია მუშაობა ინფრასტრუქტურის ელემენტების (სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტები; ტექნოპარკები; ბიზნეს-ინკუბატორები; კლასტერები, მცირე ინოვაციური საწარმოები; ინოვაციური ტექნოლოგიური ცენტრები; კონსალტინგური ფირმები; ტელესაკომუნიკაციო ქსელები; ფინანსური ინსტრუმენტები, მათ შორის, ვენჩურული კაპიტალი და სხვ.) როგორც რაოდენობის, ისე მათი ეფექტიანობის ზრდის მიმართულებით. უნდა შეიქმნას ინოვაციების განხორციელებისათვის წამახალისებელი (სუფსიდირება, საგადასახადო შეღავათები, რისკების დაზღვევა და სხვ.) გარემო; დონორების მიერ განხორციელებული პროექტების შედეგების დანერგვის მხარდაჭერი მექანიზმების სოფლად ჯიშთა გამოცდისა და საკონსულტაციო სადგურების, საკონსულტაციო ცენტრების, ჰიდრომეტეოროლოგიური, გეოლოგიური, გეოდეზიური, მეტროლოგიური, სეისმოლოგიური, სამოდელო, ხარისხის მართვის, სამეცნიერო-ტექნიკური ინფორმაციის, სტანდარტიზაციისა და სხვა სამსახურების გაძლიერება.

7. საშუალო და მცირე ბიზნესის განვითარების დაჩქარება. საშუალო და მცირე საწარმოები უმნიშვნელოვანეს როლს თამაშობენ: უმუშევრობისა და სიღარიბის დონის შემცირებაში; ქვეყნის სამეწარმეო პოტენციალის გადიდებაში და ამით კონკურენტუნარიანობის ამაღლებაში; საშუალო ფენის ჩამოყალიბებაში და ამით ქვეყნის ეკონომიკური, სოციალური და პოლიტიკური სტაბილურობის განმტკიცებაში., შიგა მიგრაციის შემცირებაში, ვინაიდან საშუალო და მცირე საწარმოების განვითარება, პრაქტიკულად, შეუზღუდავია. ისინი შესაძლებელია ფუნქციონირებდნენ ტერიტორიის ნებისმიერ ადგილზე. მაგრამ, თავიანთი სიმცირის გამო ისინი საჭიროებენ სახელმწიფოს მხრიდან მნიშვნელოვან მხარდაჭერას. აუცილებელია მიღე-

ბულ იქნეს კანონი „მცირე ბიზნესის მხარდაჭერის შესახებ“, რაც არსებობს მსოფლიოს თითქმის ყველა ქვეყანაში. ამ კანონის საფუძველზე უნდა შეიქმნას მცირე ბიზნესის მხარდამჭერი ორგანო (მაგალითად აშშ-ი ასეთ ორგანოს ჰქვია „მცირე ბიზნესის ადმინისტრაცია“) შესაბამისი ინრასტრუქტურით, მასტიმულირებელი ინსტრუმენტებით (საგადასახადო შეღავათები, იაფი კრედიტები, რისკების დაზღვევა, სახელმწიფო შესყიდვების გაიოლება და ა.შ.). განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს ინოვაციური მცირე ბიზნესის განვითარებას. განვითარებულ ქვეყნებში ასეთი საწარმოები ახორციელებენ უფრო მეტ ინოვაციურ იდეას, ვიდრე მსხვილი საწარმოები. მცირე ბიზნესი ყველა დაწინაურებული ქვეყნის პრიორიტეტული ზრუნვის სფერო იყო. გამონაკლისის სახით შეიძლება დავასახელოთ სამხრეთ კორეა, სადაც მსხვილი ბიზნესის ძლიერი ლობისტური ჯგუფის გამო უპირატესობას მსხვილ ბიზნესს ანიჭებდა, მაგრამ როდესაც დაინახეს, რომ საშუალო ფენის ჩამოყალიბებას და სოციალ წონასწორობას საფრთხე შეექმნა, მილიარდებს ხარჯავენ მცირე ბიზნესის განსავითარებლად.

8. დონორების მიერ პროექტების განხორციელების შემდგომი მხარდაჭერის მექანიზმების შექმნა.

აუცილებელია ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტროში შეიქმნას გარკვეული ქვედანაყოფი, რომელიც ორგანიზებას გაუკეთებს დონორების მიერ პროექტების განხორციელების შემდგომ პერიოდს – მიღებული შედეგების დანერგვას.

II. საქართველოს რეგიონების ინოვაციური განვითარება

რეგიონების (რაიონების) ეკონომიკის ინოვაციური განვითარებისათვის აუცილებელია:

1. რეგიონების ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების სიმძიმემ უნდა გადაინაცვლოს ცენტრიდან რეგიონებისკენ.

2. რეგიონების ხელმძღვანელობამ რეგიონები უნდა გადააქციონ უცხოური ინვესტიციებისათვის მიმზიდველ ტერიტორიებად.

3. თანდათან უნდა გაძლიერდეს რეგიონის ინოვაციური სისტემა შესაბამისი ინფრასტრუქტურით (ვენჩურული ფონდები, ტექნოლოგიების ტრანსფერის ცენტრები, ჯიშთა გამოცდის სადგურები, საკონსულტაციო ცენტრები, ჰიდრომეტეოროლოგიური, გეოლოგიური, გეოდეზიური, მეტეოლოგიური, სეისმოლოგიური, სამოდელო, ხარისხის მართვის, სამეცნიერო-ტექნიკური ინფორმაციის, სტანდარტიზაციისა და სხვა სამსახურების);

4. საქართველოს რაიონების ეკონომიკა ძირითადად აგრარული ხასიათისაა, ამდენად უმთავრესია მოხდეს ინოვაციური ფერმების შექმნის სტიმულირება;

5. რაიონების ბუნებრივი რესურსების გამოვლენა და მათი ეფექტიანი გამოყენება;

6. სტრუქტურულ ფონდების შექმნა, რომელთა ძირითადი დანიშნულება იქნება ფინანსური დახმარების გაწევა ჩამორჩენილობის დასაძლევად ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების გზით;

7. ბიოაგროწარმოების განვითარება, ეკოლოგიურად სუფთა და ბიოპროდუქციის წარმოების ხელშეწყობა და მათი საერთაშორისო სტანდარტებთან ჰარმონიზაცია;

8. სოფლისმეურნეობის პროდუქტთა შენახვა-გადამუშავების თანამედროვე ტექნოლოგიების განვითარება;

9. ცოდნის გავრცელების ფარგლებში რეგიონული ექსტენციის ცენტრების შექმნა და განვითარება და სხვა.

III. სამეცნიერო-ტექნიკური პროდუქციის ბაზრის შექმნა

ეკონომიკის ინოვაციური განვითარება დგას მეცნიერებისა და, ამის საფუძველზე, ინოვაციების განვითარებაზე. კურსი აღებული უნდა იყოს მეცნიერება-ტექნიკური პროდუქციის წარმოებაზე. ამისათვის აუცილებელია სამეცნიერო-კვლევითი და საცდელ-საკონსტრუქტორო სამუშაოების (რაც გულისხმობს იმ სამუშაოთა ერთობლიობას, რომელიც მიმართულია ახალი ცოდნის შექმნასა და მის გამოყენებაზე ახალი პროდუქციის ან ტექნოლოგიის შესაქმნელად) დაფინანსების ზრდა, რის საფუძველზედაც შესაძლებელი გახდება სამეცნიერო-ტექნიკური პროდუქციის ბაზრის შექმნა. სამეცნიერო-ტექნიკურ ბაზარზე მომხმარებელი არის მეწარმე, რომელსაც სურს თავისი საწარმოს კონკურენტუნარიანობის გაზრდა. მიმწოდებელი კი არის ახალი პროდუქციის ან ტექნოლოგიის შემქმნელი ორგანიზაცია. ამ ბაზრის მოცულობა დამოკიდებულია შექმნილი სიახლის მოცულობაზე და ამ სიახლეთა დანერგვის აქტიურობაზე. სამეცნიერო-ტექნიკური პროდუქციის ბაზარზე შეზღუდულია პროდუქციის სასაქონლო ფორმა. ბაზარს მიეწოდება ინდივიდუალური მოხმარების პროდუქცია, ამდენად საბითუმო ვაჭრობა აქ, როგორც წესი არ ხდება. ბაზრის სტრუქტურა შეიძლება მოიცავდეს როგორც მსხვილ, ისე საშუალო და წვრილ საწარმოებს: უმაღლეს დაწესებულებებს, სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტებს, კვლევით ლაბორატორიებს, საპროექტო და საკონსტრუქტორო ბიუროებს, საწარმოთა სამეცნიერო-ტექნიკურ განყოფილებებს და სხვა ორგანიზაციებს, რომლებიც დაკავებულნი არიან სამეცნიერო-ტექნიკური საქმიანობით [Самсонова М.В. 2008].

IV. საქართველოს ეკონომიკური უსაფრთხოება

ეკონომიკური უსაფრთხოების ძირითადი შინაარსი მდგომარეობს იმაში, რომ ქვეყანამ უნდა უზრუნველყოს პიროვნების, საზოგადოებისა და სახელმწიფოს სასიცოცხლო ეკონომიკური ინტერესების მუდმივი დაცვა და ეკონომიკის დინამიკური განვითარება, როგორც მშვიდობიან, ისე საშინაო და საგარეო ექსტრემალური სიტუაციების პირობებში. იგი ხორციელდება საერთაშორისო, ეროვნულ, რეგიონულ, საწარმოსა და პირად დონეზე. მისი უმნიშვნელოვანესი ინტერესებია ეკონომიკის ინოვაციური განვითარებისა და კონკურენტუნარიანობის ამაღლების საფუძველზე: სოციალურ-ეკონომიკური და სამხედრო-პოლიტიკური სტაბილურობა; რესურსების ეფექტიანი გამოყენება და განაწილება; სახელმწიფოს ეროვნული პრიორიტეტების დაცვა და რეალიზება; მდგრადი განვითარება; მოსახლეობის კეთილდღეობისა და ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის ზრდა.

ეკონომიკური უსაფრთხოების განხორციელება გულისხმობს ღონისძიებათა სისტემის შემუშავებასა და განხორციელებას, რომელიც უზრუნველყოფს ქვეყნის ეროვნული ეკონომიკური სისტემის დამოუკიდებლობას, თვითმყოფადობას, მის განვითარებას, საშინაო და საგარეო მუქარების აღკვეთას, წინასწარი ზომების მიღებას მოსალოდნელი საფრთხის თავიდან ასაცილებლად. ეკონომიკური უსაფრთხოების განსახორციელებლად საჭიროა შესაბამისი ორგანიზაციული სტრუქტურა. ეკონომიკური უსაფრთხოება ემყარება შემდეგ ძირითად პრინციპებს: განვითარების ისტორიული გამოწვევებისა და მუქარების გათვალისწინება; გრძელვადიანი

სტრატეგიული მიზნებისა და ინტერესების განსაზღვრა; ადამიანის, საზოგადოების, სახელმწიფოს სასიცოცხლო ინტერესების დაცვა; ეროვნული და საერთაშორისო უსაფრთხოების თავსებადობა.

ეკონომიკური უსაფრთხოების შემადგენელი ნაწილებია: **ფინანსური უსაფრთხოება, ენერგეტიკული უსაფრთხოება; სასურსათო უსაფრთხოება**, ასევე მისი ცალკეული სფეროსა თუ დარგის უსაფრთხოება, როგორცაა მრეწველობა, ტრანსპორტი, კავშირგაბმულობა, ტურიზმი, ტრანზიტის, მცირე ბიზნესი და სხვ.

სტრატეგიის ყველა მიმართულების მიხედვით უნდა შემუშავდეს სახელმწიფო, დარგობრივი და სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრამები. ამ ეტაპზე მიზანშეწონილია შემუშავდეს: „**მეცნიერებისა და განათლების შემდგომი განვითარების პროგრამა**“, „**მრეწველობის ინოვაციური განვითარების პროგრამა**“, „**სოფლის მეურნეობის ინოვაციური განვითარების პროგრამა**“, „**ენერგეტიკის ინოვაციური განვითარების პროგრამა**“, „**მცირე ბიზნესის შემდგომი განვითარებისა და მხარდაჭერის პროგრამა**“.

სწორედ მეცნიერებისა და განათლების სფეროში გატარებული რადიკალური პროგრესული ცვლილებების შედეგად არის შესაძლებელი ეფექტიანი ინოვაციური სისტემის ჩამოყალიბება და ინოვაციური ეკონომიკის ფორმირება. ასევე, უმნიშვნელოვანესია მრეწველობის ინოვაციური განვითარების უზრუნველყოფა, ვინაიდან იგი ეკონომიკის მოწინავე დარგია და მისი განვითარების გარეშე სხვა დარგების განვითარება შეუძლებელია. სწორედ მრეწველობის ინოვაციურმა განვითარებამ უნდა განაპირობოს მთელი ეკონომიკის ინოვაციური განვითარება. მრეწველობის ინოვაციური განვითარება უნდა ეფუძნებოდეს მეცნიერებატევადი წარმოებების შექმნასა და განვითარებას.

სოფლის მეურნეობაში (რომელიც წარმოადგენს ქვეყნის სასურსათო უსაფრთხოების საფუძველს) უნდა დაჩქარდეს უახლეს ტექნოლოგიებზე დაარსებული ფერმერული (სასაქონლო) მეურნეობის ჩამოყალიბება. ამ დარგში მოზიდული უნდა იქნეს ქართულ ბიზნესმენტა ინვესტიციები. ენერგეტიკა სხვა გარგებთან შედარებით წინმსწრები ტემპებით უნდა ვითარდებოდეს. ძირითადი მიმართულება, ბუნებრივია, არის ალტერნატიული ენერგეტიკის (განახლებად ენერჯიაზე დაფუძნებული) გაძლიერება. საწრაფოდ უნდა გადაიჭრას ჰიდროელექტროსადგურების მშენებლობასთან დაკავშირებული წინააღმდეგობები მოსახლეობის მხრიდან. განახლებადი ენერგეტიკა არ არის მხოლოდ მოკლე პერიოდზე გათვლილი, იგი მომავლის ენერგეტიკაა, რომელიც არასდროს ამოიწურება. მცირე ბიზნესის განვითარების გარეშე შეუძლებელი იქნება ქვეყანაში საშუალო ფენის ჩამოყალიბება, უმუშევრობისა და სიღარიბის მნიშვნელოვანი შემცირება.

დასკვნები

1. საქართველოში არც ერთი წინა მთავრობა არ ახორციელებდა ქმედით ღონისძიებებს ეკონომიკის ინოვაციური განვითარების მიმართულებით ამიტომ, რომ ინოვაციების სამართლებრივი ბაზის ფორმირება და ინოვაციური სისტემის განვითარება ძირითადად 2013 წლიდან იწყება. გადაიდგა მნიშვნელოვანი ნაბიჯები როგორც შესაბამისი ინსტიტუციური, ბაზისე ისე ინოვაციური სისტემის ფორმირების მიმართულებით.

2. მიუხედავად გატარებული ღონისძიებების პრობლემები დღესაც რჩება, უპირველეს ყოვლისა, ინოვაციურმა განვითარებამ ვერ მიიღო კომპლექსური და უწყვეტი ხასიათი. ასევე, თითქმის არ არსებობს საკუთარ ქვეყნებზე დაფუძნებული

ინოვაციური სისტემა, ცუდ მდგომარეობაშია ქვეყნის სამეცნიერო პოტენციალი, რაც ინოვაციური განვითარების საფუძველთა საფუძველია, სუსტია კავშირი სახელმწიფოს, ბიზნესსა და მეცნიერებას შორის და სხვ.

3. აუცილებელია შემუშავდეს ქვეყნის ინოვაციური განვითარების სტრატეგია და შესაბამისი პროგრამები. ინოვაციური პოლიტიკის ძირითადი მიმართულებები უნდა გახდეს:

1. **საქართველოს ინოვაციური სისტემის სრულყოფა.** იგი მოიცავს: ინოვაციური სისტემის ხუთგოლიანი მოდელის ჩამოყალიბებას; სამეცნიერო პოტენციალის გაძლიერებას; განათლების სისტემის სრულყოფას; ინოვაციების იმპორტის გაძლიერებას; საკუთარ კვლევებზე დაფუძნებული ინოვაციური სისტემის ფორმირებას; ინოვაციური სისტემის ინფრასტრუქტურის სრულყოფას; საშუალო და მცირე ბიზნესის განვითარების დაჩქარებას; დონორების მიერ პროექტების განხორციელების შემდგომი მხარდაჭერის მექანიზმების შექმნას;

2. **საქართველოს რეგიონების ინოვაციური განვითარება.**

3. **სამეცნიერო-ტექნიკური პროდუქციის ბაზრის შექმნა**

4. **საქართველოს ეკონომიკური უსაფრთხოება.** იგი მოიცავს ფინანსურ, ენერგეტიკულ და სასურსათო უსაფრთხოებას, ასევე ეკონომიკის ცალკეული სფეროსა თუ დარგის უსაფრთხოებას

5. სტრატეგიის ყველა მიმართულების მიხედვით უნდა შემუშავდეს სახელმწიფო, დარგობრივი და სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრამები. ამ ეტაპზე მიზანშეწონილია შემუშავდეს: „მეცნიერებისა და განათლების შემდგომი განვითარების პროგრამა“, „მრეწველობის ინოვაციური განვითარების პროგრამა“, „სოფლის მეურნეობის ინოვაციური განვითარების პროგრამა“, „ენერგეტიკის ინოვაციური განვითარების პროგრამა“.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. აბესაძე რ. 2020. საქართველოს ინოვაციური პოლიტიკა და ინოვაციური სისტემა. თსუ პაატა გუგუშვილის სახელობის ეკონომიკის ინსტიტუტის სამეცნიერო შრომების კრებული. თბილკისი, უნივერსიტეტის გამომცემლობა, ტ. XIII.
2. ‘Matias Braun, Sebastián Bustos, Luis Felipe Céspedes. 3021. Innovation Strategy and Economic Development. <https://www.cgdev.org/sites/default/files/WP590-Innovation-strategy-economic-development.pdf>
3. Тимонина И. Л. 2017. Стратегия инновационного развития Японии: на пути к четвертой промышленной революции. “Восток” 2017, № 4
4. Самсонова М.В. 2008. Особенности формирования рынка научно-технической продукции в современных условиях хозяйствования <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-rynka-nauchnotekhnicheskoy-produktsii-v-sovremennykh-usloviyah-hozyaystvovaniya>
5. Циренщиков В. 2019. Стратегия инновационного развития Евросоюза: новые цели и инициативы, «Современная Европа», №6, с. 138–148

სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემები – SOCIAL-ECONOMIC
PROBLEMS

Varnalii Zakharii,

*Doctor of Habil. in Economics, Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine,*

Cheberyako Oksana,

*Doctor of Habil. in Historical Sciences, PhD in Economics, Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine,*

Miedviedkova Nataliia,

*PhD in Economics, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv*

Mykytiuk Oksana,

*PhD in Economics, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv*

SOCIAL SECURITY OF UKRAINE UNDER THE WAR

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Z.Varnalii.O.Cheberyako.N.Miedviedkova.O.Mykytiuk](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Z.Varnalii.O.Cheberyako.N.Miedviedkova.O.Mykytiuk)

Annotation. *The essence and content of the state's social security and human social security are revealed, the role of economic security under the war is determined, the features of human social security under the war are investigated, threats to the critical state of social and economic security of Ukraine at the present stage are identified, priority goals and directions for ensuring human social security in war-time and the post-war period are revealed.*

Keywords: *national security, economic security, state's social security, human social security, threats to social security, ensuring social security, national interests.*

JEL classification: H56

Introduction

The system of ensuring national security, including economic security and the priority social component, plays a leading role under the war. Currently, the essence of the category "security" has acquired a new systemic and deep meaning of protecting vital interests from risks, threats and dangers in Ukraine. According to the Constitution of Ukraine, it is declared that "a person, his/her life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized in Ukraine as the highest social value" (Article 3) [1].

Security has many political, social, economic, military, ideological, informational and other dimensions. Social security is of particular importance among them, because it is associated with the basic processes of reviving the life and activities of people.

Analysis of recent research and publications. The basic conceptual principles for determining the essence, role, social component of economic security are given in scientific papers of such scientists as A. Smit, D. Rikardo, T. Maltus, D.-S. Mill, F. List, Dzh.M. Keins, A. Berns, Dzh. Liuchiani, V. Kable, M. Kakhlera, E. de Soto, V. Pareto and others. A significant contribution to the study of the essence of social security and ways to ensure them was made by such domestic scientists as Z. Halushka, O. Iliash, G. Kozachenko, V. Kutsenko, O. Novikova, V. Onyshchenko, S. Pyrozhkov, M. Fleichuk, Yu. Kharazishvili and many others.

Despite a significant number of scientific developments, the problem of social security of Ukraine in modern conditions requires further research in the direction of forming an effective system for ensuring the social security of the state, especially under the war, modern challenges of globalization and European integration, which determines the goal of the study.

Formulation of the problem. The purpose of the paper is to determine the essence, systemic problems and ways to ensure the social security of Ukraine under the war.

Research methods. The work uses a set of scientific methods, including systemic, structural, comparative, factorial and others, which made it possible to realize the conceptual unity of the study.

Presentation of the main material of the study. Security is a general historical and social category, covering the entire history and the entire future of mankind, and it is of decisive importance for the existence of both an individual and society at any level. From the point of view of a new interdisciplinary direction of scientific research in the field of security, V. A. Lipkan proposed to single out a new doctrine — security science. Having summarized the categorical-conceptual toolkit, which provides an understanding and explanation of security (of any subject — a state, region, enterprise, person) in its past, present and future, the facts are reliably summarized, by chance it is possible to determine the necessary, regular, by a single one — the general, and on this basis, it is provided. According to V. A. Lipkan, security science is a kind of matrix of sciences and scientific directions about security, a social interdisciplinary science that studies the general and specific objective patterns of organization and functioning of security systems of various classes and it is developed on the basis of their knowledge, aimed at improving the efficiency of their functioning.

According to V. A. Lipkan, security is a branch of knowledge that integrates applied aspects of political, social, military, economic, technical, humanitarian and other sciences and it is focused on the study of the essence, content, methods, forms, organs, forces and means of ensuring preservation of the object, subject to the influence of factors of an internal and external nature [2].

G. V. Kozachenko notes that modern security science is a multi-vector scientific direction, in which the vector of economic security (again, of any subject — state, region, enterprise, person) has appeared recently and strengthened in the science of Ukraine, which is associated with a significant complication of their activities. With the accumulation of knowledge, security science, like every scientific, but also the true direction, turns into a science — security, in which a set of views, ideas is currently being formed, aimed at interpreting and explaining security phenomena, creative rethinking of the conceptual and theoretical foundations of management, law, sociology, anthropology, etc., general and specific objective patterns of organization and functioning of security systems of different classes are identified and studied, which gives a holistic view of the patterns and existing connections in ensuring security [3].

Economic security is a new branch of science that goes through the appropriate stages of development. Therefore, it is difficult to agree with the statement of Vakhlovkova V.V., who, analyzing the ontological contradictions of the formation of economic security, claims that “economic security has already occurred as a science, the roots of which are laid in security” [4, p.291].

Like any science, security requires clear theoretical and methodological (scientific) approaches, namely, the specification of the object and subject of research, the structure and a clearer definition of the conceptual and categorical apparatus, the priority of security, etc.

By construction, security is a doctrine, a complex of interrelated ideas, an internally differentiated, but integral system of knowledge, in which some elements depend on others, and the initial basis is a set of statements, concepts and categories defined according to certain methodological principles and rules. Security science acts as a form of synthetic knowledge,

within which individual concepts, hypotheses and safety laws lose their former autonomy and become elements of an integral system [5].

Consequently, security science is a science that studies the patterns of effective security in social, biological, technical and other systems implemented through appropriate relations in the field of security. Depending on the sphere of security, security science also has its own types (varieties). We are talking about security in the political, military, environmental, informational, economic and other spheres. That is, it is necessary to single out separately the following: political security, military security, environmental security, economic security, etc.

Economic security is a science that studies the patterns of effective security of economic systems, timely detection, prevention and neutralization of real and potential, internal and external threats to the economic interests of the relevant entities [6].

In conditions of war, the priority component of economic security is social security. In the scientific literature, social security is considered from different perspectives: as a state of guaranteed legal and institutional protection of the vital social interests of the individual and society from external and internal threats; as a social ideal of a stable society, its vital social interests and values, as well as social norms as a set of conditions for stable development, which include: ensuring a high level of employment, incl. self-employed in entrepreneurial activity; formation of a resource base for development for future generations; ensuring an adequate standard of living and income of the population; providing social guarantees to workers [7], etc.

There is also the concept of the country's social security, which is described by certain indicators, which include, for example: a) social independence in the structure of international cooperation (provision with medicines); b) stability and sustainability of the social protection system during periods of economic reforms; c) the ability of the social protection system to systematic self-regulation, development and improvement; d) ensuring social stability in society [8]. Consequently, most scientific approaches concentrate on solving certain problems of social protection and, as a rule, are associated with the problem of limited budgetary resources.

Under the influence of the Russian-Ukrainian war, the solution of social problems has become even more important and no less relevant. The experience of developed countries has shown that ensuring social security requires a systematic approach to its formation and functioning mechanisms. The task of developing a model of social security and studying the mechanisms that ensure its constant reproduction is becoming increasingly important.

Analyzing the impact on ensuring the development of multifactorial global, national [9], regional problems [10], economists began to define social security as protection from these threats. As a rule, the threat is not only the phenomenon itself, but above all systemic factors that cause and lead to inefficiency in the implementation of state social policy, inconsistencies between certain social priorities and the course of reforming the country's economy.

Social security is the result of purposeful interaction of all social subjects, each of which bears social responsibility at its own level, acts as a result of socialization processes, characterizes the state of social production, the social sphere, the protection of internal constitutional order, external security, culture, etc. The main structural elements of social security are shown in fig.1.

Consequently, the list of structural parts presented in fig. 1 shows that the concept of social security is very broad and means the balance of human existence in all areas of public life (political, socio-psychological, cultural, demographic, environmental, etc.). Social security must be constantly reproduced, and also at a higher level. In the course of reproduction, social interests should be coordinated and implemented, aimed at realizing the system of needs for the prosperous existence, reproduction and development of people, society and the state. They are based on fundamental values, aspirations and needs of people. Guaranteeing social security at all levels can be described as an opportunity to implement a system of social interests.

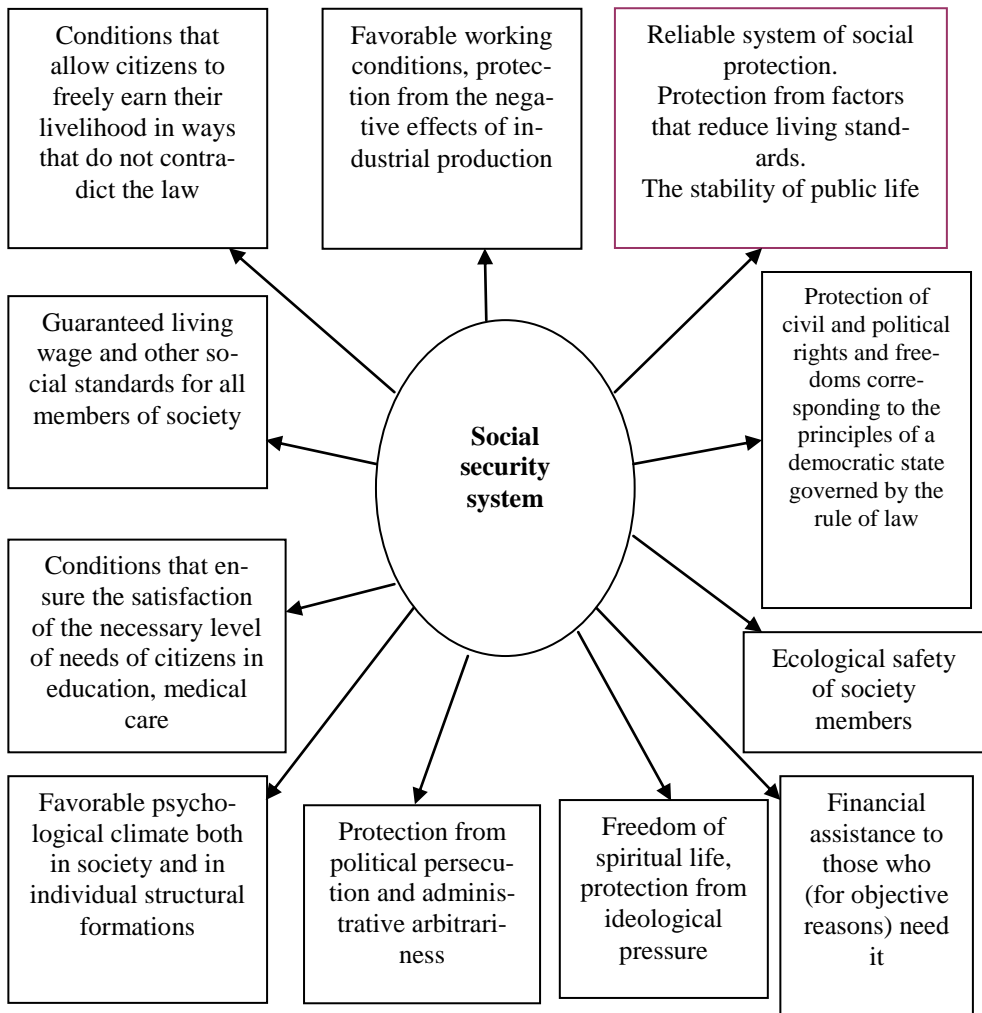

Fig. 1. Structural elements of the state's social security

Source: author's development

Social security as an economic category expresses the system of economic relations typical for a socialized economy, associated with the social responsibility of the state, corporations, economic entities and civil society for maintaining the social security of the population and social stability in society. It can be represented as a system with all the elements inherent in any system: interdependence and subordination of structural parts and subsystems; the existence of external and internal threats; inputs and outputs with their indicators.

Social security should be considered in the context of its multilevel system. Considering that social security is one of the main components of economic security, it must be considered from the point of view of the economic level, namely: nano-, micro-, meso-, macro- and mega-levels. Therefore, we propose such a multi-level system of social security: human social security (nanolevel); social security of a business entity (micro level); social security of the region (meso level); social security of the state (macro level); global social security (mega level).

The levels of social security, as well as other components, must be started from the nano-level - from the person. The National Security Strategy of Ukraine, adopted on September 14, 2020 and called "HUMAN SECURITY — COUNTRY SECURITY", determines that "A person, his/her life and health, honor and dignity, inviolability and security are the highest social value in Ukraine" [11].

Social security of a person (nanolevel) is the degree (level) of protection of the vital socio-economic interests of a person, his/her rights, freedoms and values from internal and external, real and potential threats. The functional components of the human social security system are as follows: human life safety; security of realization of general social values; security of a decent standard of living; safety of the social environment; psychological safety; self-defense; self-preservation; self-development, etc.

An important challenge for the social security of Ukraine, as well as for other countries, was the spread of the COVID-19 pandemic, which swept the whole world in less than six months and led to a slowdown in both the global economy and the economies of many countries, in particular, through the introduced quarantine measures. In particular, the pandemic led to the suspension of many enterprises, which was reflected in an increase in unemployment and a decrease in revenues to state budgets.

The military aggression of the Russian Federation against Ukraine, an open war that began on February 24, 2022, became a new super-big challenge to the national, in particular, social security of Ukraine. The Russian invasion of Ukraine is part of the Russian-Ukrainian open war started by Russia in 2014.

In the conditions of war, the issue of ensuring social security, as a component of the economic security of the state, is the main priority of state social policy, gaining new relevance for both science and practice. Most of the time in the scientific literature, social security is defined as a state of guaranteed legal and institutional protection of the vital social interests of the individual and society from external and internal threats. Yu.M. Kharazishvili and O.A. Hrishnova understand social security as the state of the social sphere, which ensures a high quality of life of the population (material level and social components), the protection of the main vital recovery processes (regardless of the influence of internal and external threats), the possibility of obtaining a quality education and the absence of threats to human health and life" [12, p. 158].

A particular threat in Ukraine is the war, which significantly reflects the state of the national security of Ukraine, in particular, human social security. Its negative consequences are both direct and indirect, which is a real social threat.

War is always a large-scale shock to the national (including social) security of the country. In Ukraine, these are: significant loss of human capital (losses among the military and civilian population) and more than 2,000 civilians were killed, including more than 200 children, more than 300 children were injured according to preliminary data; shelling of the civilian population, residential buildings, kindergartens, schools, colleges, universities, in particular, more than 550 educational institutions were damaged, 72 institutions were completely destroyed; mass migration processes are taking place, with a "prospect" of not 100% return (more than 4 million refugees left Ukraine, about 7 million are temporarily internally displaced persons); potential risks of new military aggression remain, etc. All this strengthens the role and importance of national security.

War is also a shock to the economy. Thus, according to preliminary estimates, direct losses (excluding losses of economic growth) for the infrastructure of Ukraine reach more than USD 500 billion; there is a loss by the state budget of a significant part of traditional revenues through taxes, excises and customs payments, significant material losses; about 40% of businesses were closed; during the period of martial law, the economy of Ukraine loses 50-60% of the "unproduced" gross domestic product; more than 30% of crops were not sown; more than

23 thousand km of public roads were destroyed (13% of the total length), etc. All this largely affects the level of economic security of Ukraine.

Features of social security under the war are that, *firstly*, the main prerequisite for observing the national security of the state is to ensure the military security of the country, strengthening the might of the Armed Forces of Ukraine; *secondly*, the economy of Ukraine is being transformed and adapted to the conditions of the war; *thirdly*, with the increase in the scale and duration of hostilities, an increasing number of threats associated with ensuring the economic, financial, and social security of a person arise.

The impact of war on human social security requires the justification of new, more effective mechanisms and tools for its strengthening. In the process of ensuring social security, social interests should be coordinated and implemented, which are based (should be based) on fundamental values, aspirations and needs of people. Guaranteeing social security at all levels can be described as an opportunity to implement a system of social interests. The essence of social security is reflected in the real results of socialization processes aimed at creating a new system of social protection, an effective organizational culture, the formation of business owners, their market relations, updating the social structure of society, assistance in achieving personal success by attracting people to those processes where they can self-actualize, reach the global (European) level of realization of needs and interests.

In conditions of war, the problems of ensuring the national security of Ukraine are more acute than ever. In this aspect, the implementation of scientific research to determine real and potential threats and the search for ways to ensure all components of national security are of significant importance. Each of the components of national security is important, but all components of security have a social orientation, and the priority of human social security lies in this context, which requires more systematic scientific research within the framework of economic security. Among the multilevel system of social security, human social security comes first.

The priority goals and objectives of the social component of security in peacetime should be the following: harmonization of labor relations; overcoming poverty; elimination of "equalization" and discrimination in pension provision; providing a guaranteed list of free medical services; maintaining the formation of a spiritually and physically healthy, financially secure, and socially prosperous family; creating conditions for overcoming the demographic crisis and achieving permanent demographic development; prevention of labor movement; overcoming homelessness of citizens, homelessness of children; solution of urgent social problems of the village; ensuring gender equality; counteracting or overcoming institutional deformations, etc.

Conclusion

The social security of Ukraine is a state of development in which the state is able to provide a decent and high-quality standard of living for the population, regardless of the influence of internal and external threats. However, the social challenges to Ukraine's security have intensified, especially in the areas of reproduction and labor potential, the functioning of the social sphere and the labor market, incomes and employment. They lead to a deterioration in working conditions and a decrease in material well-being, depopulation and aging of the nation, the spread of poverty and the stratification of the material situation of citizens, the deterioration of the material and technical, financial, investment and intellectual and personnel support for health care, education, culture, art, sports and, as a result – a decrease in the social security of the population, increased dissatisfaction with life and the social policy of the authorities, including the desire for emigration and external labor migration.

A person with his/her urgent needs, interests, values is the main driving force, goal and criterion of all economic development, an important factor in victory in the Russian-Ukrainian war. Therefore, human social security is not only a matter of human development, the political

stability of society and the assertion of national interests, but also the basis of this economic growth and peaceful development of Ukraine.

References

1. Constitution of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Lipkan V. A. (2003). *Bezpekoznavstvo: [tutorial]*. Kyiv: European University Publishing House, 208 p.
3. Kozachenko G. V., Kuzmenko O. M. (2013). Ecoscent explanatory basis: the principle approach to content. *Economy. Management. Entrepreneurship: Collection of research papers*. Volodymyr Dahl East Ukrainian National University. Lugansk: SNU, Issue 25, part I, pp. 209–217.
4. Vakhlakova V.V. (2017). Economic security: the formation of science. *Economic problems*, 1, 290-296.
5. Kozachenko G. V. Economic security as a fundamental category of security. URL: http://thesis.at.ua/publ/bezpekoznavstvo_teoriya_ta_praktika/kozachenko_g_v_ekonomichn_a_bezpeka_jak_fundamentalna_kategorija_bezpekologiji/4-1-0-169
6. Varnalii Z. S. (2020). Economic and financial security of Ukraine in the context of globalization. Kyiv: Znannia Ukrainy, 423p.
7. Varnalii Z., Halushka Z. (2010). Social security as a system. *Economics and management: Scientific journal*, 3(47), 94-100;
8. Iliash O.I. (2012). Transformation of the social security system of Ukraine: regional dimension: monograph; Lviv Commercial Academy. Lviv: PAIS, 591 p.
9. PyrozHKov S.I. Conceptual approaches to the formation of the national security system of Ukraine. URL: www.niisp.gov.ua
10. Onyshchenko V.O., Zavora T.M., Chepurnyi O.V. (2015). Social security of the region: theoretical and applied aspects: monograph. Poltava: PoltNTU, 274 p.
11. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020 "On the National Security Strategy of Ukraine" // Decree of the President of Ukraine of September 14, 2020 № 392/2020 <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
12. Kharazishvili Yu.M., Hrishnova O.A. (2018). Quality of life in the social security system of Ukraine: indicators, level, threats. *Economy of Ukraine*, 11-12, 157-171.

ვარნალი ზახარი,
ჰაბილის ექიმი ეკონომიკაში, პროფესორი,
კიევის ტარას შევჩენკოს ეროვნული უნივერსიტეტი, უკრაინა,
ჩებერიაკო ოქსანა,
ჰაბილის ექიმი ისტორიულ მეცნიერებებში, ეკონომიკის დოქტორი, პროფესორი,
კიევის ტარას შევჩენკოს ეროვნული უნივერსიტეტი, უკრაინა,
მიედვიედკოვა ნატალია,
დოქტორი ეკონომიკაში, ასოცირებული პროფესორი,
კიევის ტარას შევჩენკოს ეროვნული უნივერსიტეტი
მიკიტიუკ ოქსანა,
დოქტორი ეკონომიკაში, ასოცირებული პროფესორი,
კიევის ტარას შევჩენკოს ეროვნული უნივერსიტეტი

უკრაინის სოციალური უზრუნველყოფა ომის პირობებში

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Z.Varnalii.O.Cheberyako.N.Miedviedkova.O.Mykytiuk](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Z.Varnalii.O.Cheberyako.N.Miedviedkova.O.Mykytiuk)

რეზიუმე

გამოვლინდა სახელმწიფოს სოციალური უზრუნველყოფისა და ადამიანის სოციალური უზრუნველყოფის არსი და შინაარსი, განისაზღვრა ომის პირობებში ეკონომიკური უსაფრთხოების როლი, გამოკვლეულია ომის პირობებში ადამიანის სოციალური უსაფრთხოების მახასიათებლები, საფრთხეები სოციალური და ეკონომიკური უსაფრთხოების კრიტიკულ მდგომარეობაზე. უკრაინა ამ ეტაპზე იდენტიფიცირებულია, გამოვლინდა პრიორიტეტული მიზნები და მიმართულებები ომის დროს და ომის შემდგომ პერიოდში ადამიანის სოციალური უსაფრთხოების უზრუნველსაყოფად.

საკვანძო სიტყვები: ეროვნული უსაფრთხოება, ეკონომიკური უსაფრთხოება, სახელმწიფოს სოციალური უზრუნველყოფა, ადამიანის სოციალური უსაფრთხოება, საფრთხეები სოციალური უსაფრთხოებისთვის, სოციალური უსაფრთხოების უზრუნველყოფა, ეროვნული ინტერესები.

სასურსათო უსაფრთხოება - FOOD SAFETY

პაატა კოლუაშვილი

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის პროფესორი;

რამაზ გახოკიძე

აკადემიკოსი

მოსავლის ენერგეტიკული ღირებულება

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.P.Koguashvili.R.Gakhokidze](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.P.Koguashvili.R.Gakhokidze)

„ადამიანის ნამდვილი მკვებავი და მარჩენალი მიწა კი არა მცენარეა, მზის ყოველი სხვი, რომელიც არ იქნა დაჭერილი მწვანე საფარის მიერ (მინდორში, ტყეში, ველზე, და ა.შ.), არის სიმდიდრე, რომელიც დაიკარგა სამუდამოდ, რის გამოც ჩვენი მომავალი, უფრო განათლებული შთამომავლობა აუცილებლად უსაყვედურებს თავის წინაპრებს“.

აკად. კ. ტიმირიაზევი

ანოტაცია. ექსერგია, ენერგეტიკული ნედლეულის ქიმიური ენერჯის ნაწილია, რომელსაც, თერმოდინამიკის კანონის თანახმად შეუძლია აწარმოოს სასარგებლო მუშაობა. ენერგეტიკული მიდგომა გვაძლევს ეკონომიკურ ბერკეტს, რომ გავაუმჯობესოთ ტექნოლოგია და ბრუნვაში გამოვიყენოთ მეორეული ენერგორესურსები. ნებისმიერი ეკონომიკური სისტემა მოითხოვს კომპლექსურ მიდგომას, რესურსების სწორ და ეფექტიან გამოყენებას მათი თვისებების მიხედვით.

ახალი თაობის ბიოენერგოაქტივატორების გამოყენების საფუძველზე შექმნილი აგრობიოორგანული ტექნოლოგია წარმოადგენს შიმშილისა და არასრულფასოვანი კვების პრობლემის გადაჭრის ერთ-ერთ ძირითად გზას. ამავდროულად, ის სოფლის მეურნეობის პროდუქტების რაოდენობისა და ხარისხის ზრდის საშუალებაა; ამცირებს გარემოზე ქიმიზაციის ნეგატიურ გავლენას, რაც დიდ ეკონომიკურ, ეკოლოგიურ და სოციალურ ეფექტს იძლევა.

წარმოდგენილ ნაშრომში ავტორები სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავლიანობის ზრდის მნიშვნელოვან ფაქტორად მიიჩნევენ ფოტოსინთეზურად აქტიური რადიაციის (ფარ) მარგი ქმედების კოეფიციენტის (მქკ) ამაღლებას ახალი თაობის ბიორეგულატორების - ბიოენერგოაქტივატორების გამოყენებით, და პრინციპულად განსხვავდება ცნობილი ქიმიური პრეპარატებისაგან და მცენარეთა ენდოგენური (საკუთარი) რეგულატორული სისტემების მართვის საშუალებას იძლევა.

ბიოენერგოაქტივატორები წარმოადგენენ უნივერსალურ რეგულატორებს, რომლებიც მცენარეში აქტიურებენ ფოტოსინთეზის პროცესს, მზის რადიაციის ათვისებას, აძლიერებენ მცენარის რეზისტენტობას (იმუნიტეტს), მის გარემოსადმი ადაპტაციას (მდგრადობას).

საკვანძო სიტყვები: ექსერგია, ეკონომიკური სისტემა, ფოტოსინთეზი, ენერგეტიკული ღირებულება, მზის სხივი, ბიოენერგოაქტივატორი.

შესავალი

გაეროს პროგნოზით, 2050 წლისათვის დედამიწაზე მოსახლეობის რაოდენობა ათ მილიარდს მიაღწევს. კაცობრიობის საარსებო მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად საჭიროა სურსათის წარმოების სამჯერ გადიდება უახლოეს სამ ათეულ წელიწადში. მსოფლიო დღეს დგას ახალი „მწვანე რევოლუციის“ ზღვრულთან. ახალი აგრობიოორგანული ტექნოლოგიის მეშვეობით, სასოფლო-სამეურნეო კულტურათა მოსავლიანობის გაზრდისთვის საჭიროა წყლის, მცენარეთა კვების და ჰაერის რეჟიმების ოპტიმალური შეთანაწყობა. იმის გამო, რომ ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ-კლიმატური პირობები ძალზე მრავალფეროვანია, მოსავლის პროგრამირებისას აუცილებელია დადგენილ იქნეს ნათესების პროდუქტიულობის ზრდის შემზღვეველი ფაქტორები.

ექსერგია და ფოტოსინთეზურად აქტიური რადიაცია

მცენარის ორგანული ბიომასის 90-95% ფოტოსინთეზის პროცესში წარმოიქმნება. ფოტოსინთეზი ერთადერთი ბიოლოგიური პროცესია, რომლის დროსაც ხდება ცოცხალი სისტემის თავისუფალი ენერჯის ზრდა. ყველა დანარჩენი (ქემოსინთეზის გარდა) ხორციელდება ფოტოსინთეზის დროს დაგროვილი პოტენციური ენერჯის ხარჯზე. მცენარის მოსავლიანობის ასამაღლებლად საჭიროა ფოტოსინთეზის გააქტიურება მზის ენერჯის გამოყენების კოეფიციენტის გაზრდით. ფოტოსინთეზურად აქტიური რადიაცია (ფარ, ΦAP), რომელიც მონაწილეობს ფოტოსინთეზის პროცესში, შეადგენს საერთო ენერჯის დაახლოებით 45-50%-ს. ფარ-ის საშუალებით სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავლიანობის პროგრამირებისთვის გამოიყენება ა.ნიჩიპიროვიჩის ფორმულა:

$$Y_{\text{ბიოლ.}} = [(R \times 10^9) \times K] : 10^2 \times (4 \times 10^3) \times 10^2 ,$$

სადაც, $Y_{\text{ბიოლ.}}$ - არის აბსოლუტურად მშრალი მცენარეული მასის ბიოლოგიური მოსავალი, ც/ჰა;

$R \times 10^9$ - მოცემულ ზონაში სავეგეტაციო პერიოდში მოსული ΦAP - ის რაოდენობა, მლრდ, კკალ/ჰა;

K - ΦAP - ის გამოყენების დაგეგმილი კოეფიციენტი, %;

10^2 - არის 100%;

4×10^3 - ენერჯის რაოდენობა, რომელიც გამოიყოფა ბიომასის 1 კგ მშრალი ნივთიერების დაწვის შედეგად; კკალ/კგ;

10^2 - კგ- ის ცენტნერებში გადაყვანისთვის.

მაგალითად, საგაზაფხულო ხორბლის ნათესებით დაგეგმილია **2% ფარ-ის** შეთვისება; ვეგეტაციის მთელ პერიოდში ხორბლის ნათესზე მოდის 2 მლრდ კკალ/ჰა.

ფორმულაში ამ სიდიდეების ჩასმით შუა აზიის პირობებში შესაძლებელია მიღებული იქნას 100 ც/ჰა საგაზაფხულო ხორბლის მშრალი ნივთიერება.

თუ ჩავთვლით, რომ მოსავლის მთლიანი მასიდან ჩალის და ბზის წილზე მოდის 60%, მაშინ მშრალი მარცვლის გამოსავალი შეადგენს 4 ტ/ჰა. (Каюмов,

1989:7)

პრაქტიკაში, ჩვეულებრივ, ფარ-ის მარგი ქმედების კოეფიციენტი (მქკ) მხოლოდ 0,9-1%-ს აღწევს, რაც შესაძლებლობას იძლევა მიღებულ იქნას 10-15 ც/ჰა მარცვლის მოსავალი. თეორიულად შესაძლო და ფაქტიურად მიღებულ მოსავალს შორის ასეთი განსხვავების მიზეზებია: ნიადაგის ნაყოფიერების და სათესი მასალის ხარისხის დაბალი დონე, თესვის შემცირებული ან ამალღებული ნორმა, მინდვრის დასარევიანება, აგროტექნიკის დარღვევა, დაავადებებით და მავნებლებით მცენარეების დაზიანება, მოსავლის ფიზიკური დანაკარგი ალებისას.

მორწყვისას, სასუქების შეტანისას და კარგი აგროტექნიკის პირობებში, უფრო მაღალი მოსავლის მიღების შესაძლებლობა რამდენჯერმე იზრდება.

იმისათვის, რომ მივიღოთ ნათესი, რომელსაც შეუძლია შთანთქოს მზის რადიაციის მნიშვნელოვანი რაოდენობა, უნდა ვეცადოთ, რომ ფოთლის ზედაპირი სწრაფად იზრდებოდეს და მისი ფართობი აღწევდეს 40-50 ათას მ²/ჰა და უფრო მეტს.

მაგრამ, ნათესებში ფოთლის ზედაპირის ფართობის გაზრდასთან ერთად შესაბამისად იზრდება მათი დაჩრდილვაც, რის გამოც დაბლდება ფოთლების ფოტოსინთეზის საშუალო ინტენსივობა და სუფთა პროდუქტიულობა.

ამიტომ, ნებისმიერი აგროტექნიკური ღონისძიება ეფექტური იქნება იმ შემთხვევაში, თუკი იგი უზრუნველყოფს ნათესის სწრაფ განვითარებას და ფოთლების ზედაპირის დიდი ზომის მიღწევას, რაც ამალღებს ფოთლების ფოტოსინთეზის პროდუქტიულობას, ინახავს მათ აქტიურ მდგომარეობაში უფრო ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში, ხელს უწყობს ფოტოსინთეზის პროდუქტების უკეთესად გამოყენებას.

ამრიგად, მაღალი მოსავლები, რომლებიც გაანგარიშებულია ფარ-ის განსაზღვრული კოეფიციენტის მიხედვით, შეიძლება მიღებული იქნეს მხოლოდ წყლის, კვების და ჰაერის რეჟიმების ოპტიმალური შეთანაწყობების პირობებში. იმის გამო, რომ ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ-კლიმატური პირობები ძალზე მრავალფეროვანია, მოსავლის პროგრამირებისას აუცილებელია დადგენილ იქნეს ნათესების პროდუქტიულობის ზრდის შემზღვეველი ფაქტორები.

თანამედროვე ადამიანის ენერგეტიკული მოთხოვნილება ძირითადად კმაყოფილდება ფოტოსინთეზის წიაღისეული პროდუქტებით – ნახშირი, ნავთობი, ბუნებრივი გაზი. გარკვეული წილი შეაქვს ატომურ ენერგეტიკას და მცენარეულ ბიომასას – იგივე შემას. დაბოლოს, არის პირდაპირი მზის ენერგიაც. მზის ენერგია მიეკუთვნება ენერგიის დაბალხარისხოვან სახეობას, ენერგიის განზნევის გამო. მზის სხივით მოტანილი 2000 კალორიიდან ჩვენ მხოლოდ ერთი კალორიის გამოყენება შეგვიძლია, მაგრამ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ მზის გამოსხივება ძირითად ენერგეტიკულ წყაროდ რჩება, რომელიც ჩვენ საკვებით უზრუნველგვყოფს. მზის რადიაციის გარეშე არ ხდება ფოტოსინთეზი ბუნებრივ პირობებში. ამიტომ ძირითადი ამოცანა, რომელიც დგას მცენარეთა ფიზიოლოგთა და აგროტექნოლოგთა წინაშე, მდგომარეობს იმაში, რომ მცენარეებმა რაც შეიძლება სრულად და ეფექტურად გამოიყენონ ის ენერგეტიკული ბუნებრივი სიმდიდრე, რასაც მზის სხივები იძლევიან.

ენერგეტიკული დანახარჯები თითოეულ დამუშავებულ მიწის ფართობზე – მოხვნიდან მოსავლის აღებამდე – ხშირად აღემატება მზის რადიაციის სიდიდეს. შემოვიდა ახლი ცნება – სოფლის მეურნეობის ენერგეტიკული ეფექტიანობა, რაც

მდგომარეობს სურსათში ჩადებული მზის ენერჯის ფარდობაში მოსავლის მისაღებად დახარჯული ზოგად ენერგოდანახარჯებთან.

რადგან ბუნების ცალკეული ელემენტების გარდაქმნა მიმდინარეობს გარემოსთან ურთიერთობით, ამა თუ იმ რესურსის ხასიათი დამოკიდებულია გარემოცვაზე: ზამთარში ყინული რესურსი არ არის, ზაფხულში კი რესურსია და ძალიან ღირებულებულია. ამა თუ იმ რესურსის შესაძლებლობის ზომა, რომელიც აუცილებელია ჩვენთვის გარემოსთან წონასწორობაში გადასასვლელად, წარმოადგენს ექსერჯიას. ექსერჯია არის მაქსიმალური მუშაობა, რომელიც შეიძლება შეასრულოს თერმოდინამიკურმა სისტემამ მოცემული მდგომარეობიდან გარემოსთან წონასწორულ მდგომარეობაში გადასვლისას. ექსერჯეტიკული მარგიქმედების კოეფიციენტი არის ფაქტობრივად შესრულებული სამუშაოს შეფარდება მის მაქსიმალურად შესაძლო მნიშვნელობასთან, ე.ი. მოცემული პროცესის ექსერჯიასთან (Бродянский, 1973:34)

ყველა ეკონომიკური სისტემა იკვებება ექსერჯეტიკული რესურსებით. უხეშად რომ ვთქვათ, ნებისმიერი ბუნებრივი რესურსის ღირებულება, რომელიც ჩაყენებულია საზოგადოების სამსახურში, შედგება მოპოვებული და გადამუშავებული ხარჯისგან. ასეთ შემთხვევაში რა ღირს მზის სხივი, სუფთა ჰაერი და წყალი, ნიადაგის ჰუმუსი? ისინი ჩვენ უფასოდ გვძლევა, რაც იწვევს ჩვენს დეზორიენტირებას და ხელს გვიშლის სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი რესურსების მნიშვნელობის შეთვისებაში.

რა ღირს მზის სხივი? დავუშვათ, ხორბლის მოსავალი შეადგენს a ც/ჰა-ს, ცენტნერის ღირებულებაა – b , ფოტოსინთეზის ექსერჯეტიკული მარგი ქმედების კოეფიციენტი $C = 0,01$, მაშინ:

$$d = \frac{a \cdot b}{c} = \frac{a \cdot b}{0,01} \text{ ლარი.}$$

და რაც უფრო მაღალია მოსავლიანობა, ფოტოსინთეზის იმავე მარგიქმედების კოეფიციენტის შემთხვევაში, მით უფრო მეტ ფასეულობას ვიღებთ მზისგან.

ჰაერის დაბინძურებით გამოწვეული დანაკარგის ღირებულება შეიძლება შეფასდეს, როგორც სუფთა და დაბინძურებულ ატმოსფეროში მოყვანილ მოსავალს შორის სხვაობა, გაყოფილი ფოტოსინთეზის მარგი ქმედების კოეფიციენტზე. თუ ხორბლის მოსავლიანობა დაეცემა a ც/ჰა-მდე, ეს იმას ნიშნავს, რომ ჩვენ მზისგან ვერ მივიღებთ ათასობით ლარის ღირებულების „საჩუქარს“. ამაშია ჩვენი მფლანგველობის, რესურსის ფარული ღირებულების არასწორი შეფასების მიზეზი.

არის თუ არა ეს გაფლანგვა? ენერჯეტიკული რესურსების მზარდი დეფიციტის პირობებში ენერჯია უნდა იყოს იქითკენ მიმართული, სადაც მისგან შეიძლება მაქსიმალური უკუგების მიღება.

მოვიყვანოთ ეფექტური ანალიზის კიდევ ერთი მაგალითი. ბუნებრივი გაზი მინერალური სასუქების ქარხანას მიეწოდება x ლარად. მას იყენებენ სასუქების გასაშრობად = მისი დაწვით გამოყოფილი პროდუქტების ათჯერად ჰაერთან შერევით. ამ პროცესის ექსერჯეტიკული მარგი ქმედების კოეფიციენტი (მქკ) შეადგენს დაახლოებით 0,01-ს. ბუნებრივი გაზის გასაყიდი ფასის გაყოფა პროცესის მქკ-ზე გვაძლევს $10x$ ლარს. თუ ქარხანას აიძულებენ, რომ ასეთი თანხა იხადოს გაზზე – იქნება თუ არა იგი დაინტერესებული ენერჯეტიკული რესურსის გამოყენების ეფექტიანობის ამაღლებაში? უეჭველად! (Бродянский, 1973:12)

ექსერგეტიკული მიდგომა გვადლევს ეკონომიკურ ბერკეტს, რომ გავაუმჯობესოთ ტექნოლოგია და მოვიზიდოთ მეორეული ენერგორესურსები. ეს ბერკეტია – დიფერენცირებული ტარიფი ბუნებრივ გაზზე, დანამატი გასაყიდ თანხაზე რესურსის უხარისხო, უყარათო გამოყენებაზე. ქარხანა თუ ამუშავებს ბუნებრივ გაზს ქიმიურ პროდუქტებად, მაშინ მან უნდა გადაიხადოს მინიმალური თანხა; თუ მას წვავს და იღებს წვის პროდუქტებს მაღალი ტემპერატურით მხოლოდ იმისთვის, რომ შემდეგ დაწიოს ის ჰაერთან შერევით, მან, კეთილი ინებოს და გადაიხადოს ტექნოლოგიური უაზრობისთვის. უკეთესია, თუ იგი გადავა სხვა ტექნოლოგიურ პროცესებში გამოყოფილ გზებზე.

იმუშავებს თუ არა ასეთი ბერკეტი? რა თქმა უნდა!

პროცესის ენერგეტიკული მარგი ქმედების კოეფიციენტი ახასიათებს ეფექტიანობის რეალურად მიღწევად დონეს. ღუმელებისა და საშრობი აპარატების ენერგეტიკული მარგი ქმედების კოეფიციენტი შეფასებულია დაახლოებით 30%-ად და არასდროს დაფიქრებულვართ შემდგომ თერმოდინამიკურ დანაკარგზე: წვის პროდუქტების ენტროპიის ზრდაზე, ჩვენთვის სამუდამოდ დაკარგულ ექსერგიაზე.

სასუქების ხარისხის შეფასების მთავარი პრობლემა მდგომარეობს მოსავლის და სასუქების სხვადასხვა ფიზიკურ-ქიმიური თვისებების აღრიცხვის ერთიან სკალაზე, უნივერსალური ელექტროენერჯის დანახარჯები ქიმიურ ქარხნებში და ხორბლის მოსავალი, პროტეინის შემცველობა მარცვალში და გოგირდმჭავას სისუფთავე, ფოსფორის შემცველობა სუპერფოსფატში, კოლის აპატიტების კომპლექსური გამოყენება... არსებობს თუ არა ამ მრავალჯეროვნებისთვის უნივერსალური სკალა, უნივერსალური ერთეული? არსებობს, ეს არის ექსერგია, გამოხატული ჯოულებში.

შევეცადოთ შევაფასოთ ფოსფოროვანი სასუქების გამოყენებით მზის ენერჯის ეფექტიანობა. ტონა ამოფოსის წარმოებაზე დახარჯული ენერგია შეადგენს 64 გჯ (1 ტ P₂O₅-ზე გადაანგარიშებით) მარტივი სუპერფოსფატის წარმოებაზე – 38 გჯ-ს. მარცვლოვანთა მოსავლიანობის ნამატი საველე ცდებში (აზოტოვან და კალიუმთან თანაბარ ფონზე) ამოფოსის გამოყენებით, შეადგინა 5,4 ც/3ა. მარცვლეულის სინესტე შეადგენდა 15%-ს. მარცვლის ქიმიური ექსერგია მშრალ მასაზე გადაანგარიშებით – 19,02 გჯ/კგ. ჰექტარზე მიღებული ექსერჯის დაგროვება ამოფოსის გამოყენებით შეადგენს 8,8 გჯ-ს. მარტივი სუპერფოსფატის გამოყენებით – 6,5 გჯ-ს. სასუქების ექსერგეტიკული ეფექტიანობის განსაზღვრისთვის მოსავლიანობის ნამატი მათი გამოყენებით (დაგროვილი ექსერგია) უნდა გაიყოს ექსერგიაზე, რომელიც დაიხარჯა მათ წარმოებაზე და მივიღებთ მოულოდნელ შედეგს: მარტივი სუპერფოსფატის ექსერგეტიკული ეფექტიანობა (8,6) დაახლოებით 1,25-ჯერ მაღალია ამოფოსის ეფექტიანობაზე (6,9).

ამაზე შესაძლოა შეგვეცვათონ, რომ რთული სასუქების გადაზიდვა და ნიადაგში შეტანა ეკონომიის საშუალებას იძლევა, მაგრამ ეს ეკონომია შეადგენს მხოლოდ 10-14%-ს საწარმოო დანახარჯიდან და შედეგი მაინც სუპერფოსფატის მხარესაა.

ახალი აგრობიოორგანული ტექნოლოგია – შიმშილის დაძლევის ერთ-ერთი ძირითადი გზა

შიმშილის ძირითად მიზეზს მრავალ ქვეყანაში წარმოადგენს არა მოსახლეობის სიჭარბე ან მიწის რესურსების ნაკლებობა, არამედ სოფლის მეურნეობის მართვის სისტემების არასრულყოფილება. ნებისმიერი ეკონომიკური სისტემა მოი-

თხოვს კომპლექსურ მიდგომას, რესურსების ოპტიმალურ და ეფექტიან გამოყენებას მათი თვისებების მიხედვით (Gakhokidze, 2017, 27).

სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავლიანობის ზრდის მნიშვნელოვან ფაქტორად მიგვაჩნია ფოტოსინთეზურად აქტიური რადიაციის (ფარ) მარგიქმედების კოეფიციენტის (მქკ) ამაღლება ახალი თაობის ბიორეგულატორების - ბიოენერგოაქტივატორების გამოყენებით, რომლებიც პრინციპულად განსხვავდებიან ცნობილი ქიმიური პრეპარატებისაგან და მცენარეთა ენდოგენური (საკუთარი) რეგულატორული სისტემების მართვის საშუალებას იძლევიან.

ბიოენერგოაქტივატორები მნიშვნელოვნად აძლიერებენ მცენარეთა ფოტოსინთეზურ აპარატს. მათი გამოყენებით შესაძლებელია მცენარეთა ადაპტაცია სხვადასხვა პირობებთან. მათი წყალობით მცენარეები დაბალნაყოფიერ ნიადაგებზეც კი უფრო მდგრადია დაავადებებისა და მავნებლების მიმართ და უფრო იოლად ეგუებიან ამინდის არახელსაყრელ ზემოქმედებას. ისინი გარემოს დაბინძურების გარეშე, ბიოლოგიურად სუფთა მაღალი ხარისხის მოსავლის მიღების საშუალებას გვამლევინ.

ბიოენერგოაქტივატორები უზრუნველყოფენ მცენარეული და ცხოველური ორგანიზმების პროდუქტიულობისა და მდგრადობის არსებით გაზრდას და გარემოს დაბინძურების შემცირებას, სამკურნალო-პროფილაქტიკური საკვების მიღებას და შესაბამისად, სიცოცხლის ხარისხის გადიდებას (გახოკიძე, 2008,31).

საქართველოში, მრავალწლიანი კვლევის შედეგად, მიღებულია ბიოენერგოაქტივატორი „ბიორაგი“ (პროფ. რ.გახოკიძე). „ბიორაგი“ ააქტიურებს მიკრო-მაკროელემენტების მიგრაციას და ორგანული ნივთიერების წარმოქმნას ნიადაგში, რაც აუმჯობესებს მცენარის მიერ მათ ბიოლოგიურ ათვისებას. ხელს უწყობს კოჟრის ბაქტერიების მიერ ჰაერიდან მოლეკულური აზოტის ათვისებას. ყოველივე ეს კი, დადებითად აისახება ნიადაგის ფიზიკურ-ქიმიური მაჩვენებლებების გაუმჯობესებაზე (რესტრუქტურისაცია). იგი აძლიერებს მცენარეთა რეზისტენტობას გარე ფაქტორებისა და დაავადებების მიმართ, რაც წარმოადგენს ბიოპროდუქციის მიღების საშუალებას, ნიადაგების შხამებით გაბინძურების გარეშე. ის იჭრება მცენარეთა უჯრედში, ასრულებს ზოგადი არასპეციფიკური გამძლეობის ინდუქტორის როლს და სარეზერვო მექანიზმის გააქტიურებით აძლიერებს მცენარეთა დაცვის ფუნქციას. მცენარე სწრაფად გამოდის სტრესული მდგომარეობიდან. ფოტოსინთეზის და სუნთქვის პროცესების გააქტიურებით ჩქარდება მცენარეთა აღდგენა და ცვლადი გარემო პირობებისადმი მისი აკლიმატიზაცია (შეგუება).

მარცვლეულ კულტურებში (ხორბალი, სიმინდი) „ბიორაგის“ გამოყენების 40 წლიანი პრაქტიკა შედეგიანობით (საშუალო საჰექტარო მოსავლიანობით) ადასტურებს მის აშკარა (3-4-ჯერად) უპირატესობას ამავე კულტურათა საშუალო ქვეყნისმიერ მაჩვენებლებთან. მაგალითად, „ბიორაგის“ გამოყენების საფუძველზე, საქართველოს სხვადასხვა მხარეში (კახეთი, შიდა ქართლი, ქვემო ქართლი, იმერეთი, სამეგრელო, გურია), ხორბლის საშუალო საჰექტარო მოსავლიანობა 4,5-5 ტონაა, ნამჯა 250-300 ტუკი (შედარებისათვის: ბოლო წლებში ხორბლის საშუალო საჰექტარო მოსავლიანობა საქართველოში მხოლოდ 1,5-2,2 ტონაა, სიმინდისა 10-12 ტონა, ჩალის - 90-100 ტონა (ქვეყნის საშუალო-საჰექტარო მოსავლიანობა კი - 2,8-3,1 ტონას შორის მერყეობს). (საქსტატი, 2020).

გასათვალისწინებელია ამ მხრივ FAO-ს განცხადება მოსალოდნელი სასურსათო კრიზისის შესახებ 2022-2025 წლებში და, რომ იაფი საკვების ეპოქა დასრულ-

და დედამიწაზე. მარცვლეულის, როგორც სტრატეგიული მნიშვნელობის სურსათის წარმოება, ძირითად პრიორიტეტულ დარგად გამოცხადდეს მოკლე, საშუალო და გრძელვადიან პერსპექტივაში, ისევე როგორც საკუთარი მაღალი რეპროდუქციის მარცვლეულის თესლის წარმოება.

ფაქტობრივად, „ბიორაგის“ გამოყენებით შესაძლებელი ხდება მარცვლეულის წარმოების ამჟამინდელი არარენტაბელობა შეიცვალოს რენტაბელობით (რენტაბელობისათვის აუცილებელია საშუალო საჰექტარო მოსავლიანობის გაზრდა: ხორბლისა - არანაკლებ 2,8 ტონამდე, ხოლო სიმინდისა - 4,2 ტონამდე). აგრო-ტექნოლოგიური რუკით გათვალისწინებული დანახარჯები 1 ჰა ხორბლის ნათესზე საშუალოდ შეადგენს 1900 ლარს, ხოლო სიმინდზე 2600 ლარს. ხორბლის ღირებულება 1ტ-900 ლარი, 1 ტუკი ნაბჯისა - 2 ლარი, სიმინდისა 1 ტ-750 ლარი, ხოლო 1 ტონა ჩა-ლისა -250 ლარი.

„ბიორაგის“ გამოყენებით გზა გაეხსნება წარმოების მასშტაბის გაფართოებას მაღალი სამეურნეო-ეკონომიკური მოტივაციით. აღნიშნულის გათვალისწინებით, საქართველოში რეალისტურ სამიზნედ უახლოეს 3-5 წელიწადში (2022-2027 წ.წ.) უნდა ჩაითვალოს, სულ ცოტა, 75-90-115 ათას ჰექტარზე 260-360-460 ათასი ტონა ხორბლის წარმოება. (კოდუაშვილი და სხვ., 2021:6) პირველ ეტაპზე - 3,5 ტ/ჰა, ხოლო მეორე ეტაპზე - 4 ტ/ჰა საშუალო მოსავლიანობით. რაც შეეხება სიმინდის ნათეს ფართობს, ამავე პერიოდში იგი უნდა გაიზარდოს 80 ათასი ჰა-დან 130 ათას ჰა-მდე საშუალოდ 6-7 ტონის მოსავლიანობით ჰექტარზე. ეს იქნება მნიშვნელოვანი წინგადადგმული ნაბიჯი სასურსათო უშიშროების უზრუნველყოფისაკენ, ადგილობრივი წარმოების მარცვლეულით თვითუზრუნველყოფის დონის 60-65%-მდე გაზრდისათვის, ამჟამინდელი 15 პროცენტის ნაცვლად.

ამასთან, ცალსახა სამეწარმეო ეფექტი მიღწეული იქნება ხვნის (30-40%-ით), სათესლე მასალის (50%-ით), მინერალური სასუქების (50%-ით) და პესტიციდების გამოყენების მინიმუმამდე შემცირების ხარჯზე.

დასკვნა

მოსავლის ენერგეტიკული ღირებულების შეფასება ხელს უწყობს სოფლის მეურნეობის პროდუქციის წარმოების სწორ მართვას. აგროტექნოლოგთა ერთ-ერთ ძირითად ამოცანას წარმოადგენს ენერგეტიკული ბუნებრივი სიმდიდრის სრულად და ეფექტიანად გამოყენება.

ბიოენერგოაქტივატორი „ბიორაგი“ ადიდებს (ზრდის) მცენარის მწვანე ფოთლის ფართობს და ფოტოსინთეზის გააქტიურებით მნიშვნელოვნად აძლიერებს ატმოსფეროდან ნახშირორჟანგის - სათბური გაზის შთანთქმას, რაც გლობალური დათბობის პრობლემის გადაჭრის ოპტიმალური გზაა.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. Gakhokidze R. (2017) Bio-organic Green Revolution. Zambia (Africa), "Zourman Group", 2018.
2. Бродянский В., (1973) Эксергетический метод термодинамического анализа. Москва, „Энергия“.
3. საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური. სტატისტიკური კრებული „სოფლის მეურნეობა 2020“.

URL:https://www.geostat.ge/media/38833/soflis_meurneoba_2020.pdf

(გადამოწმებულია 14.01.2022)

4. გაბოკიძე რ. (2008) უხვი მოსავლის საწინდარი. თბილისი, „ჯისიაი“.
5. კოლუაშვილი პ., დოლიძე მ., გალგაშვილი დ. (2021) საქართველოს საჭირო ხორბლის 60-65% წარმოება შეუძლია. „ახალი აგრარული საქართველო“, N4.
URL:
https://drive.google.com/drive/u/0/folders/1MDS4pQer6zcKoLROgFAMzBfQ5E_UDae_Q (გადამოწმებულია 14.01.2022)
6. Каюмов М., (1989) Программирование продуктивности полевых культур. Справочник. «Росагропромиздат» URL: <https://sng1lib.org/book/2400463/2cc185> (გადამოწმებულია 14.01.2022)

Paata Koguashvili

Professor of Georgian Technical University;

Ramaz Gakhokidze

Academician

ENERGY COST OF THE CROP

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.P.Koguashvili.R.Gakhokidze](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.P.Koguashvili.R.Gakhokidze)

Expanded Summary

The world today is on the threshold of a new “green revolution”. New agro-organic technology based on the use of bio-energy activators is one way of addressing the problem of hunger and malnutrition. At the same time, it is a means of increasing the quantity and quality of agricultural products; it reduces the negative impact of chemicals on the environment, which will give considerable economic, ecological and social benefit.

In modern times, the new-generation regulators are widely used in crop production, especially in cereal production, which are fundamentally different from other known chemicals and allow us to manage endogenous (own) regulatory systems of plants. Using bio-energy activators, it is possible to adapt plants to different conditions. Because of these regulators, plants are more resistant to diseases and pests even in low-fertility soils and more easily adapt to the adverse weather conditions. They allow us to harvest biologically clean high-quality crops without polluting the environment.

Food production is associated with the consumption of a large amount of energy. Since transformation of bodies occurs in interaction with the environment, the nature of this or that resource depends on the environment.

In practice, photo synthetically active radiation (PAR) efficiency usually reaches only 0.9-1%, which allows to produce 10-15 centers of grain harvests per hectare. The reasons for such differences between theoretically possible and actually obtained crops are as follows: low level of soil fertility and sowing material quality; reduced or increased sowing rate; weed infestation of field; a breach of the rules of agricultural engineering; damage to plants by imposed by diseases and pests; physical loss of crops during harvesting.

In order to get sown land that can absorb a significant amount of solar radiation, we must try to make the leaf surface grow rapidly and its area reaches 40-50 thousand m²/ha and even more.

High yields calculated according to the determined PAR ratio can be obtained only under conditions of optimal combination of water, food and air regimes. Due to the fact that the

natural-climatic conditions of our country are very diverse, when programming crops, it is necessary to identify the factors limiting the growth in the productivity of sown lands.

The main cause of famine in many countries is not overpopulation or lack of land resources, but the imperfection of agricultural management systems. Any economic system requires a complex approach, optimal and efficient use of resources according to their characteristics.

An important factor in increasing crop yields is the increase in the coefficient of photosynthetically active radiation by the use of a new generation of bioregulators, which are fundamentally different from known chemicals and plant-based remedies.

Bioenergy activators significantly enhance the photosynthetic apparatus of plants. Using them, it is possible for plants to adapt to different conditions. Thanks to them, plants are even more resistant to diseases and pests on low-fertile soils and more easily adapt to the adverse effects of weather. They allow us to get a biologically clean high quality crop without polluting the environment.

Bioenergy activators significantly increase the productivity and resilience of plant and animal organisms and reduce environmental pollution, receive prophylactic nutrition and, consequently, increase the quality of life.

In Georgia, as a result of many years of research, the bioenergetic activator "Bioragi" (Prof. R. Gakhokidze) has been obtained. "Bioragi" activates the migration of micro-macro elements and the production of organic matter in the soil, which improves their biological uptake by the plant. Helps the uptake of molecular nitrogen by airborne bacteria. All this has a positive effect on improving the physico-chemical parameters of the soil (restructuring).

It strengthens the resistance of plants to external factors and diseases, which is a means of obtaining organic products without contaminating the soil with poisons. It digs into the plant cell, acts as an inductor of general nonspecific endurance, and enhances the plant protection function by activating the backup mechanism. The plant quickly comes out of a stressful situation. Activation of photosynthesis and respiration accelerates the recovery of plants and their acclimatization to adaptive environmental conditions.

Assessing the energy value of the crop helps to properly manage the production of agricultural products. One of the main tasks of agro-technologists is to make full and efficient use of natural energy resources.

Bioenergy activator "Bioragi" increases (grows) the area of green leaves of the plant and by activating photosynthesis significantly enhances the absorption of carbon dioxide - a greenhouse gas from the atmosphere, which is the optimal way to solve the problem of global warming.

Key words: exergy; economic system; photosynthesis; energy cost; sunbeam; bio-energy activator.

ბიზნისი – BUSINESS

Mariam Lashkhi

Assistant Professor, Business and Technology University;

Sopio Ogbaidze

Assistant Professor, Business and Technology University;

Mariam Lashkhi

Financial Analyst, TSU Centre for Analysis and Forecasting;

Vakhtang Charaia

Associated Professor, Business and Technology University

STARTUP ACCESS TO FINANCE IN GEORGIA AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.M.Lashkhi.S.Ogbaidze.M.Lashkhi.V.Charaia](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.M.Lashkhi.S.Ogbaidze.M.Lashkhi.V.Charaia)

Annotation. *The main objective of the research paper is to analyze the existing means and methods of obtaining funding for startups in Georgia presented by the private sector (commercial banks, microfinance organizations, angel investors, venture capital funds, etc.), donor organizations (international foundations and institutions), and the state. The methodological approach involved conducting in-depth interviews with various funding program beneficiaries and fund managers presented in Georgia and distributing a questionnaire to start-uppers who have at least once pursued grant funding. The study aimed to identify opportunities and challenges for startups at each stage of the business lifecycle and formulate relevant recommendations.*

Keywords: *Entrepreneurship, access to finance, start-uppers, startup funding, business lifecycle*

Introduction

Innovation and knowledge spillovers that these ingenious inventions induce are one of the most important sources of economic upswing. In the contemporary world, innovation constitutes the main axis of a country's economic growth and, to a certain extent, serves as an accelerator of this process. In the 21st century, knowledge and innovation have a pivotal role in the economic growth dynamics of both developed and developing countries, including even those indulged in natural resources as the invaluable assets in the 21st century are human capital and commercialization of its knowledge. According to The World Bank research, integrating innovation into any industry triples the effect of increasing private sector revenues and makes the education system more efficient.

Innovation and R&D can be promoted both indirectly (for example, through fiscal incentives – government tax abatement) and directly via grants, loans, co-financing. In order for Georgia to become more competitive in the international arena, it is indispensable to have a variety of programs that would encourage budding start-uppers to enhance their ideas, turn them into a commercially profitable business and then upscale it on a competitive global market.

To measure an entrepreneurial ecosystem, five key components need to be considered: a) legislative environment fostering innovation, b) knowledge accessibility, c) finance accessibility, d) physical infrastructure promoting innovation, and e) market accessibility. Without inclusive development of these five components, it is impossible to establish a healthy and successful startup ecosystem in a country.

Literature Review

Entrepreneurship can be defined as the ability of individuals or groups of individuals to create or discover opportunities and utilize them to the benefit of economic well-being [1]. Researchers and practitioners recognize that new successful projects play a significant part in a country's economic upswing. Entrepreneurship creates employment opportunities, shapes the political and social environment, and contributes to the growth of a country's competitiveness. Entrepreneurship can be defined as the creation of a new or essentially improved product, service, or method of production through the implementation of new technology.

With the intention to examine the process of creating prosperity, Adam Smith emphasized that the division of labor is limited by the extent of the market, the growth of which, for its part, leads us to the demand for innovation. This latter necessitates a better distribution of labor resources and increased productivity. On the other hand, Ricardo argued that the main determinants of economic growth include labor, land, and capital, and in his theory of economic growth he completely neglected technological progress [2].

The practice has shown that it is technological progress that generally entails rapid economic growth (so-called boost). However, this can as well be viewed as a two-sided argument. The first standpoint highlights that technological progress results from economic activity while the second outlook implies that technology and knowledge are characterized by increasing returns with a succession of economic growth [3].

Economic growth can be defined as the process of quantitative growth and improvement of national production and its macroeconomic outcomes, which can be achieved through fully exploiting available resources [4].

Access to finance at an early stage often plays a vital role in creating a healthy entrepreneurial and innovative environment. It is at that point that it becomes evident that a startup has the potential to transform into a large-scale company and offer quality products, create employment and establish its presence in the international market [5]. There are various ways to raise funds both for budding and already established entrepreneurs that aim to improve the entrepreneurial ecosystem by bringing together entrepreneurs with insufficient capital and business know-how [6].

There is a range of private and public programs with the following primary goals:

- To support startups financially and assist them in business management;
- To connect startups with various private investors and the international market;
- To develop the country's venture capital ecosystem;
- To provide startups access to new means and technologies to promote upgraded products and services on the market;
- To create employment for highly productive and tech-savvy people.

With its robust start-up ecosystem, Ireland has become home to many success stories. By fostering innovation culture, it has reached the top spot in the Global Innovation Index. Today, Ireland effectively operates world-class business hubs and accelerators with Fintech, Biotech, Med-tech and ICT directions [7].

Regarded as an entrepreneurial powerhouse, Israel has the largest number of startups per capita in the world [8] with its startups collectively bringing a total of \$6.47 billion benefit in 2018. Tel Aviv ranks third globally in the number of AI startups exporting \$6.5 billion worth of cybersecurity products per year (Startup Genome).

The UK represents the 3rd largest tech hub in the world holding the leading position in Europe. Being named the third-best in the global startup ecosystem, London has emerged as the world leader for crowdfunding. The UK puts forward crowdfunding as an additional source to other traditional funding unlike Italy where crowdfunding substitutes traditional ways for startups at the seed stage [9]. The UK Crowdfunding Association (UKCFA) was formed with the purpose

to bring together individuals and businesses who regardless of their small finances can actually contribute to big changes in the industry.

Georgia has ranked 7th in the world for ease of doing business by 2020 [10] leaving countries such as Ireland, Great Britain and Singapore behind. With regard to competitiveness, our neighboring countries are slightly ahead of Georgian [11]. However, with its 71.8 points, Georgia was classified among the countries enjoying greater economic freedom with a competitive edge over the S. Caucasus countries of Azerbaijan (66.2) and Armenia (68.5) [12].

Research Methodology

The study is divided into three stages: desk research - comparative analysis of existing practices and international experience in Georgia; qualitative research - interviews with various funding program beneficiaries, fund managers and start-uppers; and, recommendations drawn upon the gathered data analysis.

Stage I –description of the international trend and the current situation in Georgia –Ascertain what types of funding (investors, banks, micro and macro financial organizations, funds, etc.) and conditions entrepreneurs pursue to obtain financial backing at different stages of their startup development (desk research):

- Task 1 – literature review of international practices,
- Task 2 – Ascertain current practices in Georgia,
- Task 3 – Comparative analysis of international experience and Georgian practices.

Stage II – the aim of the study is to identify ways of getting funding and determine the accessibility of traditional and alternative financial sources (qualitative research):

- Task 1 – exploring and evaluating traditional sources of funding, conducting interviews with ten different Georgian top project managers with various professional backgrounds, such as banking, international donor organizations and etc.
- Task 2 – distribute a questionnaire to start-uppers who have at least once pursued grant funding. The conducted survey involved 16 start-uppers. The collected qualitative data was analyzed for further research.

Stage III – Conclusions and recommendations – analyze the challenges start-uppers face in Georgia in terms of access to finance and what measures private and state agencies need to adopt to enhance the existing startup ecosystem.

Assessment of Existing Investment Environment in Georgia

In 2004, Georgia embarked on a liberal economic policy that eradicated bureaucratic obstacles and eased the tax burden. According to the Ease of Doing Business Report published by the World Bank, Georgia has been recognized as one of the leading reformers in recent years ranking 7th among 185 countries worldwide [13].

Despite its advantageous position, Georgia still faces a number of challenges that hinder its stable, diversified and sustainable economic growth, which could be explained by the investment development path and Georgia’s achievement in it [14]. Today, the important tasks of Georgia’s economic advancement are connected with free competition, insolvency, resolutions of commercial disputes and other business-related issues. These unsettled matters cause Georgia lag behind other countries and contribute to investors’ distrust which, in turn, prevents foreign direct investment inflow into the country at some level.

As stated in the World Bank Business Report, Georgia ranks second in the world in terms of its ease of registering property; however, the significance of this fact fades when property rights are unduly infringed and the possibility of resolving legal disputes promptly is limited. At the same time, challenges occur in such areas as market size, availability of qualified labor force, access to finance [15] and other.

To ensure an attractive entrepreneurial and investment environment, legislative and institutional changes need to be made and the independence and efficiency of the judiciary should be strengthened. It is also a precondition for the protection of property rights

Strengthening property rights protection - First and foremost, this requires the independence of the judiciary and enhancement of existing mechanisms for intellectual rights protection.

Government support for entrepreneurship development – The LEPL ‘Produce in Georgia’ was implemented with the aim to improve the entrepreneurial environment, develop the private sector, promote Georgia’s investment climate and boost export.

Investment Legislation Refinement - Georgia’s current investment legislation is outdated and disconnected from reality. The rapid technological advancement in the world has necessitated the enhancement of investment legislation enabling Georgia to improve its competitive position in the world market. Along with the investment legislation the fintech ground should be created, which is still a matter of discussion [16, 17].

With the support of the Innovation Agency and international financial institutions (IFI), donors, alterations are to be made to the Law of Georgia on Securities Market to incentivize crowdfunding. Creating alternative funding and approving the abovementioned amendments in the law by the Parliament and a regulator - the National Bank of Georgia (NBG) is crucial.

According to the Doing Business report (2020), innovation strategy faces several important challenges in the ICT sector. The report states that despite Georgia’s ambitious strategy to export ICT products to the international market, there is still much to be done for both legal and technology readiness.

Regardless of its fast-paced development, Georgian startup ecosystem has not yet become the destination for any unicorns, i.e. private global multi-million companies. Hence, the Georgian government is actively involved in maximizing the sector’s competitiveness, albeit the challenge remains.

The list of legislative initiatives to support innovation is as follows:

- Harmonize the investment legislative framework with the Western model
 - Make amendments to the Law of Georgia on Securities market to encourage investment in startups/ risk capital.
 - Modify the Law of Georgia on Collective Investment Undertakings to facilitate risk capital formation.
 - Establish legislative framework for alternative funding (crowdfunding) to structure equity and loan funds.

The role of offshores in startups has become prevalent in recent years as in any other investment direction. However, a favorable business climate and investment incentives/ initiatives might be one of the necessary components for registering companies and maintaining intellectual resources (cash flow) in the country.

- Tax exemption when investing in risk capital/ innovation/ research and development (England model 60% guarantee scheme).
- Tax benefits for startups – this initiative poses some fraud risks; carefully designed benefits and conditions deterring fraud can be drawn upon the foreign best practices.
- Government initiatives including co-investment and guarantee schemes for risk capital.
- Legislative ‘sandboxes’ to test/regulate legislative initiatives.
- Possibility of free trade zones.

Along with sufficient competencies and profound knowledge, entrepreneurial skills are recognized to be the most defining components to ease access to finance. One of the most compelling reasons why investors might feel reluctant to invest.

Including entrepreneurial skills in vocational and formal education remains the main challenge for the Georgian education system. Scarce is the list of universities that have integrated this

new challenge into their curricula. Shaky and unsystematic skill-based vocational education in the county consequently reflects insufficient funding initiatives that lack sustainability.

Business incubators and accelerators serve as the most effective method of business skills training [18]. In this regard, the world’s top accelerator 500 Startups has already started operating in Georgia; in addition, there is an ongoing Venture elevator program co-sponsored by the US Embassy. In order for similar initiatives to have a systematic nature, the following measures need to be taken: Popularize vocational schools; Integrate modern technology in teaching; Broaden ICT knowledge and upgrade curricula to meet international standards; Raise awareness of property rights; Implement entrepreneurial competencies in formal and non-formal education programs; Establish a pre-accelerator program on university premises; Establish accelerators and incubators [19].

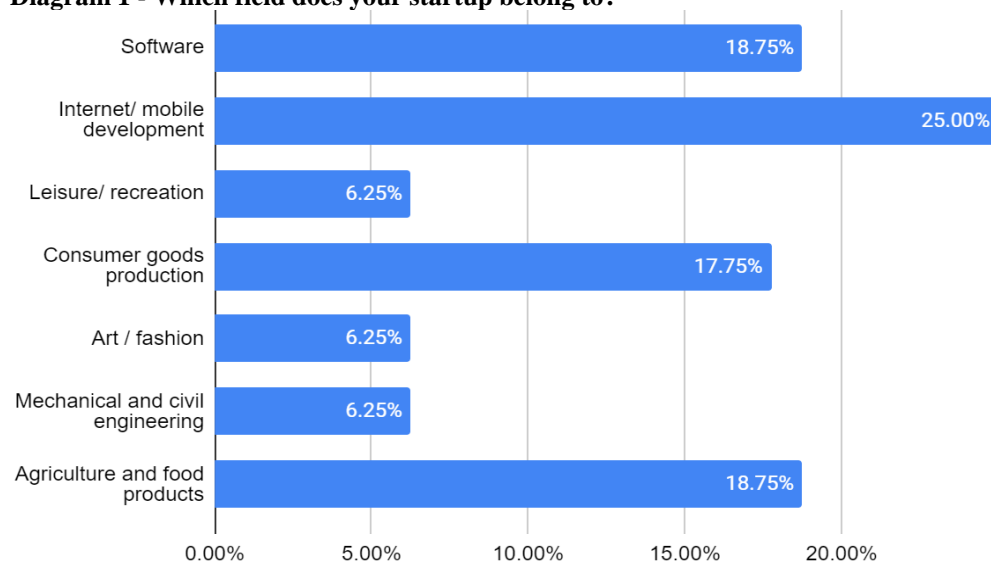
Access to finance remains one of the recognized hindrances to business development in Georgia [20]. Bootstrapping still remains to be the common choice among start-uppers who feel reluctant to refer to banks for financial support due to their high-interest rate. On top of that, the national savings rate is significantly low making investments generated through savings almost nonexistent.

The lack of financial markets is another daunting challenge in the country. Thus, financial institutions and markets need to be strengthened and regulatory instruments - refined allowing start-uppers to borrow ‘cheap money’ for their business. According to the survey conducted by the World SME Forum, 50% of Georgian start-uppers name access to the market as the main challenge, 40% say it is access to finance, and the remaining 10% consider access to knowledge to be an issue, which is proved by other local researches including Kvirkvaia et al [21].

Research Results and Interpretation

As part of the research, a survey was conducted to bring to light the challenges and obstacles Georgian start-uppers face in terms of financial access. A total of 16 start-uppers from various fields were interviewed who at least once tried to seek financial backing either at an idea-generation stage, market penetration or expansion stage.

Diagram 1 - Which field does your startup belong to?

25% of respondents have a minimal practical product and have already started selling it. As a rule, having information access to traditional and alternative funding opportunities is a reliable indicator of how well-developed each direction is in the country. Therefore, the pertinent questions we asked to the start-uppers were whether they were aware of the types of funding programs operating in Georgia and whether they have ever participated in any.

Diagram 2 - Have you started selling the product?

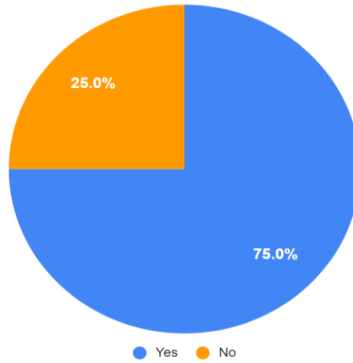
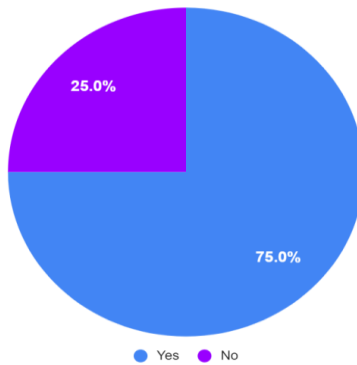
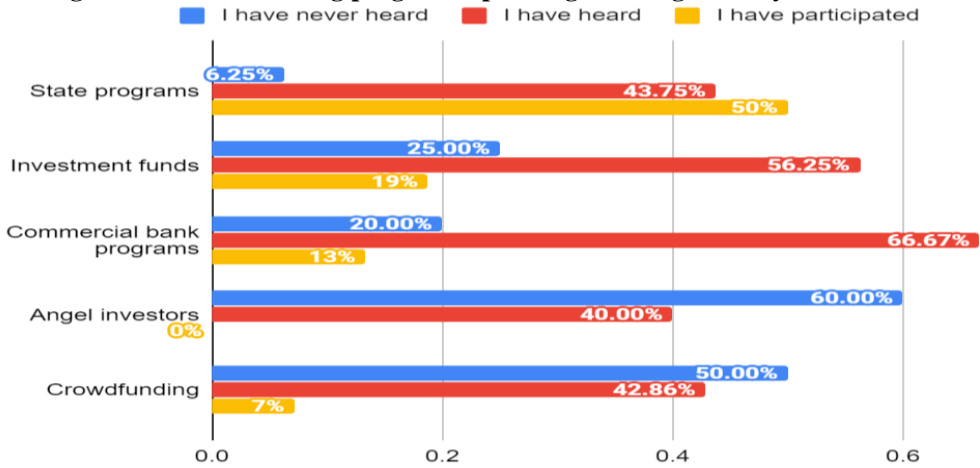

Diagram 1 - Do you have a minimum viable product?

As the survey disclosed, the largest proportion of start-uppers was well-informed about the state programs, investment funds, and commercial banks. The half of those surveyed had some experience of participating in state-funded grant competitions, while only 18.75% have applied for investment funds, leaving commercial bank loans behind.

Diagram 4 - Which funding programs operating in Georgia have you heard about?

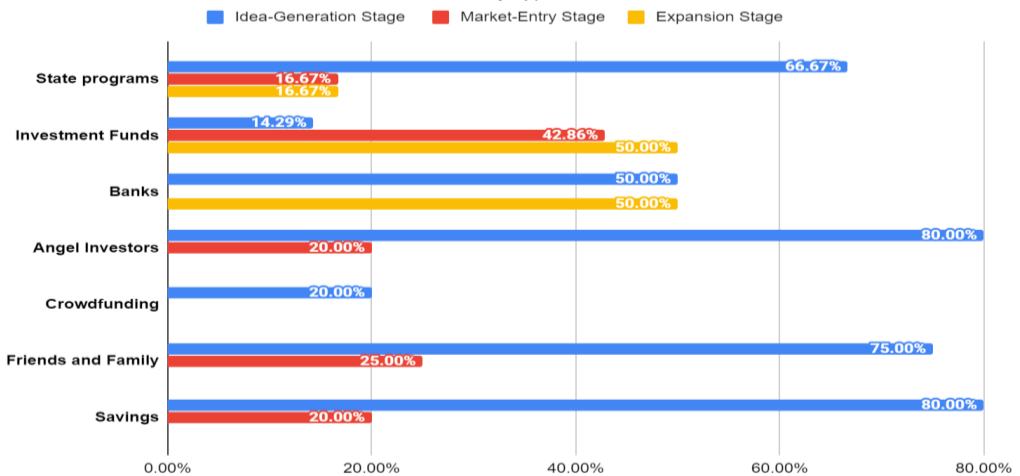

It should be noted that, even though the vast majority of the respondents are informed about the commercial bank loan offers for SMEs, this alternative still remains as least desirable. This can be explained by the fact that at the initial stage of their business, start-uppers avoid accumulating a loan and find it safer to receive financial backing in the form of grants. On top of that, as already mentioned, bank interest rates in Georgia are quite high compared to other developing countries, which puts a lot of pressure on start-uppers when doing business.

However, it becomes important to specify the most popular types of funding among Georgian start-uppers at different stages of doing business. Consequently, the following question in the survey intended to identify financial backing sources Georgian start-uppers have pursued.

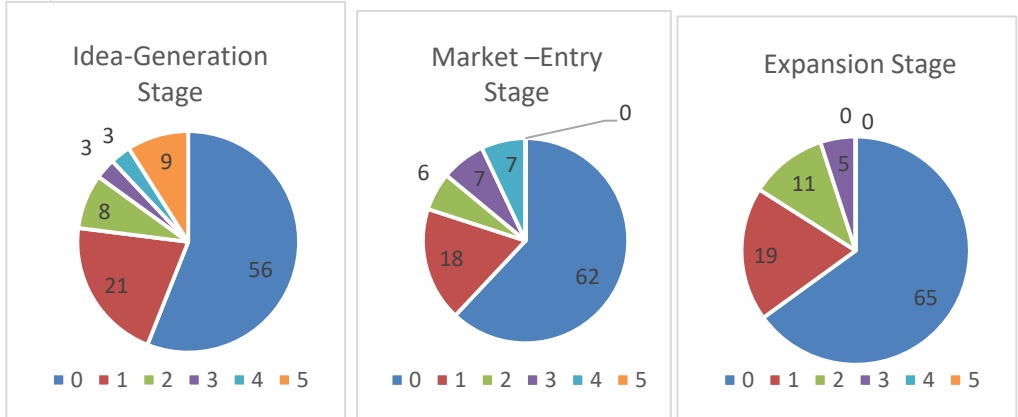
As the survey indicated, at an idea-generation stage is it most common among start-uppers to seek help from friends and family or angel investors. This seems to be quite rational as emerging entrepreneurs search for individuals who would believe in their innovative idea’s commercialization potential without seeing a detailed blueprint. Once the minimum viable product is ready to enter the market, investment funds come into play requiring a well-developed business plan and a prototype from a start-upper.

Diagram 5 - What type of investment have you applied, at each stage of startup development?

At the expansion stage, both emerging and established startups turn to banks as they feel they can now afford ‘more expensive loans’ due to the existing market demand for their product, an assembled delivery system and the stable income they already generate. Similarly, banks consider lending to such business clients less risky fueling the confidence of a start-upper to apply for a loan. It is also interesting to find out how many investors start-uppers have turned to at all these three stages and whether they have presented their business ideas/plans to them

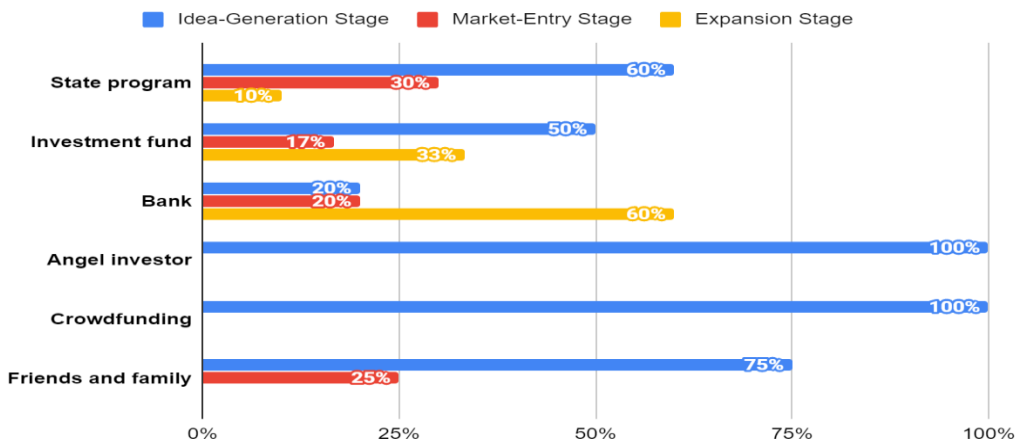
Diagram 6 - How many investors you have submitted your project, at each stage (percent)

As it can be seen from the pie charts, 56% of the respondents have never sought funding at the idea-generation stage choosing self-financing over it. However, it is noteworthy that the percentage of this component is higher at the following two stages: market entry and business expansion. As the survey showed, the majority of the interviewed start-uppers have presented their business plan to one investor/company at all these stages. This may indicate that firstly, submitting all necessary documents to one program/ investor is energy- and time-consuming; secondly, start-uppers are not informed about different types of available investors; and lastly, there are insufficient traditional or alternative funding sources in the country.

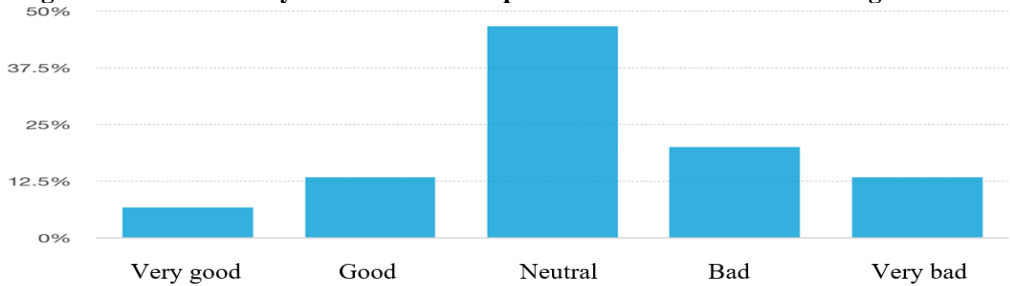
It is interesting to know what type of investor offers the most funding to start-uppers at each stage; in this case the circumstances under which the funding is offered are spurned.

Diagram 7 - Which investor offered you the most funding, at each stage of development?

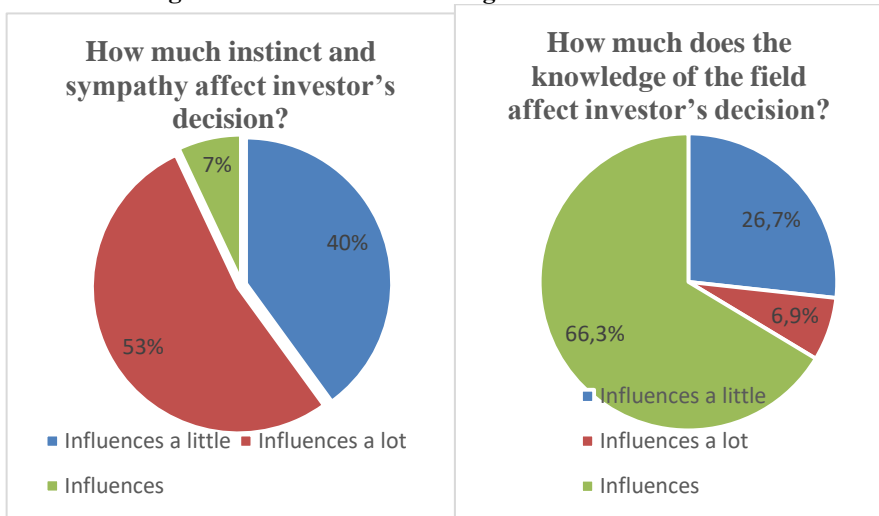
At the idea-generation stage, angel investors, friends and family, crowdfunding and state programs provide the most funding. The picture changes for the following stages: at the market entry stage start-uppers receive the most funding from state programs, while at the market expansion stage commercial banks are more present. 46.67% of respondents assess the existing entrepreneurial environment in Georgia as neutral, 23.33% - as bad or very bad, and only 20% consider the entrepreneurial climate positive.

Diagram 8 - How would you assess the entrepreneurial environment in Georgia?

According to the interviewees, the most powerful factor that influences an investor’s decision-making is knowledge of the field rather than instinct and benevolence; however, in the end, all of these factors play a crucial role when making a decision in favor of a start-upper.

Diagram 9 – Factors influencing an investor’s decision?

Apart from financial back up, start-uppers tend to expect investors’ support in many different ways, be them issues related to strategic and business planning or operations, ease of market access, and other. After obtaining funding, the average frequency of communication between the surveyed start-uppers and their investors on matters of business and strategic planning was 3.5 times per month and 1.5 times – on operational issues. At the market entry stage, the average number fell to 1.75 for strategic planning and 1.5 for operational issues. The number reduced even further at the expansion stage when the average communication frequency became 1.63 times a month on the matters of strategic planning and 0.7 -of operational issues. Interestingly enough, 62.63% of respondents did not negotiate their steps with the investor at all after

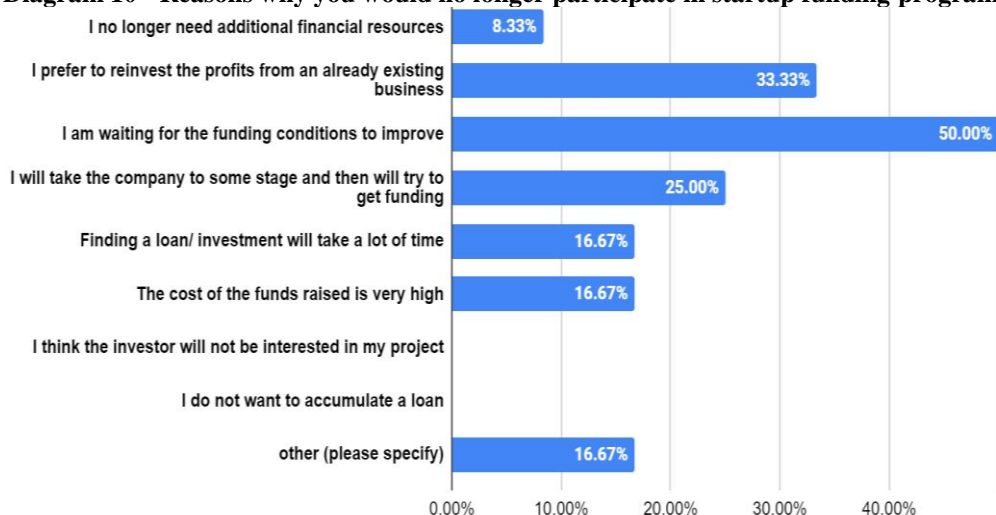
obtaining funding, 6.73% did so only verbally or in writing, and only 30.64% met the investor in person to talk over their decisions.

53.85% of the respondents did not have any expectation to receive any support from the investor in terms of market networking, 21.77% were disappointed, 12.56% had their expectations partly met, and only 22.9% enjoyed the expected support in full.

Nearly half of the surveyed (46.97%) did not have high hopes to be offered any mentoring or recommendations by the investor during their activity period. 26.26% did have optimistic expectations, but were disillusioned. The expectations of 12.13% were slightly met, while only 14.65% received the support they expected.

67.78% of interviewed start-uppers were not hopeful to get any help from the investors on operational matters, 8.84% felt they were let down, 5.81% had their expectations partly met, and only 17, 68% felt delighted to have received the support they expected.

Diagram 10 - Reasons why you would no longer participate in startup funding programs.

The survey also revealed the types of legal issues the start-uppers faced when doing business. The vast majority of the surveyed start-uppers believe that high tax is the most destructive factor, especially at the early stage of product sales when they have not yet started generating any income. Similarly, the start-uppers in the food business consider nutrition practice laws unacceptable and believe they need immediate reconsideration.

Regardless of the thorny issues listed above, most start-uppers acknowledge that the recent years have been marked by the government’s repeated attempts to help businesses progress by constantly offering novelties, projects, or programs tailored specifically for their development and commercialization. Having the economic crisis [22] factor in mind and the knowledge of entrepreneurial activities and cultural factors in the modern conditions of globalization is key for sustainable economic development of Georgia [23].

Conclusion and Recommendations

The initiative of the Government of Georgia to build a strong startup ecosystem is actively underway. Not only does the government provide various types of grants/loans, but also it encourages the private sector’s maximum involvement in the process and tries to create a favorable environment for foreign investors. Despite having taken big steps forward for the last decade, there are still some issues that need to be tackled.

A safe business environment and favorable investment climate need to be created that will result in attracting various international investors, diversifying and varying alternative funding

sources so that the country no longer relies heavily on state programs. Moreover, the legislation on dispute resolution should be amended, according to the best international experience.

As the survey depicted, early-stage startups that have not yet started generating profits are taxed heavily which prevents them from starting a business. Therefore, the existing legislation needs revision and consolidation to provide favorable conditions to startups.

As the international practices show, with its transparency and affordability crowdfunding serves as a powerful impetus for emerging start-uppers all around the world. Since the legislation of Georgia does not regulate the possibility of obtaining crowdfunding, Georgian start-uppers are deprived of this type of financial backing. However, the Innovation and Technology Agency in cooperation with the NBG is currently working on legislative changes that will make crowdfunding possible. Start-uppers need to be well-informed about internet funding alternatives, but before that, effective legislation needs to be enacted to detect and prevent possible misuse of funds and safeguard investors.

One of the core components of investment growth in Georgia is to stimulate savings.

It is also of utmost importance for private investors to be able to offer affordable convertible loans to start-uppers and for the country to offer alternative sources of funding.

To test its legislative initiatives, the country now can consider the emergence of ‘regulatory sandboxes’ together with free trade zones in order to support tax exemption.

The role of the private sector in funding startups needs to be increased; the prerequisite of this can be establishing a risk capital market legislative framework and offering tax incentives for investment in innovative businesses.

In addition to expanding the donor and IFI’s programs base, it is also necessary to adapt traditional programs to innovation challenges and sharpen tools facilitating entrepreneurship.

References

1. Omoruyi, E., Olamide, K., Gomolemo, G., and Donath O. 2017. Entrepreneurship and Economic Growth: Does Entrepreneurship Bolster Economic Expansion in Africa? *Journal of Socialomics*, no. 6 (9).
2. Holcombe, R. 1998. Entrepreneurship and Economic Growth. *The Quarterly Journal OF Austrian Economics*, no. 1 (2).
3. Cortright, J. 2001. New Growth Theory, Technology and Learning. *Reviews of Economic Development Literature and Practice*, no. 4.
4. Barbosa, F., Nelson H. 2000. A Note on the Theory of Demand-led Growth. *Contributions to Political Economy*, no. 19.
5. Wilson, K., Silva, F. 2012. Policies for Seed and Early Stage Finance: Findings from the 2012 OECD Financing Questionnaire. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers* (OECD Publishing), no. 9.
6. Čalopa, M., Horvat J., and Lalić, M. 2014. Analysis of Financing Sources for Start-Up Companies. *Management*, no. 19 (2).
7. Kollmann, T., Stoeckmann, C., Hensellek S., and Kensbock J. 2016. *European Startup Monitor 2016*.
8. Korbet, R. 2018. *The state of the Israeli Ecosystem in 2018*. Start-Up Nation Central: Finder Insights Series.
9. Gabison, G. 2015. *Understanding Crowdfunding and its Regulations: How can Crowdfunding help ICT Innovation?* Publications Office of the European Union.
10. *Doing Business*. 2020. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
11. *The Global Competitiveness Report*. 2020. World Economic Forum.
12. *Index of Economic Freedom*. 2022. The Heritage Foundation.
13. *Doing Business*. 2020. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.

14. Lashkhi, M., Charaia, V. 2017. Investment Development Path and Motivations for Foreign Direct Investment in Georgia. *World Academy of Science, Engineering and Technology, International Journal of Economics and Management Engineering*, no. 11 (11).
15. Charaia, V., Chochia A., and Lashkhi M. 2020. The Impact of FDI on Economic Development: The Case of Georgia. *TalTech Journal of European Studies*, no. 10 (2). <https://doi.org/10.1515/bjes-2020-0017>.
16. Charaia, V., Chochia A., and Lashkhi M. 2021. Promoting Fintech Financing for SME in S. Caucasian and Baltic States During the Covid-19 Global Pandemic. *Journal of Business Management and Economics Engineering*, no. 19 (2). <https://doi.org/10.3846/bmee.2021.14755>.
17. Charaia V., Lashkhi M., and Lashkhi M. 2022. Foreign Direct Investments During the Coronomic Crisis and Armed Conflict in the Neighbourhood, Case of Georgia. *Globalization and Business*, no. 13. <https://doi.org/10.35945/gb.2022.13.007>.
18. Mian, S., Lamine, W., and Fayolle, A., 2016. Technology Business Incubation: An overview of the state of knowledge. *Technovation*, vol. 50-51.
19. Benashvili G. 2017. Boosting Entrepreneurship in Georgia Development of Fab Labs. *PressAcademia*, no. 4 (1).
20. Charaia, V., Lashkhi M. 2018. An Analysis of the Motives Underlying Foreign Direct Investments (the Case of Georgia). *Central Asia & the Caucasus*, no. 19 (4). https://www.researchgate.net/publication/329944190_An_analysis_of_the_motives_underlying_foreign_direct_investments_The_case_of_Georgia.
21. Kvirkaia, M., Kikutadze, V., Sikharulidze, D., Shaburishvili, S., and Charaia, V. 2018. Study of Factors Affecting Young People’s Professional Orientation in Georgia, *Globalization & Business*, no. 6. <https://www.eugb.ge/uploads/journal/gb-N6.pdf>.
22. Papava V., Charaia V. 2020. *The Coronomic Crisis and Some Challenges for the Georgian Economy*. GFSIS, Expert Opinion, no. 136. <https://gfsis.org.ge/files/library/opinion-papers/136-expert-opinion-eng.pdf>.
23. Bedianashvili, G. 2018. Knowledge Economy, Entrepreneurial Activity and Culture Factor in Modern Conditions of Globalization: Challenges for Georgia. *Journal: Globalization and Business*, no. 5. <https://www.eugb.ge/uploads/content/N5/5-04.pdf>.

მარიამ ლაშვი
ასისტენტ პროფესორი, ბიზნესისა და ტექნოლოგიების უნივერსიტეტი;
სოფიო ოზგაიძე
ასისტენტ პროფესორი, ბიზნესისა და ტექნოლოგიების უნივერსიტეტი;
მარიამ ლაშვი
თსუ ანალიზისა და პროგნოზირების ცენტრის ფინანსური ანალიტიკოსი;
ვახტანგ ჭარაია
ასისტენტ პროფესორი, ბიზნესისა და ტექნოლოგიების უნივერსიტეტი;

**სტარტაპების ხელმისაწვდომობა ფინანსებზე საქართველოში და საერთაშორისო
გამოცდილება**

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.M.Lashkhi.S.Ogbaidze.M.Lashkhi.V.Charaia](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.M.Lashkhi.S.Ogbaidze.M.Lashkhi.V.Charaia)

რეზიუმე

მოცემული კვლევა საქართველოს სტარტაპ ბიზნესების ადგილობრივ ფინანსურ რესურსთან წვდომას და საუკეთესო საერთაშორისო პრაქტიკას ანალიზებს. განხილულია, როგორ კომერციული საბანკო სექტორის, მიკროსაფინანსო ორგანიზაციების, ბიზნეს ანგელოზების, ვენჩერული ფონდების, დაინტერესებული პირების, საერთაშორისო საფინანსო და დონორი ორგანიზაციების და რა თქმა უნდა სახელმწიფოს ფინანსური ჩართულობა და მხარდაჭერა ინოვაციური ბიზნესის განვითარებაში.

კვლევის მიზანი გახლდათ საქართველოში სტარტაპ ბიზნესისთვის ფინანსურ რესურსთან წვდომის როგორც შესაძლებლობების, აგრეთვე გამოწვევების ანალიზი და საერთაშორისო პრაქტიკების გამოყენებით ქვეყანაში არსებული სირთულეების გაუმჯობესების გზების ძიება.

კვლევის ფარგლებში დადგინდა იქნა, ეკოსისტემის უმთავრესი ძლიერი და ნაკლოვანი მხარეები, როგორებიცაა: სახელმწიფო საგრანტო პროექტების არსებობა, საკანონმდებლო ბაზის დახვეწის საჭიროება, ინოვაციური დაფინანსების გზების ხელმისაწვდომობის ნაკლებობა, კვალიფიცირებული სამუშაო ძალის საჭიროება და მრავალი სხვა. კვლევაში გაკეთებულია შესაბამისი დასკვნები და გაცემულია შესაბამისი რეკომენდაციები, რომელიც ყურადსაღები შეიძლება იყოს არამხოლოდ სახელმწიფო ინსტიტუტებისათვის, არამედ თავად ბიზნეს სექტორის წარმომადგენლებისათვის და საერთაშორისო ორგანიზაციებისათვის.

ჯანდაცვის ეკონომიკა – ECONOMIC OF HEALTHCARE

თენგიზ ვერულავა

მედიცინის დოქტორი, კავკასიის უნივერსიტეტის პროფესორი;

ავთანდილ ჯორბენაძე

მედიცინის დოქტორი, ჩავიძის გადაუღებელი კარდიოლოგიის ცენტრის
სამეთვალყურეო საბჭოს თავმჯდომარე

**პირველადი ჯანდაცვის რეფორმირების 1995-2003 წლების გამოცდილება და
რეკომენდაციები**

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.T.Verulava.A.Jorbenadze](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.T.Verulava.A.Jorbenadze)

ანოტაცია. პირველადი ჯანდაცვა განიხილება როგორც ჯანდაცვის სისტემის ფუნქციონირების ხარჯთაღმდეგო მექანიზმი, სადაც უმთავრესი აქცენტი კეთდება დაავადებების პრევენციაზე და ჯანმრთელობის ამაღლებაზე. დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ საქართველოში ჯანდაცვის სფეროში დაწყებული რეორგანიზაციის მნიშვნელოვან შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა სტაციონარულ მკურნალობაზე ორიენტირებული საბჭოთა მედიცინის რეორიენტაცია პრევენციასა და პირველად ჯანდაცვაზე. საქართველო წარმოადგენდა ერთ-ერთ პირველ პოსტსაბჭოთა ქვეყანას, სადაც შემოღებულ იქნა პირველადი ჯანდაცვის მხარდამჭერი პოლიტიკა. შემუშავდა საოჯახო მედიცინის კონცეფცია. ჯანდაცვის სამინისტროში შეიქმნა პირველადი ჯანდაცვის დეპარტამენტი. ჩამოყალიბდა საოჯახო მედიცინის საზოგადოება. საოჯახო მედიცინა აღიარებულ იქნა აკადემიურ დისციპლინად და დაინერგა სამედიცინო სასწავლო პროგრამები. შემუშავდა პროგრამები, რომელთა მთავარ მიზანს შეადგენდა ექიმების გადამზადება ოჯახის ექიმებად. საბჭოთა პერიოდში საუბნო-ტერიტორიული პრინციპით მოწყობილი პირველადი ჯანდაცვა, სადაც პაციენტს არ ჰქონდა ოჯახის ექიმის არჩევის უფლება, შეიცვალა თავისუფალი არჩევანის პრინციპით. შედეგად, პაციენტს მიენიჭა ოჯახის ექიმის არჩევის უფლება. პირველადი ჯანდაცვის ორგანიზაციები დამოუკიდებელი იურიდიული პირები გახდნენ. სამედიცინო ორგანიზაციასა და ჯანდაცვის პერსონალს შორის ჩამოყალიბდა საკონტრაქტო ურთიერთობები. პირველადი ჯანდაცვის ორგანიზაციების დასაფინანსებლად შერჩეულ იქნა სულადობრივი დაფინანსების მეთოდი, რაც ხელს უწყობდა ექიმებს შორის კონკურენციის გაზრდას, სამედიცინო დახმარების მაღალი ხარისხით ჩატარების სტიმულს. საქართველოში ჯანდაცვის რეფორმების დაწყებიდან 25 წელი გავიდა, მაგრამ დღემდე ვერ შეიქმნა პირველადი ჯანდაცვის ეფექტური სისტემა. ამაზე მეტყველებს ოჯახის ექიმთან პაციენტების დაბალი მიმართვიანობა და დაბალი ნდობა. პირველადი ჯანდაცვის რეფორმა უპირველესად უნდა ითვალისწინებდეს ოჯახის ექიმის ინსტიტუტის განვითარებას, რაც გულისხმობს ოჯახის ექიმების უწყვეტი სამედიცინო განათლების ხელშეწყობას, პირველადი ჯანდაცვის სისტემის ოპტიმალური გეოგრაფიული განაწილებას და ხელმისაწვდომობის გაზრდას, შრომის ნორმალური ანაზღაურების უზრუნველყოფას.

საკვანძო სიტყვები: პირველადი ჯანდაცვა, საოჯახო მედიცინა, ჯანდაცვის სისტემა.

შესავალი

პირველადი ჯანდაცვა შეიძლება განისაზღვროს, როგორც სამედიცინო მომსახურების უზრუნველყოფის პირველი დონე, სადაც პაციენტები ახდენენ თავიანთი ჯანმრთელობის პრობლემების შესახებ შეტყობინებას და სადაც მოსახლეობის სამკურნალო და პროფილაქტიკური ჯანმრთელობის საჭიროებების უმრავლესობა შეიძლება დაკმაყოფილდეს [1; 2]. პირველადი ჯანდაცვა გაწეულ უნდა იქნას ადამიანთა საცხოვრებელი ადგილის ახლოს და უზრუნველყოფილი უნდა იყოს ხელმისაწვდომობა. სამედიცინო თვალსაზრისით, პირველადი ჯანდაცვა არის ზოგადი სამედიცინო დახმარება, რომელიც ერთი კონკრეტული ორგანოთა სისტემისა ან ჯანმრთელობის პრობლემის ნაცვლად ფოკუსირებულია ადამიანზე როგორც მთლიანზე [3; 4].

ჯანდაცვის სისტემის ორგანიზაციულ მოწყობაში პირველად ჯანდაცვას განსაკუთრებული როლი ეკისრება. იგი პაციენტის პირველი კონტაქტია ორგანიზებულ სამედიცინო მომსახურებასთან, ექიმთან, ერთგვარი „მეკარიბჭე“ ჯანდაცვის სისტემაში. პირველადი ჯანდაცვის ექიმი ახდენს დაავადების პირველად შეფასებას, ხოლო საჭიროების შემთხვევაში პაციენტს მიმართავს ექიმ-სპეციალისტებთან.

პირველადი ჯანდაცვის მეშვეობით პაციენტზე წარმოებს მიმდინარე და უწყვეტი მეთვალყურეობა. ექიმი პაციენტს ხანგრძლივად, მთელი სიცოცხლის მანძილზე აკვირდება. შედეგად, ექიმმა კარგად იცის თუ როგორ ჩამოუყალიბდა კონკრეტულ პაციენტს დაავადება, როგორ მიმდინარეობს იგი. ასეთი ცოდნა კი მას საშუალებას აძლევს მართოს დაავადება.

პირველადი ჯანდაცვის კიდევ ერთი გამორჩეული ნიშანია ყოვლისმომცველობა, კერძოდ, ოჯახის ექიმი ზრუნავს პაციენტის არა მარტო ფიზიკურ, არამედ სულიერ და სოციალურ კეთილდღეობაზეც. ამით განსხვავდება იგი ექიმ-სპეციალისტებისაგან, რომლებიც მხოლოდ ცალკეულ დაავადებათა მკურნალობს ეწევიან.

ჯანდაცვა რთული სისტემაა. პაციენტს უძნელდება თუ რა სახის სამედიცინო სერვისები ჩაიტაროს. ამ მხრივ, პირველად ჯანდაცვას აქვს მაკოორდინირებელი ფუნქცია. ოჯახის ექიმი კოორდინაციას უწევს პაციენტების სამედიცინო მომსახურებას და გვევლინება როგორც მისი ქომაგი, მეგზური, კოორდინატორი, რომელსაც შეუძლია დაიცვას პაციენტები, დაეხმაროს მას სამედიცინო მომსახურების სწორად შერჩევაში. ექიმის კოორდინირების ფუნქციის მეშვეობით პაციენტი იღებს შესაბამის სერვისს, შესაფერის დროს და შესაბამის ადგილას.

დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ საქართველომ მემკვიდრეობით მიიღო პირველადი ჯანდაცვის საბჭოთა სისტემა, სადაც სამედიცინო მომსახურების ორგანიზაცია, მართვა და მიწოდება ხორციელდებოდა სახელმწიფო ხელისუფლების მიერ. დაფინანსება და ადმინისტრირება იყო ბიუროკრატიული და მკაცრად ცენტრალიზებული.

პირველადი ჯანდაცვის საბჭოთა სისტემა მოწყობილი იყო მომსახურეობის საუბნო-ტერიტორიული პრინციპით, კერძოდ პაციენტების კონტიგენტი პოლიკლინიკის ექიმთა შორის განაწილებული იყო თანაბრად და ტერიტორიული ანუ საცხოვრებელი ადგილის პრინციპის მიხედვით დაყოფილი იყო უბნებად. ამ სისტემაში პაციენტს არ ჰქონდა უბნის ექიმის თავისუფალი არჩევის უფლება. უბნის

ექიმებს არ გააჩნდათ "მეკარიბჭის" ფუნქცია, რადგან პაციენტებს ჰქონდათ მარტივი და შეუზღუდავი წვდომა ამბულატორიის ექიმ სპეციალისტებზე.

ცენტრალიზებულ საბჭოთა ჯანდაცვის სისტემაში ექიმები იყვნენ სახელმწიფო მოხელეები. კონკრეტული გეოგრაფიული ტერიტორიის მოსახლეობას ემსახურებოდა ჯანდაცვის სამინისტროს მიერ დანიშნული უბნის თერაპევტი და უბნის პედიატრი, რომელიც კოორდინაციას უწევდა პაციენტების სამედიცინო მომსახურებას. პაციენტი სამედიცინო მომსახურების საჭიროებისას პირველად მიმართავდა უბნის ექიმს. თუ ამ დონეზე ვერ ხდებოდა სამედიცინო დახმარების გაწევა ექიმი პაციენტს მიმართავდა მეორეულ სამედიცინო დაწესებულებას. ამ მხრივ, უბნის ექიმი აგრეთვე იყო სამედიცინო მომსახურების დამაკავშირებელი რგოლი პოლიკლინიკასა და სტაციონარულ დონეს შორის.

სსრკ-ში პროფილაქტიკური მედიცინა უმეტეს შემთხვევაში მხოლოდ ქალაქებში იყო დაწერილი და რეალურად არ ხორციელდებოდა. ექიმების ძირითადი ძალისხმევა მიმართული იყო დიაგნოსტიკასა და მკურნალობაზე, შესაბამისად, ჯანდაცვის სისტემა უმთავრესად ორიენტირებული იყო ჰოსპიტალურ სამედიცინო მომსახურებაზე [5;6] და სპეციალისტებზე [7]. საოჯახო მედიცინის ინტეგრირებული მოდელი არ არსებობდა. სამედიცინო განათლების სისტემისათვის დამახასიათებელი იყო ადრეული სპეციალიზაცია და ნაკლები ყურადღება ექცეოდა თანამედროვე პირველადი ჯანდაცვის მიდგომებს, როგორცაა საოჯახო პრაქტიკა და საზოგადოებრივი ჯანმრთელობა. საოჯახო მედიცინის პროფესიას დაბალი პატივისცემა ჰქონდა სხვა სამედიცინო სპეციალისტთა შორის [8; 9].

უბნის ექიმები ნაკლებად მუშაობდნენ, როგორც პირველადი ჯანდაცვის ექიმები. ისინი მუშაობდნენ როგორც ე.წ. დისპეტჩერები, რომელთა უმთავრეს პასუხისმგებლობას შეადგენდა პაციენტის მიმართვა ექიმ სპეციალისტებთან. ექიმების სპეციალიზაციისკენ სწრაფვამ უარყოფითად იმოქმედა პირველადი ჯანდაცვის ექიმების პროფესიულ დონეზე. პირველადი ჯანდაცვის სფეროში მოღვაწეობდნენ სამედიცინო უნივერსიტეტის ახალი კურსდამთავრებულები და ექიმ სპეციალისტები, რომელთაც არ ჰქონდათ პირველადი ჯანდაცვის სფეროში საოჯახო მედიცინის სათანადო კლინიკური სპეციალიზაცია [10]. იმდენად დაბალი იყო მათი საოჯახო მედიცინის კომპეტენციები, რომ აღარ შეეძლოთ მარტივი დიაგნოსტიკური და სამკურნალო პროცედურების დასრულება. შედეგად, პაციენტების მხოლოდ 18-26 პროცენტი, ვინც მკურნალობას იწყებდა პირველადი ჯანდაცვის ექიმთან, ამთავრებდა მკურნალობას იმავე დონეზე, მაშინ, როდესაც მსოფლიოს სხვა ქვეყნებში პაციენტთა 70-75% ასრულებს მკურნალობას ოჯახის ექიმთან.

გარდა ამისა, სამკურნალო მომსახურებას ძირითადად აწვდიდნენ პოლიკლინიკის ექიმ სპეციალისტები, რომლებიც ჩვეულებრივ ქალაქებში მოღვაწეობენ. სოფლის ამბულატორიები უზრუნველყოფდნენ შეზღუდულ სამედიცინო მომსახურებას. ასე რომ, პირველადი ჯანდაცვის საბჭოთა სისტემის დროს ჯანდაცვის თანაბარი ხელმისაწვდომობის პრინციპი არ განხორციელებულა [11].

პირველადი ჯანდაცვის დაწესებულებების მატერიალური ბაზა, განსაკუთრებით რაიონებსა და სოფლებში, როგორც წესი, არ შეესაბამებოდა თანამედროვე სანიტარიულ მოთხოვნებს შენობის, წყლით მომარაგების, კანალიზაციის, ელექტრომომარაგების, მართვის საინფორმაციო ტექნოლოგიებით უზრუნველყოფის და ა.შ. თვალსაზრისით. მათი უმეტესობა განთავსებული იყო შეუფერებელ შენობა-ნაგებობაში, ტიპური შენობები კი მოუვლელიობის გამო ნაკლებად ასრულებდნენ თავის

ფუნქციურ დანიშნულებას. აპარატურა, მოწყობილობები და ინვენტარი მოძველებული ან უვარგის წარმოადგენდნენ. განსაკუთრებით მძიმე ვითარებაში აღმოჩნდნენ სოფლის პირველადი ჯანდაცვის დაწესებულებები. დაზიანებული შენობები ცივი ზამთრის განმავლობაში არ თბებოდნენ და არ გააჩნდათ წამლისა და აღჭურვილობის უმარტივესი მარაგი.

საბჭოთა პერიოდში პირველადი ჯანდაცვის პერსონალის ანაზღაურება ხორციელდებოდა ფიქსირებული ხელფასის მეთოდით, რომელიც ძალიან დაბალს შეადგენდა. სამედიცინო პერსონალის შემოსავლებს შორის მცირე განსხვავება აღინიშნებოდა, რაც მატერიალური მდგომარეობის გაუმჯობესების ნაკლებ შესაძლებლობას იძლეოდა. არ არსებობდა ფინანსური და მატერიალური წახალისების მექანიზმები. აქედან გამომდინარე, პირველადი ჯანდაცვის პერსონალს არ ჰქონდა მოსახურების ეფექტურად გაწევის და ხარისხის გაუმჯობესების სტიმული [12; 13; 14]. დაბალი ხელფასის გამო ფართოდ იყო გავრცელებული არაფორმალური ანაზღაურება უკეთესი ხელმისაწვდომობის ან უფრო მაღალი ხარისხის სერვისების მისაღებად.

კვლევის მიზანია პირველადი ჯანდაცვის სისტემაში მიმდინარე რეფორმების მიმოხილვა საქართველოში.

მეთოდოლოგია

კვლევის მეთოდად გამოყენებულ იქნა პირველადი ჯანდაცვის შესახებ ოფიციალური და არაოფიციალური დოკუმენტების, პუბლიკაციების ანალიზი. ოფიციალური დოკუმენტები მოიცავდა საკანონმდებლო და სხვა სამთავრობო დოკუმენტებს. კვლევაში ჩართული იყო ჯანდაცვის მსოფლიო ორგანიზაციის, საქართველოს ჯანდაცვის სამინისტროს და ჯანდაცვის რეგიონალური დეპარტამენტების ჯანდაცვის პოლიტიკის დოკუმენტები. სულ გაანალიზდა 10 ოფიციალური დოკუმენტი.

არაოფიციალურ დოკუმენტებს მოიცავდა ჯანდაცვის მონაცემთა ძირითადი ბაზების (SCOPUS, MEDLINE, PubMed) ჟურნალებში 1990 წლიდან 2021 წლამდე გამოქვეყნებული სტატიები. გამოყენებული იქნა შემდეგი საძიებო სიტყვები: საქართველოს „პირველადი ჯანდაცვის რეფორმა“, „პირველადი ჯანდაცვის სისტემა“, „ოჯახის ექიმი“. სტატიებში განხილული უნდა ყოფილიყო შემდეგი ასპექტები: (1) პირველადი ჯანდაცვის რეფორმები საქართველოში; (2) პირველადი ჯანდაცვის სისტემის ორგანიზაციული სტრუქტურა.

მთლიანობაში, შერჩეულ იქნა 13 სტატია, რომლებსაც პოტენციური კავშირი ჰქონდა კვლევასთან.

შედეგები

1995 წელს დაწყებული რეფორმის მნიშვნელოვან შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა სტაციონარულ მკურნალობაზე ორიენტირებული მედიცინის რეორიენტაცია პრევენციასა და პირველად ჯანდაცვაზე, შესაბამისად, ჯანდაცვის ეროვნულ პოლიტიკაში ყურადღება გამახვილდა ქვეყანაში პირველადი ჯანდაცვის პრიორიტეტულობაზე. საქართველო წარმოადგენდა ერთ-ერთ პირველ პოსტსაბჭოთა ქვეყანას, სადაც შემოღებულ იქნა პირველადი ჯანდაცვის მხარდამჭერი პოლიტიკა.

პირველადი ჯანდაცვა განიხილება როგორც ჯანდაცვის სისტემის ფუნქციონირების ხარჯთეფექტური მექანიზმი, სადაც უმთავრესი აქცენტი კეთდება დაავადებების პრევენციაზე და ჯანმრთელობის ამაღლებაზე. საბჭოთა პერიოდიდან არსებული ჯანდაცვის პოლიტიკის ორიენტაცია სამკურნალო სამედიცინო მომსახურ-

რებზე კარდინალურად უნდა შეცვლილიყო პრევენციული მედიცინის უპირატეს განვითარებაზე.

საქართველომ ჯანდაცვის მსოფლიო ორგანიზაციის რეკომენდაციებსა და სხვა ქვეყნების გამოცდილებაზე დაყრდნობით, გადაწყვიტა პირველადი ჯანდაცვის რეფორმირება საოჯახო მედიცინის მოდელის გამოყენებით. საქართველო წარმოადგენს პირველ ქვეყანას ყოფილი საბჭოთა კავშირის ქვეყნებს შორის, რომელმაც აღიარა საოჯახო მედიცინის სპეციალობა. ისევე როგორც ჯანმრთელობის სოციალური დაზღვევის მოდელის დანერგვა, საოჯახო მედიცინის შემოღების ძირითად მიზეზს შეადგენდა კომუნისტური წარსულიდან მოშორების სურვილი, რომელიც განსაკუთრებით მძაფრად იყო გამოხატული საქართველოში. არჩევანი შეჩერდა გაერთიანებული სამეფოს მოდელზე, რომელიც ითვლებოდა დასავლეთ ევროპული პირველადი ჯანდაცვის ერთ – ერთი ყველაზე ცნობილ მოდელად.

საქართველოში პირველადი ჯანდაცვის სისტემის რეფორმირებაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს საერთაშორისო სააგენტოებმა, განსაკუთრებით მსოფლიო ბანკმა, ჯანდაცვის მსოფლიო ორგანიზაციამ, ევროკავშირმა, ბრიტანეთის, შვედეთის და იაპონიის მთავრობებმა. საქართველოს მთავრობამ მსოფლიო ბანკის მხარდაჭერით შეიმუშავა და დაიწყო პირველადი ჯანდაცვის განვითარების პროექტი [15].

1995 წლის დეკემბერში შეიქმნა საოჯახო მედიცინის საზოგადოება. შემუშავებულ იქნა საოჯახო მედიცინის კონცეფცია და ჩამოყალიბდა ოჯახის ექიმის თანამდებობა. 2000 წელს ჯანდაცვის სამინისტროში შეიქმნა პირველადი ჯანდაცვის დეპარტამენტი. 2001 წელს იგი გაერთიანდა საზოგადოებრივი ჯანდაცვის დეპარტამენტთან. ჯანმრთელობის ეროვნული სტრატეგიის მიხედვით, დაიგეგმა საოჯახო მედიცინის ეროვნული და რეგიონული ცენტრების ჩამოყალიბება 2003 წლისათვის, ხოლო 2008 წლისთვის პირველადი ჯანდაცვის ცენტრების ეროვნული ქსელის შექმნა, რომელიც დაკომპლექტებული იქნებოდა გადამზადებული პირველადი ჯანდაცვის გუნდებით.

საოჯახო მედიცინა კომუნისტურ ეპოქაში აკადემიურ დისციპლინად არ იყო აღიარებული [16]. პირველადი ჯანდაცვის რეფორმირების შედეგად, მისი სპეციალობად აღიარება და სამედიცინო სასწავლო პროგრამებში დანერგვა წარმოადგენდა მნიშვნელოვან ცვლილებას. უკვე 1999 წლისათვის ჩატარდა სალიცენზიო გამოცდები პირველადი ჯანდაცვის სპეციალისტებისთვის. არსებითი პროგრესი იქნა მიღწეული გაიდლაინებისა და რესურთიფიცირების პროცედურების დანერგვის პროცესში.

1996 წლიდან განხორციელდა მთელი რიგი საპილოტე პროექტები, რომლებიც მიმართული იყვნენ პირველადი ჯანდაცვის სისტემის განმტკიცებისაკენ. შემუშავებულ იქნა პროგრამები, რომელთა მთავარ მიზანს შეადგენდა ექიმების გადამზადება ოჯახის ექიმებად.

1997 წელს დიდი ბრიტანეთის საერთაშორისო განვითარების დეპარტამენტმა (United Kingdom Department for International Development - DFID) დაიწყო საოჯახო ექიმების გადამზადების პროგრამა, რომლის ფარგლებში განხორციელდა თექვსმეტი საოჯახო მედიცინის ტრენერების და 48 საოჯახო მედიცინის სპეციალისტების გადამზადება. დიდი ბრიტანეთის საერთაშორისო განვითარების დეპარტამენტის მეორე პროექტის ფარგლებში დაიწყო საოჯახო მედიცინის სპეციალისტი ტრენერების შემდგომი ჯგუფის, ასევე პირველადი ჯანდაცვის ექთნების და მენეჯერების

გადამზადება. მისივე ინიციატივით დაფინანსდა საოჯახო მედიცინის ხუთი სადემონსტრაციო ცენტრის, მათ შორის ეროვნული საოჯახო მედიცინის სასწავლო ცენტრის შექმნა. სოფლის პირველადი ჯანდაცვის განვითარება დაფინანსდა ამერიკის შეერთებული შტატების საერთაშორისო განვითარების სააგენტოს (USAID) მიერ და განხორციელდა ამერიკის საერთაშორისო ჯანმრთელობის ალიანსის (American International Health Alliance - AIHA) და საერთაშორისო სამედიცინო კორპუსის (International Medical Corps - IMC) პროგრამით.

ბრიტანეთის არასამთავრობო ორგანიზაცია OXFAM-ის მიერ განხორციელდა პირველადი ჯანდაცვის საპილოტე პროექტი ქალაქად და სოფლად. 2002 წლიდან მსოფლიო ბანკის მიერ დაიწყო პირველადი ჯანდაცვის სექტორის შემდგომი რეფორმირების მხარდაჭერა. დაიგეგმა საოჯახო მედიცინის პერსონალის სწავლება. პირველადი ჯანდაცვის განმტკიცების პოლიტიკის ფარგლებში დიდი ბრიტანეთის საერთაშორისო განვითარების დეპარტამენტის და ჯანდაცვის მსოფლიო ორგანიზაციის მხარდაჭერით განხორციელდა მედიკამენტების რაციონალური და ხარჯთ-ეფექტური გამოწერის პროექტი.

2003 წლიდან ამოქმედდა მსოფლიო ბანკის მეორე პროექტი, რომელიც მიმართული იყო პირველადი ჯანდაცვის ქსელის შემდგომ განვითარებაზე. აშშ-ის საერთაშორისო განვითარების სააგენტომ შიდა ქართლსა და გურიის რეგიონებში დაიწყო პირველადი ჯანდაცვის პროექტების ამოქმედება. ევროკავშირის, ბრიტანეთის, შვედეთის და იაპონიის მთავრობების მხარდაჭერით შესაძლებელი გახდა რამდენიმე ასეული ექიმისა და ექთნის გადამზადება საოჯახო მედიცინის სპეციალობით.

რეფორმის შედეგად მომსახურეობის საუბნო-ტერიტორიული პრინციპით მოწყობილი პირველადი ჯანდაცვა, სადაც პაციენტს არ ჰქონდა ოჯახის ექიმის არჩევის უფლება, შეიცვალა თავისუფალი არჩევანის პრინციპით. უშუალოდ პაციენტს მიენიჭა ექიმის არჩევის უფლება, რომელთანაც მას შეუძლია დარეგისტრირდეს. ოჯახის ექიმის არჩევის შესაძლებლობის მიცემამ გაზარდა პირველადი ჯანდაცვის სისტემაში პაციენტთა ჩართულობა და კმაყოფილება როგორც ოჯახის ექიმის, ასევე პირველადი ჯანდაცვის მთელი სისტემის მიმართ [17; 18]. ამასთან, პაციენტის მიერ ოჯახის ექიმის თავისუფალი არჩევის უფლება ხელს უწყობს ოჯახის ექიმთა შორის კონკურენციის ზრდას, რადგან ისინი ცდილობენ რაც შეიძლება ბენეფიციარი მოიზიდონ.

პირველადი ჯანდაცვის მოხელეები ცენტრალიზებულ საბჭოთა ჯანდაცვის სისტემაში ექიმები იყვნენ სახელმწიფო მოხელეები, რადგან ჯანდაცვის სამინისტრო წარმოადგენდა როგორც სამედიცინო მომსახურების შემსყიდველს, ასევე მიმწოდებელს. რეფორმის შედეგად სამედიცინო მომსახურების შემსყიდველის ფუნქცია გადაეცა სამედიცინო დაზღვევის კომპანიას, ხოლო მიწოდების ფუნქცია დამოუკიდებელი მოქმედების სტატუსის მქონე სამედიცინო ორგანიზაციებს.

პირველადი ჯანდაცვის ობიექტები დამოუკიდებელი იურიდიული პირები გახდნენ. შესაბამისად, სამედიცინო ორგანიზაციასა და ჯანდაცვის პერსონალს შორის ჩამოყალიბდა საკონტრაქტო ურთიერთობები. იგი გახდა უშუალოდ სამედიცინო ორგანიზაციის მიერ დაქირავებული. ამგვარად, რეფორმის მიხედვით, ერთმანეთისგან გაიმიჯნა სამედიცინო მომსახურების ყიდვა და მიწოდება, რაც განიხილება, როგორც სამედიცინო მომსახურების გაწევის ეფექტურობის გაუმჯობესების მექანიზმი [19]. ამით სახელმწიფო თავისუფლდებოდა სამედიცინო მომსახურების უშუალო მიმწოდებლის როლისაგან. მას უნდა შეენარჩუნებინა ზეგავლენა

ჯანდაცვის სისტემაზე ძლიერი მარეგულირებელი, ფინანსური და ლიცენზირების მექანიზმების მეშვეობით [20].

სერიოზული ინვესტიციები განხორციელდა პირველადი ჯანდაცვის დაწესებულებების მატერიალური ბაზის გასაახლებლად. საერთაშორისო ორგანიზაციების მხარდაჭერით დაიწყო ფიზიკური ინფრასტრუქტურის განვითარების პროექტები. მსოფლიო ბანკის, აშშ-ის საერთაშორისო განვითარების სააგენტოს, ევროკავშირის, ბრიტანეთის და იაპონიის მთავრობების მიერ დაიგეგმა და დაიწყო პირველადი ჯანდაცვის ობიექტების რეაბილიტაცია და ტექნიკური აღჭურვილობის მოწოდება. აღნიშნულმა პროექტებმა შესაძლებელი გახადა 200-მდე ამბულატორიის რეაბილიტაცია და თანამედროვე ტექნიკით აღჭურვა.

1998 წელს, პირველადი ჯანდაცვის დაწესებულებებში შედიოდა 951 დამოუკიდებელი ამბულატორიული დაწესებულება, 114 საავადმყოფოს ამბულატორიული განყოფილება, 53 საექიმო პუნქტი და 512 საფერშლო პუნქტი. 1999 წელს ფუნქციონირებდა 977 დამოუკიდებელი ამბულატორიული დაწესებულება და 94 საავადმყოფოს ამბულატორიული განყოფილება. გარდა ამისა, მოქმედებდა პოლიკლინიკების ზედამხედველობის ქვეშ მყოფი 683 სოფლის ამბულატორია. გარკვეულ სპეციფიკურ სამედიცინო სერვისებს (მაგალითად, ტუბერკულოზი) უზრუნველყოფდა 79 დისპანსერი.

პირველადი ჯანდაცვის დაწესებულებები გადავიდნენ პროგრამულ დაფინანსებაზე. ისინი ახორციელებენ ფედერალურ და მუნიციპალურ ჯანდაცვის პროგრამებს. პოლიკლინიკების დაფინანსება ძირითადად ხდებოდა საზოგადოებრივი მყიდველების (სამედიცინო დაზღვევის სახელმწიფო კომპანია, ჯანდაცვის სამინისტრო) მიერ კაპიტალური ანაზღაურების მეთოდის საფუძველზე ფედერალური და მუნიციპალური ჯანდაცვითი პროგრამების მეშვეობით. მაღალმთიან რეგიონებში მდებარე პირველადი ჯანდაცვის ობიექტებში დასაქმებული სამედიცინო პერსონალი სახელმწიფო პროგრამებით ღებულობდა უფრო მაღალ ანაზღაურებას.

რეფორმის მიზანს შეადგენდა პირველადი ჯანდაცვის პერსონალის ანაზღაურების ისეთი მეთოდის შემოღება, რომელშიც გათვალისწინებული იქნებოდა ფინანსური და მატერიალური წახალისების მექანიზმები და აქედან გამომდინარე, მომსახურების ხარისხის გაუმჯობესების სტიმული. პირველადი ჯანდაცვის პერსონალის დასაფინანსებლად შერჩეულ იქნა სულადობრივი დაფინანსების მეთოდი, რომლის გამოყენებისას ექიმი ცდილობს მაღალი ანაზღაურების მიღების მიზნით გაზარდოს მასთან რეგისტრირებული პაციენტების რაოდენობა. აღნიშნული განაპირობებს ექიმებს შორის კონკურენციის გაზრდას, რაც თავის მხრივ სამედიცინო დახმარების მაღალი ხარისხით ჩატარების სტიმულს იძლევა. ამ გარემოებას ხელს უწყობს დაზღვეულის უფლება, საკუთარი სურვილით აირჩიოს ოჯახის ექიმი [21].

გარდა ამისა, სულადობრივი დაფინანსება ხარჯთეფექტურობით ხასიათდება, რადგან დაფინანსება სამედიცინო დახმარების მოცულობაზე არაა დამოკიდებული. სამედიცინო პერსონალს არ გააჩნია დაუსაბუთებელი, პაციენტისათვის არააუცილებელი სამედიცინო დახმარების გაწევის სტიმული, რაც მკვეთრად ამცირებს ჯანდაცვის ხარჯებს და იგი ადვილად პროგნოზირებადი ხდება.

გასათვალისწინებელია, რომ სულადობრივი დაფინანსების დროს იზრდება პრევენციული ღონისძიებების ჩატარების სტიმული. ოჯახის ექიმი დაინტერესებულია დროულად და ხარისხიანად განახორციელოს დაავადებათა პროფილაქტიკა; ვინაიდან მწვავე კონკურენტულ ბრძოლაში იგი ცდილობს დამოუკიდებლად

გადაწყვიტოს ყველა წარმოჩენილი პრობლემა. რაც თავისთავად უფრო გაადვილებულია ნაკლებად დასნებოვნებულ კონტიგენტში.

სულადობრივი დაფინანსების დროს ექიმი დაინტერესებულია მასთან რეგისტრირებული პაციენტების ჯანმრთელობის მდგომარეობით. იგი ცდილობს ხანგრძლივი კონტაქტი იქონიოს ერთიდაიგივე პაციენტთან, უკეთესად გაერკვეს დაავადების მიმდინარეობაში, რათა უზრუნველყოს სათანადო სამედიცინო დახმარების გაწევა. ასევე დაზღვეული პირი დაინტერესებულია ისარგებლოს ერთი ექიმის მომსახურეობით და ურთიერთობა დაამყაროს იმ დაწესებულებასთან, სადაც მისი ავადმყოფობის ისტორია ინახება. მეთოდი განსაკუთრებით ეფექტურია ქრონიკული დაავადებების სამკურნალოდ.

ძლიერდება ექიმის, როგორც “მეკარიბჭის” როლი. ოჯახის ექიმთან ხანგრძლივი კონტაქტის გამო, პაციენტი ცდილობს მხოლოდ მისი რჩევის შემდეგ მიმართოს სპეციალისტს. ოჯახის ექიმი, როგორც “მეკარიბჭე”, პაციენტისთვის შესაბამისი მომსახურების უზრუნველყოფასა და მკურნალობის კოორდინაციაზე პასუხისმგებელი. იგი უზრუნველყოფს პირველი დონის სამედიცინო მომსახურებას. პაციენტის ჰოსპიტალიზაცია ან სამკურნალოდ სპეციალისტთან გაგზავნა მხოლოდ მისი მიმართვის საფუძველზე ხდება.

საქართველოში პირველადი ჯანდაცვის სისტემის ნაკლებ განვითარებაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ ამბულატორიულ სამედიცინო დაწესებულებებში მიმართვათა რაოდენობა ერთ სულ მოსახლეზე 2.3-ს შეადგენს (ევროპის ქვეყნებში 7.5-მდე აღწევს) [22]. პაციენტები პირველადი ჯანდაცვის რგოლის გვერდის, ექიმის დანიშნულების გარეშე ყიდულობენ მედიკამენტებს და ეწევიან თვითმკურნალობას [23;24;25]. შედეგად, კატასტროფულად მაღალია ჯანდაცვის მთლიან დანახარჯებში მედიკამენტების ხარჯების წილი (დაახლოებით 40%, მაშინ როდესაც ევროპის ქვეყნებში იგი 10-15%-ს აღწევს) [26].

ოჯახის ექიმის ინსტიტუტის დაბალი განვითარების მიზეზია პირველადი ჯანდაცვის დაწესებულებებისადმი დაბალი ნდობა, ქვეყანაში პირველადი ჯანდაცვის კულტურის არარსებობა [27; 28]. ოჯახის ექიმის ინსტიტუტი და საერთოდ პირველადი ჯანდაცვა ჩვენს ქვეყანაში ვერ განვითარდა იმ სტანდარტებით, რაც უკვე რამდენიმე ათეული წელიწადია არსებობს ბევრ ქვეყნებში [29; 30].

პირველადი ჯანდაცვის რეფორმირებისთვის აუცილებელი ნაბიჯები

პირველადი ჯანდაცვის რეფორმა უპირველესად უნდა ითვალისწინებდეს ოჯახის ექიმის ინსტიტუტის განვითარებას. ამისათვის საჭიროა ოჯახის ექიმების უწყვეტი სამედიცინო განათლების ხელშეწყობა, პირველადი ჯანდაცვის სისტემის ოპტიმალური გეოგრაფიული განაწილება და ხელმისაწვდომობის გაზრდა, შრომის ნორმალური ანაზღაურების უზრუნველყოფა [31].

რეფორმირების საწყის ეტაპზე **უნდა განისაზღვროს პირველადი ჯანდაცვის სერვისების მიწოდების ორგანიზაციული ფორმები**. მრავალი ქვეყნის გამოცდილებით, პირველადი ჯანდაცვის ორგანიზაციული ფორმებია:

- ოჯახის ექიმის ინდივიდუალური საექიმო პრაქტიკა;
- საოჯახო მედიცინის ცენტრი, რომელიც დაკომპლექტებულია რამოდენიმე ოჯახის ექიმით;
- ამბულატორიული კლინიკა ან საავადმყოფოების ამბულატორიული განყოფილება, სადაც ერთდროულად ფუნქციონირებს რამოდენიმე სხვადასხვა პროფილის სპეციალისტი.

ოჯახის ექიმები უფრო მეტად დამოუკიდებელ პრაქტიკოს ექიმებს წარმოადგენენ, რომლებიც მედდებთან ერთად ქმნიან ერთ გუნდს. მათ საკუთარი ოფისები და საბანკო ანგარიში აქვთ, სადაც ერიცხებათ კუთვნილი ანაზღაურება. საჭიროა ასეთი სქემის განვითარების სტიმულირება. აღნიშნული არ გულისხმობს ამბულატორია-პოლიკლინიკების როლის დაქვეითებას, არამედ ქვეყანაში პირველადი ჯანდაცვის სხვადასხვა ორგანიზაციული სქემების მხარდაჭერას. პაციენტებს უნდა მიეცეთ არამარტო ოჯახის ექიმების, არამედ პირველადი ჯანდაცვის სხვადასხვა ორგანიზაციული სქემებს შორის თავისუფალი არჩევის უფლება. აღნიშნული ხელს შეუწყობს როგორც ოჯახის ექიმთა, ასევე პირველადი ჯანდაცვის სხვადასხვა ორგანიზაციული სქემებს შორის კონკურენციას, რაც, თავის მხრივ, გაზრდის სამედიცინო მომსახურების ხარისხს [32].

პირველადი ჯანდაცვის რეფორმა ვერ განხორციელდება სათანადო განათლების ოჯახის ექიმის/ექთნის გარეშე. ამისათვის **საჭიროა პერსონალის პროფესიული მომზადების დონის ამაღლება**. ამ მხრივ, ქვეყანაში არსებობენ საოჯახო მედიცინის სასწავლო ცენტრები, სადაც ხდება ოჯახის ექიმის/ექთნის გადამზადება. თუმცა, ისინი უმეტესწილად ფასიანია და ხშირად მასზე ფინანსური ხელმისაწვდომობა დაბალია.

სახელმწიფომ, დონორი ორგანიზაციების მხარდაჭერით, უნდა უზრუნველყოს ქვეყნის მასშტაბით შესაფერისი კვალიფიკაციის პირველადი ჯანდაცვის ადამიანური რესურსების საჭირო სიმძლავრის განვითარება. ასევე, უნდა ხდებოდეს სახელმწიფოს მხრიდან ოჯახის ექიმების უწყვეტი სამედიცინო განათლების ხელშეწყობა.

რეფორმა მიმართული უნდა იყოს **პირველადი ჯანდაცვის მატერიალურ-ტექნიკური აღჭურვის გასაუმჯობესებლად**. პირველადი ჯანდაცვისათვის აუცილებელი ფიზიკური ინფრასტრუქტურა და აღჭურვილობა მისი ფუნქციონირების თავისებურებებს და პაციენტების საჭიროებებს უნდა ითვალისწინებდეს. ამ მხრივ, აუცილებელია ჯანდაცვის სამინისტროს დონეზე განისაზღვროს პჯდ მომსახურების მიმწოდებლების ინფრასტრუქტურისა და აღჭურვილობის მიმართ მინიმალური მოთხოვნები, ერთი ოჯახის ექიმის ფუნქციონირებისთვის საჭირო მინიმალური ფართი.

აუცილებელია, არსებული ქსელის დეტალური შესწავლა და ანალიზი, პირველადი ჯანდაცვის დაწესებულებების მდებარეობის და სამედიცინო პერსონალისთვის მისაღებობის და რაოდენობრივი მახასიათებლების დადგენა.

პირველადი ჯანდაცვის დაწესებულებების მდებარეობა განისაზღვრება სამედიცინო მომსახურებაზე ოპტიმალური გეოგრაფიული ხელმისაწვდომობის დაცვის პრინციპით, რაც გულისხმობს სერვისების 15-წუთიანი ხელმისაწვდომობის ზონაში მიღების შესაძლებლობას. იმ მოსახლეობისთვის, რომლებიც ცხოვრობენ მთებში, ან სოფლებში, სადაც მოსახლეობის რაოდენობა მცირეა, მიზანშეწონილია პირველადი ჯანდაცვის მობილური გუნდების შექმნა, რომლებიც გარკვეული პერიოდულობით უახლოესი საოჯახო მედიცინის ცენტრიდან ადგილებზე პირველადი ჯანდაცვის მომსახურებას გაწევენ. ამ მხრივ, ჩამოყალიბდება სოფლად ერთგუნდიანი, ხოლო რაიონულ ცენტრებსა და დიდ ქალაქებში ერთი და მრავალგუნდიანი პირველადი ჯანდაცვის მომსახურების მიმწოდებელი. სამიზნე მოსახლეობასთან პირველადი ჯანდაცვის მომსახურების მიმწოდებლების თანაფარდობის გათვალისწინებით (1 ექიმი 2000 მოსახლეზე), საქართველოში საჭიროა 2000-2200 ოჯახის ექიმი, და 2300-2500 ზოგადი პრაქტიკის ექთანი. რეფორმის შემდგომ ეტაპზე მიზანშეწონილია

ექიმი-ექთნის თანაფარდობის გაზრდა. მცირედ დასახლებულ მაღალმთიან ადგილებში 250-1000 მოსახლეზე მიზანშეწონილია 1 ექთანი. 1000-2000 მოსახლეზე ერთი საოჯახო მედიცინის გუნდი (1 ექიმი, ერთი ექთანი). დამატებითი პირველადი ჯანდაცვის გუნდი ემატება 1000-2000 მოსახლეზე.

პირველადი ჯანდაცვა ინტერსექტორული ფრაგმენტაციის დაძლევის და სამედიცინო მომსახურების ინტეგრაციის ეფექტური საშუალებაა. ვერტიკალური სახელმწიფო პროგრამების (ტუბერკულოზი, შიდსი...) მართვა არასაკმარისადაა კოორდინირებული. შედეგად, ხშირია საქმიანობის დუბლირება, რესურსების არაეფექტური გამოყენება, ხარჯების ზრდა. ამისათვის **საჭიროა ვერტიკალური სახელმწიფო პროგრამების ინტეგრირება პირველადი ჯანდაცვის დონეზე** და მათი შეთანხმებული მუშაობა. ინტეგრაცია ხელს შეუწყობს სამედიცინო მომსახურების უფრო ხარჯთ-ეფექტურად გაწევას.

პირველადი ჯანდაცვის სისტემის ეფექტიანი ფუნქციონირების უზრუნველყოფის მიზნით **აუცილებელია საინფორმაციო სისტემის ინფრასტრუქტურის განვითარების კომპიუტერულ პროგრამული უზრუნველყოფის ხელშეწყობა**. საინფორმაციო სისტემა კონფიდენციალურობის დაცვით სრულად უნდა იძლეოდეს პაციენტის შესახებ კლინიკურ ინფორმაციას (პაციენტის ისტორია). მონაცემთა მოპოვების საფუძვლად განისაზღვრება ჯანდაცვის სამინისტროს მიერ დადგენილი სააღრიცხვო და საანგარიშგებო ფორმები.

ოჯახის ექიმის ინსტიტუტის განვითარების ხელშესაწყობად **საჭიროა პირველადი ჯანდაცვის სამედიცინო პერსონალის შრომის ნორმალური ანაზღაურების უზრუნველყოფა** დღეისათვის, საყოველთაო ჯანდაცვის სახელმწიფო პროგრამით, ოჯახის ექიმის ანაზღაურება ხდება მასთან აღრიცხვაზე მყოფი ბენეფიციარების რაოდენობის მიხედვით. თითოეულ ბენეფიციარზე პროგრამას ყოველთვიურად გამოყოფილი აქვს 1,93 ლარი, რომელიც პირველადი ჯანდაცვის სამედიცინო დაწესებულებას ერიცხება. სამედიცინო დაწესებულება კი ოჯახის ექიმს ამ თანხის 10-12%-ით აფინანსებს. შესაბამისად, იგი ხელზე საშუალოდ 19-20 თეთრს იღებს, ექთანი კი ამის ნახევარს. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ერთ ოჯახის ექიმთან დაახლოებით 2000 ბენეფიციარია რეგისტრირებული, მისი ყოველთვიური ხელზე ასაღები ხელფასი 400, ექთნის კი 200 ლარი გამოდის. ცხადია, ასეთი ანაზღაურებით ოჯახის ექიმის ინსტიტუტი ვერ განვითარდება. ოჯახის ექიმის ინსტიტუტი პრესტიჟული რომ გახდეს აუცილებელია სამედიცინო პერსონალის სათანადო ანაზღაურება.

გარდა ამისა, მიზანშეწონილია პირველადი ჯანდაცვის ანაზღაურების კომბინირებული მეთოდების დანერგვა, რაც გულისხმობს სულადობრივი მეთოდის გარდა ანაზღაურების სხვა მეთოდით დაფინანსებას (გაწეული მომსახურების მიხედვით, მიზნობრივ ანაზღაურება და ა.შ.). ბრიტანეთის ოჯახის ექიმის დაფინანსება დამოკიდებულია არამარტო მასთან რეგისტრირებული პაციენტების რაოდენობაზე, არამედ თუ როგორ მუშაობს იგი. ამ შემთხვევაში ექიმები დაინტერესებული არიან გააფართოვონ დიაგნოსტიკური და სამკურნალო მომსახურების სპექტრი, უზრუნველყონ სამედიცინო დახმარების უწყვეტობა, წახალისებულია სოფლად მუშაობა. განსაკუთრებით ყურადსაღებია ექიმების სტიმულირებადი ანაზღაურების მეთოდები ბენეფიციარებზე პროფილაქტიკური ღონისძიებების ჩასატარებლად. ექიმის დაფინანსების მეთოდი წარმოადგენს ჯანდაცვის სერვისების ეფექტურად განხორციელების ერთ-ერთ მთავარ ბერკეტს.

პირველადი ჯანდაცვა სისტემის ფუნდამენტია, რომლის გარეშე შეუძლებელია რაიმეს აშენება. პირველადი ჯანდაცვის გამართულ სისტემაზე მნიშვნელოვნადაა დამოკიდებული მოსახლეობის ჯანმრთელობის ხარისხი, სერვისებისადმი ხელმისაწვდომობა, ჯანდაცვაზე გამოყოფილი მწირი სახსრების ეფექტური ხარჯვა.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. Starfield, B (1994) Is primary care essential? *Lancet* 344, 1129–33.
2. Kringos, DS, Boerma, WGW, Hutchinson, A and Saltman, RB (editors) (2015) Building primary care in a changing Europe. European Observatory on Health Systems and Policies, WHO Europe.
3. Kringos, DS (2012) The Strength of primary care in Europe. PhD Theses. NIVEL. Utrecht.
4. Schäfer, WLA (2016) Primary care in 34 countries. PhD Theses. NIVEL, Utrecht.
5. Belli P. Ten years of health reforms in former socialist economies: lessons learned and options for the future. Center for Population and Development Studies, Cambridge, MA2001.
6. Lewis M. Who is paying for health care in eastern Europe and central Asia? World Bank, Washington. 2000
7. Grielen SJ, Boerma WGW, Groenewegen PP. Unity or diversity? Task profiles of general practitioners in Central and Eastern Europe. *European Journal of Public Health* 2000;10:249–54.
8. Windak, A and van Hasselt, P (2005) Primary care and general practice in Europe: Central and East. In Jones, R, editor, Oxford textbook of primary medical care. Oxford: Oxford University Press, 70–73.
9. Rurik, I and Kalabay, L (2009) Primary healthcare in the developing part of Europe. *Medical Science Monitor* 15, PH78–84.
10. Healy J, McKee M. Health sector reform in central and eastern Europe: the professional dimension. *Health Policy Plan.* 1997; 12: 286-295.
11. Marree J, Groenewegen PP. Back to Bismarck: Eastern European health care systems in transition. Avebury: Aldershot; 1997.
12. Grielen SJ, Boerma WG, Groenewegen PP. Science in practice: can health care reform projects in central and eastern Europe be evaluated systematically? *Health Policy.* 2000; 53: 73-89
13. Rechel B, McKee M. Health systems and policies in South-Eastern Europe. in: WHO Health and economic development in south-eastern Europe. World Health Organization, Paris 2006: 43-69
14. Staines VS, A health sector strategy for the Europe and central Asia region. World Bank, Washington 1999
15. გზირიშვილი დ. დამოუკიდებელი საქართველო - სოციალური და ჯანმრთელობის დაცვის სისტემები. 2012
16. Švab I, Pavliè DR, Radiæ S, Vainiomäki P. General practice east of Eden: an overview of general practice in eastern Europe. *Croatian Med J.* 2004; 45: 537-542
17. Kersnik J. Determinants of customer satisfaction with the health care system, with the possibility to choose a personal physician and with a family doctor in a transition country. *Health Policy.* 2001;57:155-64.
18. Kalda R, Polluste K, Lember M. Patient satisfaction with care is associated with personal choice of physician. *Health Policy.* 2003;64:55-62.
19. Deppe HU, Oreskovic S. Back to Europe: Back to Bismarck? *International journal of health services,* 1996.26:777-802.
20. ზოიძე ა., გზირიშვილი დ., გოცაძე გ. საქართველოში საავადმყოფოების დაფინანსების კვლევა. საერთაშორისო ფონდი კურაციო. 1999. თბილისი.

21. ვერულავა თ. ჯანდაცვის ეკონომიკა და დაზღვევა. საქართველოს უნივერსიტეტი. 2009.

22. Verulava T, Beruashvili D, Jorbenadze R, Eliava E. Evaluation of patient referrals to family physicians in Georgia. *Family Medicine & Primary Care Review* 2019; 21(2):180-183; DOI: <https://doi.org/10.5114/fmpcr.2019.84555>

23. Verulava T, Jorbenadze R, Karimi L. Patients' perceptions about access to health care and referrals to family physicians in Georgia. *Archives of the Balkan Medical Union*. 2020; 55(4): 642-650. <https://doi.org/10.31688/ABMU.2020.55.4.11>

24. ვერულავა თ, ჯორბენაძე რ. პირველადი ჯანდაცვის მეკარიბჭეობა და მიმართვიანობა: პაციენტების თვალსაზრისი ოჯახის ექიმის როლზე. *ეკონომიკა და ბიზნესი*. 2020;12 (1).

25. ვერულავა თ. ამბულატორიული მედიკამენტების ფინანსური ხელმისაწვდომობა ხანდაზმულთათვის. *ეკონომისტი*. 2019; 11 (1).

26. Verulava T, Jorbenadze R, Dagadze B, Eliava E. Access to Ambulatory Medicines for the Elderly in Georgia. *Home Health Care Management & Practice*, 2019; 31(2): 107-112. <https://doi.org/10.1177/1084822318806316>

27. Verulava T. Factors influencing medical students' choice of family medicine. *Family Medicine & Primary Care Review*. 2022;24(1):66-70. doi:10.5114/fmpcr.2022.113017

28. გოგოლაძე ლ, ვერულავა თ, კაკაჭიშვილი ი, კონცელიძე ო. პირველადი ჯანდაცვის გამოწვევები საქართველოში ხარაგაულისა და ჭიათურის მუნიციპალიტეტების მაგალითზე. *ევროკავშირი საქართველოსათვის*. 2019.

29. Verulava T, Dangadze B, Jorbenadze R, Lordkipanidze A, Karimi L, Eliava E, Maglakelidze T. The Gatekeeper Model: patient's view on the role of the family physician. *Family Medicine & Primary Care Review*. 2020; 22(1): 75-79, doi: <https://doi.org/10.5114/fmpcr.2020.92511>

30. Verulava T. Health Capital, Primary Health Care and Economic Growth. *Eastern Journal of Medicine*. 2019; 24 (1): 57 – 62. DOI: 10.5505/ejm.2019.19327

31. ვერულავა თ. პირველადი ჯანდაცვის გამოწვევები საქართველოში. *გლობალიზაცია და ბიზნესი*. ევროპის უნივერსიტეტი. 2018; (5): 259-262.

32. ვერულავა თ. პირველადი ჯანდაცვის სისტემა და მისი როლი ჯანმრთელობის კაპიტალის ამაღლებაში. შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდი. თბილისი. 2021

Tengiz Verulava

Doctor of Medicine, Professor at Caucasus University

Avtandil Jorbenadze

Doctor of Medicine, Chairman of the Supervisory Board of Chapidze Emergency Cardiology Center

EXPERIENCES AND RECOMMENDATIONS FOR PRIMARY HEALTH CARE REFORM 1995-2003

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.T.Verulava.A.Jorbenadze](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.T.Verulava.A.Jorbenadze)

Expanded Summary

Primary health care can be considered as health care system's cost-effective mechanism, which is mainly focused on the prevention of diseases and improvement of health. An important part of the reform, which began in 1995, was the reorientation of hospital-oriented

medicine to prevention and primary healthcare. The purpose of the research is to evaluate structural and financial changes of primary health care system in Georgia. The article is based on a documentary analysis, which included official documents and non-official journal publications. Georgia became one of the first post-Soviet countries where primary health care policies were introduced. The concept of family medicine was formed. The department of Primary Healthcare was established in the ministry of healthcare. The society of family medicine was formed.

Family medicine has been admitted as an academic discipline, medical training programs have been launched. In 1999 license examinations for primary care specialists were conducted. Significant progress has been made in introducing guidelines and recertification procedures. Since 1996, several pilot projects have been implemented to strengthen the primary health care system. Programs were developed, the main purpose of which was to train physicians as family physicians. In 1997, the United Kingdom Department of International Development (DFID) launched a family doctor training program that trained sixteen family medicine trainers and 48 family medicine specialists. Within the second project of the UK Department of International Development following group of family medicine trainers, primary healthcare nurses, and managers started training. This department also initiated the formation of five demonstration centers for family medicine, including the National Family Medicine Training Center. The British non-government organization OXFAM implemented a primary healthcare pilot project.

During the Soviet period, primary health care was organized within the precinct-territorial concept, where patients had no right to choose a family doctor. After the reorientation, patients were granted the right to choose a family doctor, which increased the competition among doctors. In the centralized Soviet health care system, physicians were civil servants because the Ministry of Health was both a purchaser and a supplier of medical services. As a result of the reform, the function of purchasing medical services was transferred to the medical insurance company, while the function of delivery was transferred to the medical organizations with the status of independent action.

Serious investments have been made to upgrade the material base of primary health care facilities. Infrastructure development projects have been launched with the support of international organizations. World Bank, the United States Agency for International Development, and the governments of the European Union, the United Kingdom, and Japan planned and started the rehabilitation of primary health care facilities and the provision of technical equipment. These projects have made it possible to rehabilitate up to 200 ambulatories and supply them with modern equipment.

Primary health care organizations have become independent legal entities. Contractual relationships have been formed between the medical organization and the healthcare staff. Primary health care organizations were mainly funded by public purchasers (State Medical Insurance Company) based on the capitation remuneration method through federal and municipal health programs, increasing the competition among doctors and motivating them to provide high quality medical care.

25 years passed since the start of healthcare reforms in Georgia, but effective primary health care has not been brought into being. This can be evidenced by the low level of referral of patients to the family doctors and their lack of trust in them.

First of all, primary health care reform should contemplate the development of the family doctor institute, which includes promoting continuing medical education for family physicians, optimizing the geographical distribution and accessibility of the primary health care system, and increasing remuneration for primary healthcare personnel.

Primary health care reform cannot be implemented without the proper education of a family doctor/nurse. This requires raising the level of professional training of staff. The state, with the support of donor organizations, should ensure the development of the required capaci-

ty of appropriate primary health care human resources across the country. Continuing medical education for family physicians should also be promoted by the state. In mountainous regions, and especially in rural areas where there is a deficit of primary care medical staff, there is a need to reduce regional disparities in the distribution of medical staff. To do this, it is necessary to encourage the employment of staff in certain regions with much higher financial benefits. This will facilitate a more equitable distribution of human resources across the country.

The reform should be aimed at improving the material and technical equipment of primary health care. In this regard, it is necessary to define the minimum requirements for the infrastructure and equipment of primary health care service providers. The location of primary health care facilities is determined by the principle of optimal geographical access to medical services, which implies the ability to receive services within a 15-minute access zone. For people living in the mountains, or villages with small populations, it is expedient to set up mobile primary health care teams that periodically provide on-site primary health care services from the nearest family medicine center. In this regard, a single-team primary health care provider will be established in rural areas, and a single and multi-team primary health care provider in district centers and large cities. Considering the ratio of primary health care providers to the target population (1 doctor per 2000 population), Georgia needs 2000-2200 family doctors, and 2300-2500 general practitioners. At a later stage of the reform, it is advisable to increase the doctor-nurse ratio. 1 nurse per 250-1000 inhabitants in sparsely populated highland areas. One family medicine team per 1000-2000 inhabitants (1 doctor, one nurse).

To ensure the efficient functioning of the primary health care system, it is necessary to support the development of information system infrastructure and computer software. The information system must provide patients' clinical information (patient history) confidentially. The basis for data collection is the accounting and reporting forms established by the Ministry of Health.

To facilitate the development of the family doctor institute, it is necessary to ensure the normal remuneration of primary health care medical staff. At present, according to the state program of universal health care, the family doctor is refunded according to the number of beneficiaries registered with her. The program allocates GEL 1.93 per month to each beneficiary, which is accrued to the primary health care facility. The medical institution finances the family doctor with 10-12% of this amount. Consequently, she receives an average of 19-20 tetri on her hand, while the nurse receives half of that. If we take into account that about 2000 beneficiaries are registered with one family doctor, his / her monthly salary is 400 GEL, while that of a nurse is 200 GEL. The institution of a family doctor cannot be developed with such remuneration.

It is advisable to introduce combined methods of primary health care reimbursement (targeted services, targeted reimbursement, etc.). The methods of incentive remuneration of physicians for conducting preventive measures on beneficiaries are particularly noteworthy. The doctor funding method is one of the main levers for the effective implementation of health services.

Primary health care is the foundation of a system. The quality of the population health, access to services, and efficient spending of scarce resources on health care significantly depend on a well-functioning primary health care system.

Keywords: Primary healthcare, family medicine, healthcare system

მწიკნე ნკონომისტი – GREEN ECONOMY

Levan Kikilashvili

Sokhumi State University, Faculty of Business and Social Sciences, Ph.D. student

Rusudan Kvaratskhelia

Alte University, Doctor of Economics, Professor

Green Technologies - In Georgian Passive Solar Greenhouses

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.L.Kikilashvili.R.Kvaratskhelia](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.L.Kikilashvili.R.Kvaratskhelia)

Annotation. *In the countries of the South Caucasus, particularly in Georgia, there are great opportunities for the development of green technology-based business, as evidenced by the funding of hundreds of thousands of GEL provided by international donor organizations to strengthen rural communities. Along with all the critical priority activities, promoting greenhouses is becoming increasingly important, providing a solid foothold for thousands of potential beneficiaries to gain economic freedom and employ members of vulnerable communities. That is why Georgia has the opportunity, because of its natural-climatic conditions, to develop the country spatially in the Agri sector, which allows the continuous construction of new greenhouses to support the development of the country as bio, Agri, eco-tourism so that hundreds of bio-farms can be more active in organic production. Popularization among tourists, including the fact that the government needs to occupy its niche in offering organic products to world markets, so that food with high taste has always been and will be one of the outstanding aspects of Georgia in terms of primary consumption products in the quality standard. It is one direction of green business, an essential component, its strong pillar. Developing greenhouses as a green business can solve many rural, development-oriented farmers, restaurants, hotel businesses, tour operators, and those who care about promoting local natural or cultural wealth to attract tourists. The development of greenhouses can play a turning role in developing greenhouses in the country, in the country's economy, on diversity tours, and attracting more and more tourists from different parts of the world. It should also be noted that the development of greenhouses unequivocally poses less of a threat to the so-called loss caused by poisonous mass chemicals, as it is a direction that includes the concept of environmental protection, love of nature, protection of natural resources.*

Key words: *Green Technologies, Green Business, Health Promotion, Globalization, Eco-Friendly Passive Solar Greenhouses*

Introduction

Many greenhouses are cultivated globally, one of them being a type. Modern Chinese type solar greenhouses are excellent solutions to solve a complex problem when you need to warm the area in winter and allow the plants to grow and develop continuously. The development of greenhouses and the production of organic products, with no toxins and chemicals, has a very significant effect, allowing the farmer to sell products at a reasonable price and be satisfied with current incomes because fresh produce is always more expensive than unhealthy fruits and vegetables are grown by mass production...

In recent years, Modern social enterprises are one of the strong links to support the development of the economy in the country, which is why a profitable legal entity helps both the beneficiary and potential employees earn a solid financial income. Why should potential entrepreneurs not think about starting this business? This case contributes to implementing environmental policy and saves electricity, gas consumption, etc. These details are crucial in greenhouses.

When developing a greenhouse, the farmer needs to follow the principles that will help him bring healthy products throughout the year. People who build a budget greenhouse will try to use as much technology as possible to save costs in the long run. It is essential to have a team of biotechnologists and agronomists who are always on call to help us achieve maximum well-being.

It is said that a standard greenhouse starts in 500 sq.m; it is possible to grow black cherry, red cherry, mustard baby, basil baby, and all those friendly plants that help each other bring the highest potential productivity in a specific time interval ...

There is a perfect solution when market segmentation is to determine when and at what time you will master different niches, can not, and it is complicated to cover all places from the beginning. Actions must be permanent and strictly written in time.

Discussion

A large percentage of the Arab world land lies within the desert belt with infertile soil, high ambient temperature, low average rainfall, and a limited quantity of natural water for agriculture purposes. Under these environmental conditions, agriculture. The open field registers a low disappointing yield and is restricted to a few months of the year. Therefore, the utilization of greenhouses becomes necessary and sometimes is the optimum solution for such agricultural problems. Although the plants in nature grow under diverse environmental conditions, the three cardinal temperatures for net photosynthesis of different groups of plants are given in Table 1. Table 2 summarizes some suitable values of the environmental parameters that play an essential role in crop growth. At the same time, these values are essential in the design of the greenhouse interior design conditions. Greenhouses presently used around the world were developed initially for cold climates. The main design objective is to trap the most significant portion of the sun's energy. However, the problem is reversed when such greenhouses are used in hot climates and abundant sunshine. Extra expenses arise from the need to cool the greenhouses through evaporative coolers or other mechanical systems. The purpose of the present natural draft solar fan is to utilize abundant solar energy to ventilate and cool the greenhouse passively. The idea is to collect the sun's energy on a solar absorbing surface (facing south). Airflow around the solar absorbers is therefore induced upward due to buoyancy forces and the thermal chimney effect. The ventilated air is then extracted into the greenhouse from the other side (facing north) through a wet pad, thus producing air cooling through evaporation. [Fath, 1992]

When you are a social enterprise, you should never forget to get funding because you can help others develop in addition to you, so it is important to help the sector in the case of a greenhouse: Employment of vulnerable groups; In border regions; Empowering living farmers...

Latitudinal patterns for quantitative traits insects are commonly used to investigate climatic adaptation. We compare the cold resistance of the leafminer (*Liriomyza sativae*) pupa among populations distributed from tropical to temperate regions, incorporating the thermal overwintering limit of the insect's range. The patterns of cold resistance for northern and southern populations differ. The southern populations significantly increased their cold resistance with latitude, showing a latitudinal pattern independent of seasons, acclimation regimes, and assay methods. In contrast, the northern populations showed no stable patterns; they were always intermediate in cold hardiness between the low-latitude and high-latitude populations within the overwintering limit. Integration of these data with those of the biologically similar congeneric leafminer, *L. huidobrensis*, suggests that a pattern shift in stress tolerance associated with the overwintering range limit is probably a general adaptive strategy adopted by freeze-intolerant species that have a high-latitude boundary of distribution but can only overwinter and develop in protected greenhouses in harsh seasons. [Chen & Kang, 2005]

The continuous quest for new has compelled the world as a whole to initiate a drive towards innovation. It has been substantiated from the past that 'innovation' is the main driver

for companies to prosper, grow and sustain high profitability. The concern now lies in how to innovate and how innovation processes can be managed. Chesbrough proposed and popularised a model for the management of innovation based on the need for companies to focus on innovation processes for creating business value. Both the product and process-based value is essential for organizations but creating sustainable value is also a way for companies to achieve competitive advantage. Companies are required to consider the social and focus on the environmental dimensions of the business activities to bring in sustainable value. [Mishra et al., 2014]

In recent years, environmental issues are increasingly becoming a concern, and various environmental strategies have been implemented at the building and city levels. Green building or high-performance building strategies is getting to be popular and enhanced in many cities today. However, the effect of wide-spreading green buildings at the city level is not clear from findings obtained from the perspective of individual buildings. In studying and planning effective building policies and measures, it is also essential to consider the characteristics of cities and the condition of their infrastructure. In this light, we carried out case studies and quantified the environmental load reduction and economic effects of environmental measures taken at the individual building level to elucidate their effects on the city level. From among the various parameters of environmental performance, this analysis focuses on water consumption in buildings and its effects on urban water and sewage systems as examples. [Yokoo & Oka, 2011]

The US's introduction of Green Revolution technology to countries of the South in the mid-1960s provoked extensive and fierce debate in the international arena. Was it possible for new high-yielding wheat, rice, and maize to end centuries of food insecurity? Did the dependence of these crops on costly inputs put them beyond the reach of the world's poorest farmers, and were there other effects of the technology that outweighed the benefits? Controversy on the impact of the Green Revolution (GR) continued for decades, but today the literature is quieter on the subject, reflecting more pressing contemporary concerns – the Gene Revolution, for example, instead. While academic debates may have moved on, the transfer of GR technology has been continuing, quietly, in many parts of the developing world, and now mature and well-adapted to new environments, it is central to agriculture in these areas. A reassessment of the longer-term effects of GR technology is thus timely, and this paper aims to evaluate the experience of 30þ years of GR technology in villages of Bulandshahr District, Uttar Pradesh, north India. [Baker & Jewitt, 2007]

Although the world has been reeling from a financial crisis, with repercussions being felt throughout the economy, developing countries in transition are expected to drive the world economy, growing on average by 5.6% in 2012. It has been forecasted by the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) center that developing countries will contribute nearly 60% of world GDP by 2030. The energy sector acts as one of the essential building blocks to ameliorate the economy of a developing nation. It is reported in the Annual Energy Outlook 2012 that world energy consumption will increase by 47% from 2010 through 2035. [Chauhan et al., 2013]

Green gram belongs to the family Leguminosae. Green gram has been one of the important pulse crops in India since ancient times, and it is believed to be a native of India and Central Asia. Legumes occupy an important place in human nutrition, particularly in India. Legumes are rich in proteins, complex carbohydrates (dietary fibers) and are an essential source of minerals and vitamins). In the Indian diet, legumes are considered the cheapest source of extra proteins. Green gram is known among grain legumes for its easy digestibility, low flatulence potential, and high protein content. It contains about 24 % protein, which is almost three times that of cereals. Bread is an important staple food product for many cultures, prepared by cooking dough from refined wheat flour, water, and other ingredients. In refining wheat into flour, the bran and germ are wholly or partially removed from the grain, the primary source of

nutrients. Hence the bread prepared from refined wheat flour, posses low nutritional quality. Several studies reported the incorporation of different nutritionally rich ingredients to bread to improve its nutritional quality. Eissa et al. supplemented the legume seed flour to develop the nutritionally rich bread and biscuit. Serna-Saldivar et al. fortified wheat flour with defatted soya bean meal and sesame meal to increase the protein content and upgrade the bread's overall nutritional value. Bread can be supplemented with dietary fiber, including wheat bran, carob fiber, inulin and pea fiber, guar gum and modified celluloses, and β -glucans to develop the fiber-rich bread. [Indrani et al., 2015]

The greenhouse cultivation area in South Korea has dramatically increased with the Korean government's greenhouse modernization policy in the 1990s. The greenhouse cultivation area reached 51,787 ha in 2014 following the enlargement and corporatization policy for greenhouses. The total agricultural economic production in the country was 43 billion US dollars in 2014, and the horticultural industry accounted for approximately 28% of the total agricultural economic production. In South Korea, greenhouses have been constructed based on domestic greenhouse standards such as the "Design guide for greenhouse structures" (Rural Research countries, greenhouse standards originated over ten years ago, and wind pressure was measured using outdated experimental equipment. For these reasons, many conventional greenhouses collapse every year due to a variety of natural disasters. For example, Typhoon Muifa in 2011 was reported to damage an area of approximately 42.1 ha with a loss of 4.1 million US dollars. The Korean government recently announced a construction plan for new greenhouse complexes in 12 reclaimed coastal lands, including the Saemangeum reclaimed coastal land region. The wind characteristics of the reclaimed coastal land are quite different from that inland because of the prevalence of stable wind conditions near the seashore. The wind pressure on greenhouses built on reclaimed coastal land is higher than in other sites due to the high coastal wind velocity and atmospheric turbulence scale. For these reasons, revision of greenhouse design standards, especially for reclaimed coastal lands, is required to secure the structural safety of greenhouses in response to the robust wind environment. [Kim et al., 2017]

The earth receives energy from the sun mainly as visible radiation together with some shorter wave radiation. This heats the earth's surface, the energy balance of which is maintained by the emission of long-wave thermal radiation. Certain gases (water vapor, carbon dioxide (CO₂), methane (CH₄), nitrous oxide (N₂O), chlorofluorocarbons (CFCs), ozone) strongly absorb and emit long-wave radiation, the downward component of such radiation heats the earth's surface, making it about 30°C warmer than if no atmosphere were present. This is the greenhouse effect, and these gases are referred to as greenhouse gases. The natural position is more complex, with feedback processes being fundamental. For example, an increase in temperature will increase evaporation which, as water vapor is itself a greenhouse gas, will intensify the warming (positive feedback). Nevertheless, the increase in water vapor will increase cloudiness and, depending upon the optical properties of the clouds, cause either reflection of incoming solar radiation – negative feedback - or trap infra-red radiation emitted from the surface – positive feedback. [Communication, n.d.]

Reduced consumption of oil and gas for greenhouse heating purposes is a prerequisite for the continued existence of horticulture. To secure its present state and further development, fossil fuels must be substituted by alternative energies, besides other energy-saving possibilities. Alternative energies for greenhouse heating are solar energy, low-temperature waste heat, heat pumps that gain heat from air and water, and burning straw and wood. When using solar energy for greenhouse heating, two main problems have to be solved: the change of solar radiation into heat energy and heat energy storage. The first can be reduced to three basic techniques, separate solar collectors, working as air- or water collectors next to the solar greenhouse collectors integrated into the greenhouse structure with air- and water collectors beneath the roof or a liquid filter flowing between the two panes of the roof the use of the

greenhouse itself as a solar collector, taking surplus heat from the greenhouse into storage. [Vonzabeltitz1986, n.d.]

There are many agricultural situations dictated by climate, crop selection, etc., where commercial greenhouse production is presently the preferred agriculture mode. Unfortunately, the present cost and energy availability pose a substantial threat to the expansion and perhaps even the viability of many industry segments. Naturally, different combinations of energy problems arise from different agricultural production modes under different climatic conditions. The dual energy-conserving glazing systems we will discuss in detail here can be used effectively in conventional greenhouse agriculture. We feel, however, that the glazings will have their most significant potential impact when implemented into controlled environmental agriculture (CEA) greenhouse utilizing natural lighting. The capital costs for the glass, although not prohibitive, will be higher than conventional glass; hence the investment can be more easily justified in the high yield CEA greenhouse. [Silverstein, 1980]

Greenhouses provide intensive and efficient means of plant production. The overall area undercover is slightly increasing and in 1994, France had approximately 9600 ha of greenhouses, of which 3600 ha were under glass and 6000 ha under plastic. Plastic greenhouses are cheaper to purchase than glass and are more air-tight. Moreover, new types of plastic film are on the market, thermally efficient and have properties that inhibit condensation. Despite new climate monitoring techniques used by farmers, computerized climate control, dehumidification by heat pump, forced aeration, and simultaneous heating, there are circumstances under which condensation is unavoidable. In addition, to addressing energy saving concerns, modern greenhouses are increasingly air-tight. This reduces rates of air renewal and entails elevation of the relative humidity in the greenhouse. This elevation is problematic as condensation is produced on the cover and walls of the greenhouse. The formation of water droplets on vegetation promotes fungal diseases, and metal structures cause corrosion. [Feuilloley & Issanchou, 1996]

peppers, cucumbers, and eggplants under their own brand names These groups were the first offering flexible, last-minute and year-round delivery, high-quality standards, certification, and "tracking and tracing" Another group of growers made delivery arrangements with different big exporters, wholesalers on a yearly basis , Some of these exporters also formed growers'associations in order to benefit from EU subsidies for marketing activities In developing their marketing strategy, growers'associations make decisions to sell through auction or contract negotiation, under producer or retailer brand, to specific wholesalers or retailers, individual products or packages of productsThe emergence of growers' associations is a response to the increasing differentiation of demand and supply on agri-food markets, Growers in associations are considered more flexible in terms ofmaking specific products for different outlets This flexibility results in the opportunity for growers to seize added value from wholesalers by making production demand specific+ Moreover, growers'associations generally have transaction security by means of contracts assuring product sale, while some of the newly established auctions no longer apply the traditional minimum price approach This flexibility could influence grower efficiency since flexibility is said to enhance chain performance With this slow but evolving change from a supply to a market orientation in Dutch horticulture, strategic policies are developed more and more from a marketing rather than production perspectivehis implies that growers' interests are no longer perceived to be the main interests that the Greenery takes into account Dissatisfaction over auction strategies, lack of influence over management decisions, and low prices have caused many growers to search for other marketing options. [Aramyan et al., 2006]

Conclusion and recommendations

It should be noted that the reviewed literature allows making important definitions correctly; there were many views years ago that a product grown in a greenhouse does not provide benefits; this is indeed the case if the non-seasonal species are brought in, in which

case the farmer may lose essential vitamins and macronutrients., Because the seeds like precisely the temperature they need to grow naturally and bear fruit, this does not mean that the farmer should abandon using an energy-efficient greenhouse, as it allows many indicators to measure the specific result he wants to get in the long run. And plan to bring bio and organic products in what direction is better to continue the way.

References

- Aramyan, L. H., Ondersteijn, C. J. M., Lansink, A. G. J. M. O., van Kooten, O., & Wijnands, J. H. M. (2006). [Analyzing greenhouse firm performance across different marketing channels]. *Agribusiness*, 22(2), 267–280. <https://doi.org/10.1002/agr.20084>
- Baker, K., & Jewitt, S. (2007). [Evaluating 35 years of green revolution technology in villages of Bulandshahr District, western UP, North India]. *Journal of Development Studies*, 43(2), 312–339. <https://doi.org/10.1080/00220380601125180>
- Chauhan, G., Pant, K. K., & Nigam, K. D. P. (2013). [Development of green technology for extraction of nickel from spent catalyst and its optimization using response surface methodology]. *Green Processing and Synthesis*, 2(3), 259–271. <https://doi.org/10.1515/gps-2013-0016>
- Chen, B., & Kang, L. (2005). [Can greenhouses eliminate the development of cold resistance of the leafminers?]. *Oecologia*, 144(2), 187–195. <https://doi.org/10.1007/s00442-005-0051-2> *Communication*. (n.d.).
- Fath, H. E. S. (1992). [Development of a natural draft solar fan for ventilation of greenhouses in hot climates]. *International Journal of Solar Energy*, 13(4), 237–248. <https://doi.org/10.1080/01425919208909788>
- Feuilletoy, P., & Issanchou, G. (1996). [Greenhouse Covering Materials Measurement and Modelling of Thermal Properties Using the Hot Box Method, and Condensation Effects]. In *J. agric. Engng Res* (Vol. 65).
- Indrani, D., Milind, Sakhare, S. D., Inamdar, A. A., & Venkateswara Rao, G. (2015). [Development of protein and fiber enriched breads by supplementation of roller milled fractions of green gram]. *Journal of Food Science and Technology*, 52(1), 415–422. <https://doi.org/10.1007/s13197-013-1033-8>
- Kim, R. woo, Lee, I. bok, & Kwon, K. seok. (2017). [Evaluation of wind pressure acting on multi-span greenhouses using CFD technique, Part 1: Development of the CFD model]. *Biosystems Engineering*, 164, 235–256. <https://doi.org/10.1016/j.biosystemseng.2017.09.008>
- Mishra, R. K., Sarkar, S., & Kiranmai, J. (2014). [Green HRM: innovative approach in Indian public enterprises]. In *Technology and Sustainable Development* (Vol. 11, Issue 1).
- Silverstein, S. D. (1980). [ALL SEASON THERMAL CONTROL GREENHOUSE GLASSES WITH SELECTIVE TRANSMISSION OF PHOTOSYNTHESIS ACTIVE RADIATION]. In *Solar Energy Materials* (Vol. 4). Toke, D. (n.d.). *The UK Left and coal GREEN ENERGY: A Non-Nuclear Response to the Greenhouse Effect*. vonzabeltitz1986. (n.d.).
- Yokoo, N., & Oka, T. (2011). [How green buildings affect on urban infrastructure the effect of reduced water consumption in houses on urban waterworks and sewage systems]. *International Journal of Sustainable Building Technology and Urban Development*, 2(3), 213–218. <https://doi.org/10.5390/SUSB.2011.2.3.213>

ლევანი კიკილაშვილი
სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ბიზნესისა და სოციალურ მეცნიერებათა
ფაკულტეტის დოქტორანტი
რუსუდან კვარაცხელია
ეკონომიკის დოქტორი, ალტე უნივერსიტეტის პროფესორი

მწვანე ტექნოლოგიები-საქართველოს პასიურ მზის სათბურებში

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.L.Kikilashvili.R.Kvaratskhelia](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.L.Kikilashvili.R.Kvaratskhelia)

რეზიუმე

პასიურ მზის სათბურში ფერმერი მოსავლის მოსაყვანად ისეთ მოდელს იყენებს, რომელიც დაბალი თვითღირებულების ხარჯზე ქმნის მსოფლიო სტანდარტის, ბიოლოგიურად სუფთა და ეკოლოგიურად უსაფრთხო პროდუქტს სწორედ ამიტომაც ასეთი ბიზნესი მდგრადი და მომგებიანი. მზის სათბური შენდება რკინის კონსტრუქციით, გადახურულია აგრო ცელოფნით, გადახურვის გრადუსული ზომა და სათბურის პოზიციონირება დგინდება ადგილზე ექსპერტებთან ერთად მზის სხივების არეკვლისა და დაგროვების პოტენციალის მიხედვით. სათბურს აქვს სავენტილაციო ფანჯრები, ასევე სახურავზე დაცულია აცდენილი გადახურვა იმისათვის რომ მოხდეს ჰაერის ცირკულაცია. აცდენილ ნაწილში დასახსნელი ფანჯრებია. აგრო ცელოფანი სათბურის ძირებში ასახვევი სისტემით მონტაჟდება, რაც შეეხება ენერგოეფექტიან ღუმელებს, ის კეთდება ცეცხლგამძლე აგურისგან, რომელსაც აქვს სითბოს შენახვის უნარი. სათბურის მთელ პერიმეტრზე გადის მილები, რომელშიც თბილი ჰაერი მოძრაობს, ღუმელში საწვავად გამოიყენება ნარჩენები (ნაჭუჭი, ფიჩხები, და სხვ.) მიმდინარეობს საწვავის ორმაგი წვა მინიმალური (თითქმის ნულოვანი) გამონახლოვებით. ბოლომდე იწვის კრეოსოტიც, არ იბიძნება ღუმელი და მილები. წვა მიმდინარეობს 6 საათის განმავლობაში, რაც ფერმერს საშუალებას აძლევს ღამით სათბურში დარაჯის ხარჯიც კი თავიდან აირიდოს. სათბურში მცენარეების მოსარწყავად მონტაჟდება წვეთოვანი სარწყავი სისტემა. მზის პასიური ტიპის სათბურის არსი მდგომარეობს სათბურის პოზიციონირებიდან გამომდინარე მზის ენერჯის აკუმულირებაში. აქ ნაწარმოები ბიოლოგიურად სუფთა მეთოდით მოყვანილ პროდუქტი სამხრეთ კავკასიის კლიმატს კარგად ეთავსება, ამიტომ ხარობს მრავალი კულტურა, ხოლო ჯანსაღი პროდუქტი, ეს ნიშნავს როგორც გარემოს დაცვითი ღონისძიების გატარებას, ასევე ადამიანების ჯანმრთელობისთვის სასარგებლო ქმედებას. ბიო პროდუქტი შეიცავს ორგანულ ნაერთებს, მინერალებსა და ვიტამინებს სუფთა და კოლოიდური ფორმით, რაც სრულად შეითვისება ორგანიზმის მიერ. ადამიანის ჯანმრთელობაზე ზრუნვა ბიზნესის სოციალური პასუხისმგებლობაა რითაც ხელს უწყობს ჯანსაღი შრომითი რესურსის შექმნას, რაც საბოლოოდ ქვეყნის სოციალურ ეკონომიკურ ზრდაში აისახება. ბიო პროდუქტების მოყვანის ტექნოლოგიების სწავლებით და საზოგადოების ცნობიერების ამაღლებით ხელი ეწყობა გარემოს დაცვითი ღონისძიებების პოპულარიზაციას. გარდა იმისა რომ ბიო ტექნოლოგიები ხასიათდება გარემოს დამცავი ფუნქციით და ჯანსაღი პროდუქტის შექმნით, ასევე ეს არის ფერმერის სოციალური მდგომარეობის გაუმჯობესების წინაპირობა. შესაბამისად რაც უფრო მეტი ადამიანი გაიზიარებს და დანერგავს აღნიშნულ

ტექნოლოგიებს სასოფლო სამეურნეო საქმიანობაში, მით უფრო მეტად აისახება დადებითი შედეგი რეგიონების სოციალურ ეკონომიკურ მდგომარეობაზეც. ეს აიხსნება იმით, რომ ენერგო დამზოგავი ტექნოლოგიებით, ენერჯის განახლებადი რესურსების გამოყენებით და ბიო ტექნოლოგიების საშუალებით, შესაძლებელია ნაკლები დანახარჯით მაღალი ხარისხის და საერთაშორისო სტანდარტით გათვალისწინებული პროდუქტების მიღება, რომელთა რეალიზაციაც გაცილებით მაღალ ფასში არის შესაძლებელი და მათზე მოთხოვნა გლობალურ ბაზარზე მუდმივად მზარდია. სავაჭრო ქსელებში მცირე ფერმერების მხარდაჭერის საკითხის გაზრდა და ექსპორტის მიმართულებით მხარდაჭერა შესაძლებელი ხდება ერთი დასახელების, ერთნაირი მახასიათებლების მქონე პროდუქტის დაწინაურებით. დღეს ქვეყანაში ექსპორტის ხელისშემშლელი ერთ-ერთი ფაქტორი სწორედ ერთგვაროვანი და ამავე დროს მაღალხარისხიანი პროდუქტის სიმცირეა. რეგიონების მოსახლეობასთან ინტენსიური მუშაობა, აგრო-საგანმანათლებლო კუთხით კვალიფიციური ორგანიზაციების მხრიდან ფერმერებისთვის „მწვანე ბიზნესის“ მნიშვნელობის უკეთ შესწავლით, როგორც გარემოს დაცვის, ისე საკუთარი და ახლობლების ჯანმრთელობის შენარჩუნების, ასევე მეტი ეკონომიკური სარგებლის მიღების ჭრილში წარმოადგენს აუცილებელი აქტივობების სახეს, რაც საჭიროებს კვალიფიციური პერსონალის მუდმივ ჩართულობას, რათა თავიდან აცილებულ იქნას გარემოს გაუფრთხილებლობით გამოწვეული რისკ-ფაქტორები და ეფექტიანად იქნას დაცული გაეროს მდგრადი განვითარების მიზნები.

საკვანძო სიტყვები: მწვანე ტექნოლოგიები, მწვანე ბიზნესი, ჯანდაცვის პრომოცია, გლობალიზაცია, ეკო-მეგობრული მზის პასიური სათბური.

დოქტორანტიებისა და მაგისტრანტიების სამეცნიერო ნაშრომები
PAPERS OF DOCTORAL AND MASTER STUDENTS

ხათუნა ხადური

*კავკასიის საერთაშორისო უნივერსიტეტის ბიზნესის
ადმინისტრირების სადოქტორო პროგრამის დოქტორანტი*

**სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობებისა და კერძო სექტორის როლი
პოსტკონფლიქტურ რეგიონებში**

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Khatuna.Khaduri](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Khatuna.Khaduri)

ანოტაცია. თანამედროვე მსოფლიოს წინაშე ერთ-ერთ უმთავრეს გამოწვევად რჩება ქვეყნებს შორის და ქვეყნების შიგნით წარმოებული კონფლიქტების მშვიდობიანი მოგვარების და სტაბილური ორმხრივი თანამშრომლობის მიღწევის ეფექტური გზების ძიება-რეალიზება. სტატიაში ყურადღება გამახვილებულია პოსტკონფლიქტურ რეგიონებში ეკონომიკური რეაბილიტაციის მიმართებით სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების, კერძო სექტორის ჩართულობისა და საერთაშორისო ორგანიზაციების ძალისხმევების როლის მნიშვნელობაზე. სტატიაში განხილულია, აგრეთვე, საქართველოს ოკუპირებული ცხინვალის რეგიონის ადმინისტრაციული ხაზის მიმდებარე შიდა ქართლის სოფლებში სამეწარმეო საქმიანობის კვლევის შედეგები და გაანალიზებულია ცხინვალის რეგიონის, აფხაზეთისა და საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლების მიერ კონტროლირებად ტერიტორიებს შორის პოსტკონფლიქტურ პერიოდში მიმდინარე სავაჭრო ურთიერთობების თავისებურებები.

საკვანძო სიტყვები: სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები, საქართველოს პოსტკონფლიქტური რეგიონები, კერძო სექტორი, ეკონომიკის რეაბილიტაცია,

შესავალი

თანამედროვე მსოფლიოში სახელმწიფოთაშორისი და შიდასახელმწიფოებრივი კონფლიქტების წარმოშობას და გაღრმავებას მრავალი მიზეზი განაპირობებს. მათ შორის: ეთნიკური, ტერიტორიული, რელიგიური, სამოქალაქო ომი და სხვა. ხანგრძლივი შეიარაღებული კონფლიქტები მძიმე ტვირთად აწვებს ქვეყნების პოლიტიკურ და ეკონომიკურ უსაფრთხოებას, სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებას, მოსახლეობის კეთილდღეობას და ქვეყნების ინტეგრაციას საერთაშორისო თანამეგობრობის სივრცეში. ამავდროულად, კონფლიქტების ხანგრძლივობა და ინტენსივობა დამოკიდებულია მათი წარმოშობის ისტორიულ, გეოპოლიტიკურ, ეკონომიკურ კონტექსტებთან და ქვეყნების სწრაფვასთან სტაბილურობის მიღწევისკენ.

კონფლიქტების მშვიდობიანი გადაჭრა, პოსტკონფლიქტური რეგიონების სოციალურ-ეკონომიკური რეაბილიტაცია და მოსახლეობისათვის უსაფრთხო გარემოს უზრუნველყოფა რთული, დინამიური და მრავალგანზომილებიანი პროცესია. პროცესში ჩართული საერთაშორისო ორგანიზაციები, სახელმწიფო მეთაურები, კერძო სექტორი და სხვა დაინტერესებული მხარეები განსაკუთრებულ აქცენტებს აკეთებენ პოლიტიკური შეთანხმებების პარალელურად ისეთი ეკონომიკური გზების

შემუშავებაზე, რომლებიც ერთობლიობაში ხელს შეუწყობენ კონფლიქტების მოგვარებას, ორმხრივი, სტაბილური თანამშრომლობის ჩამოყალიბებას და მშვიდობის მშენებლობას.

თემის აქტუალობას განაპირობებს ის ფაქტი, რომ დღეს დიდ მნიშვნელობას იძენს დაპირისპირებულ მხარეთა შორის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების დამყარების, ბიზნეს კავშირების წახალისების და კერძო სექტორის ჩართულობის გზით კონფლიქტების დასტაბილურება, პოსტკონფლიქტური ეკონომიკის რეაბილიტაცია, კონფლიქტის ორივე მხარის მოსახლეობის სოციალური ინტეგრაცია და მშვიდობიანი თანაცხოვრების მიღწევა.

წინამდებარე სტატიაში ყურადღება გამახვილებულია სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების, საერთაშორისო ორგანიზაციების ძალისხმევის და კერძო სექტორის ჩართულობის როლის მნიშვნელობაზე კონფლიქტების დარეგულირებისა და პოსტკონფლიქტურ რეგიონებში სოციალურ-ეკონომიკური რეაბილიტაციის მიმართებით. სტატიაში განხილულია, აგრეთვე, საქართველოს ოკუპირებული ცხინვალის რეგიონის ადმინისტრაციული ხაზის მიმდებარე შიდა ქართლის სოფლებში სამეწარმეო საქმიანობის კვლევის შედეგები და გაანალიზებულია ცხინვალის რეგიონს, აფხაზეთსა და საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლების მიერ კონტროლირებად ტერიტორიებს შორის პოსტკონფლიქტურ პერიოდში მიმდინარე სავაჭრო ურთიერთობების თავისებურებები.

მსოფლიო გამოცდილება ცხადყოფს, რომ ზოგადად, კონფლიქტების მშვიდობიანი გადაწყვეტის და სტაბილური ორმხრივი თანამშრომლობის მიღწევის ეფექტური გზების ძიება და რეალიზება დაკავშირებულია საერთაშორისო ორგანიზაციების, სახელმწიფოთა მეთაურების და ძლიერი კერძო სექტორის მხრიდან ქმედითი, კოორდინირებული, თანმიმდევრული და პროგნოზირებადი მიდგომების განხორციელებასთან.

ერთ-ერთ ასეთ მიდგომას წარმოადგენს მხარეთა შორის სავაჭრო და ეკონომიკური ურთიერთობების ინსტიტუციონალიზაციის გზით პოლიტიკურ-ტერიტორიული კონფლიქტების დასტაბილურება. ამ თვალსაზრისით, საყურადღებოა ტაივანის და ჩინეთის, კოსოვოს და სერბეთის, ბერძნული და თურქული კვიპროსის კონფლიქტები.

დღეისათვის ჩინეთი ტაივანის ძირითადი სავაჭრო პარტნიორია. თავის მხრივ, ტაივანი ერთ-ერთი უდიდესი ინვესტორია ჩინეთში. მხარეებს შორის ვაჭრობის ლიბერალიზაციამ ხელი შეუწყო სტრატეგიული ეკონომიკური კავშირების დამყარებას, ტაივანის ელექტრონული საქონლის ექსპორტის გაზრდას ჩინეთში, სამრეწველო სფეროში ერთობლივი მსხვილი პროექტების განხორციელებას [მირიმანოვა, 2015:6-10].

საერთაშორისო ორგანიზაციების ძალისხმევის შედეგად, 2008 წლიდან სერბეთსა და კოსოვოს შორის სავაჭრო ნაკადების დასტაბილურებამ ხელი შეუწყო სერბეთის სასურსათე ნაწარმის, ენერგომატარებლებისა და სამშენებლო მასალების ექსპორტირებას კოსოვოში. 2013 წლიდან კი პოლიტიკური და ეკონომიკური შეთანხმებების საფუძველზე დაიწყო სერბეთსა და კოსოვოს შორის საქონელბრუნვის რეგულირება და სავაჭრო პრინციპების გამოყენება [მირიმანოვა, 2015: 30-35].

მიჩნეულია, რომ კონფლიქტის მხარეებს შორის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების ჩამოყალიბება ამცირებს კონფლიქტის გაღვივებისა და ხანგრძლივობის რისკებს. ინდოეთსა და პაკისტანს შორის ბოლო 6 ათწლეულის განმავლობაში ეთნიკური და რელიგიური ნიშნით წარმოებული კონფლიქტის გამწვავებისა და შერბილების პარალელურად იცვლებოდა ამ ორ ქვეყანას შორის სავაჭრო კავშირების ინტენსივობა და ეკონომიკური ურთიერთობების პერსპექტივები. თუმცა, 90-იანი წლების დასაწყისიდან ეკონომიკური ლიბერალიზაციის პოლიტიკამ ხელი შეუწყო ინდოეთსა და პაკისტანს შორის საექსპორტო შესაძლებლობების ზრდას და ინვესტიციების განხორციელებას სხვადასხვა სექტორში. პაკისტანის საექსპორტო დარგების დიდი წილი მოდის ტექსტილის ინდუსტრიაზე და მსუბუქი ინჟინერიის ნაწარმზე. ინდური კომპანიები ახორციელებენ ინვესტიციებს პაკისტანის საგანმანათლებლო და სამეცნიერო-კვლევითი სფეროების მიმართულებით.

ინდოეთი სამხრეთ აზიაში სიდიდით მეორე და ამავე დროს, სწრაფად მზარდი ეკონომიკის ქვეყანაა. ინდოეთის პაკისტანთან გაფართოებული ვაჭრობის წარმოება ზრდის ტრანზიტული ვაჭრობის შესაძლებლობებს და წვდომას პაკისტანის მიღმა ცენტრალური აზიის ქვეყნების სასაქონლო ბაზარზე. თავის მხრივ, ინდოეთი პაკისტანისთვის მნიშვნელოვანი სავაჭრო პოტენციალის მატარებელია [Dash...2014:26-40].

ისრაელსა და პალესტინას შორის ხანგრძლივი და მწვავე ტერიტორიულ-სახელმწიფოებრივი დაპირისპირების მიუხედავად, დღეს პოსტკონფლიქტურ რეგიონებს შორის არსებობს გარკვეული სავაჭრო-ეკონომიკური და ბიზნეს კავშირები. ბოლო წლების მონაცემებით პალესტინის იმპორტი ისრაელის საქონელზე 3-ჯერ აღემატება პალესტინის ექსპორტს ისრაელში. წამყვანი საექსპორტო დარგები მოიცავს აგრარულ სექტორს, სამშენებლო და ტექსტილის ინდუსტრიებს. ზრდის ტენდენცია ახასიათებს ისრაელში პალესტინის ტურიზმის სექტორის მომსახურების ექსპორტს. მზარდია ასევე, პალესტინიდან შრომის ექსპორტის დონეც. რამაც გარკვეულწილად ხელი შეუწყო ისრაელის დასავლეთ სანაპიროზე პოლიტიკური არასტაბილურობის შერბილებას [Blair. 2018: 3-20].

პოსტკონფლიქტურ რეგიონებს შორის მიმდინარე სასაზღვრო ვაჭრობა, ძირითადად, არაფორმალურ ხასიათს ატარებს, თუმცა, მას დიდი წვლილი შეაქვს კონფლიქტით დაზარალებულ მოსაზღვრე რეგიონებში ეკონომიკური საქმიანობების გააქტიურებაში. ტრანსსასაზღვრო ვაჭრობა აქტიურად მიმდინარეობს ავღანეთისა და პაკისტანის სასაზღვრო რაიონების სასაზღვრო პუნქტების გავლით. ადგილი აქვს მხარეთა შორის, როგორც ლეგალურ, ისე არალეგალურ ვაჭრობას. სასაზღვრო ვაჭრობა ხელს უწყობს ადგილობრივი შინამეურნეობების შემოსავლების ზრდას, სამუშაო ადგილების შექმნას, მოსახლეობის საარსებო პირობების გაუმჯობესებას. გარდა ამისა, საზღვრების მიღმა მცხოვრებ მოსახლეობას შორის ნათესაური კავშირები ქმნის ერთობლივი ბიზნესის კეთების შესაძლებლობებს [„Trade and livelihoods in the Afganista-Pakistan borderlands”.2019.Trade Asia Foundation.3-4].

არაფორმალური ვაჭრობა ფართო მასშტაბით მიმდინარეობს ეთიოპიასა და სომალილენდს შორის და მოიცავს საზოგადოების ფართო ფენას, არაფორმალური სავაჭრო ნაკადებით ძირითადად ხდება საყოფაცხოვრებო, კვების, ფარმაცევტული პროდუქციის და სამომხმარებლო ელექტრონული საქონლის გადაადგილება. ადამიანები ეწევიან როგორც საცალო, ისე საბითუმო ვაჭრობას.

ბოლო ათწლეულების განმავლობაში სომალის სახელმწიფოში მიმდინარე პოლიტიკური რღვევების შედეგად სომალილენდმა მოახდინა დამოუკიდებლობის დეკლარირება და ასევე, აღდგა ეთიოპიის, როგორც ეთნიკური ერთეულის ფედერაცია. პოლიტიკური პროცესების პარალელურად იცვლებოდა სავაჭრო პროცესების დინამიკაც. საბოლოო ჯამში, ეთიოპიასა და სომალილენდს შორის ტრანს-სასაზღვრო ვაჭრობამ მდგრადი ხასიათი მიიღო. ჩამოყალიბდა სტრატეგიული მდებარეობის ბერბერას პორტის სასაზღვრო დერეფანი, რომლის გავლითაც ინტენსიურად ხდება არამარტო მომიჯნავე, არამედ მეზობელი ქვეყნების სავაჭრო ნაკადების გადაადგილება. ეთიოპიის იმპორტში დიდი ადგილი უკავია ელექტრონულ საქონელს, განსაკუთრებით მობილურ ტელეფონებს, რაც აიხსნება ნაკლები დანახარჯებით და შემოსავლების მიღების მაღალი ტემპით. სომალილენდის ექსპორტში წამყვანია მეცხოველეობის დარგი [Kefale. 2019: 4-25].

უნდა აღინიშნოს, რომ პოსტკონფლიქტურ რეგიონებში საერთაშორისო ორგანიზაციების მხარდაჭერა და კერძო სექტორის ჩართულობა ერთობლივად ქმნის მშვიდობის და სოციალურ-ეკონომიკური სტაბილურობის მიღწევის წინაპირობებს. კონფლიქტით დაზარალებულ რეგიონებში საერთაშორისო ორგანიზაციების ძალისხმევა მიმართულია პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური გამოწვევების გადაჭრისკენ, პოსტკონფლიქტური ეკონომიკის რეაბილიტაციის ფინანსური მხარდაჭერის, ადამიანის უფლებების დაცვის, კონფლიქტების მშვიდობიანი გზით მოგვარებისკენ და სხვა.

პოსტკონფლიქტური რეგიონების ეკონომიკის რეაბილიტაციაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვს როგორც ადგილობრივი, ისე უცხოური კერძო სექტორის მიერ ინვესტიციების განხორციელებას სხვადასხვა დარგობრივ სფეროებში, ვინაიდან იგი ხელს უწყობს ახალი სამუშაო ადგილების შექმნას, რეგიონში სამეწარმეო საქმიანობის განვითარებას და ადგილობრივი ბიზნესის სტიმულირებას; კონფლიქტით დაზარალებულ რეგიონებში დაინტერესებულ პირებს შორის ბიზნეს კავშირების დამყარებას და ერთობლივი ბიზნეს პროექტების რეალიზებას; ინოვაციური მეთოდების დანერგვას საწარმოო პროცესებში, განსაკუთრებით, აგროსექტორის დარგებში. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ კერძო სექტორი არ წარმოადგენს არასტაბილურობის დაძლევის პანაცეას. გარკვეული თვალსაზრისით მისი მოქმედება ლიმიტირებულია [Amadiogwu.2020:11-20]. როგორც ცნობილია, კონფლიქტით დაზარალებულ რეგიონებში ძირითადად ოპერირებენ მცირე და საშუალო საწარმოები, რომლებიც სპეციალიზირდებიან რეგიონალურ საცალო ვაჭრობასა და მომსახურებაზე. ფართო მასშტაბით არის წარმოდგენილი ასევე, აგრობიზნესის სექტორი [Seakman..2015:9-15].

ჰერცოგოვინაში სამკურნალო ბალახების დამამუშავებელი კომპანია „ორგანიკული მედიცინა“ (Organici Medici) ნედლეულს იღებს ყველა პოლიტიკური და ეთნიკური ჯგუფების ფერმერებისგან. ასევე, ქმნის სამუშაო ადგილებს დაბრუნებული ეთნიკური უმცირესობებისთვის. სერბეთის რესპუბლიკაში ხორვატიის კომპანია „კრასი“ (Kras) პურფუნთუშეულ საწარმოში განახორციელა ინვესტიციები „ნირას პროექტი“.

ჩრდილოეთ კვიპროსის ეკონომიკაში დიდი წვლილი შეაქვს მის ტერიტორიაზე მოქმედ მსხვილ თურქულ ფირმებს. თურქეთის წყლისა და ტყის სამინისტრომ განახორციელა სასმელი წყლით მომარაგების პროექტი, რომლის მიზანია ოკუპირებული ჩრდილოეთ კვიპროსის წყალმომარაგება თურქეთში აშენებული

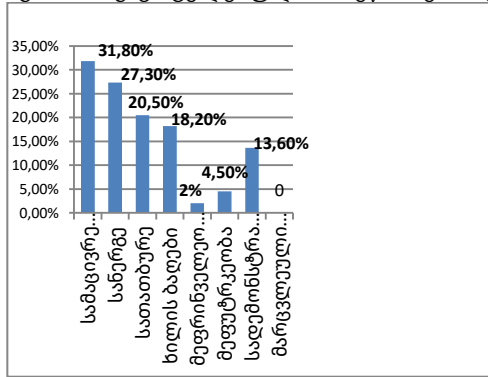
კაშხლის საშუალებით. თურქეთი აქტიურად მონაწილეობს, აგრეთვე, ოკუპირებული რეგიონის ენერგეტიკის სექტორში და ატარებს ბუნებრივი გაზის მოპოვების ოპერაციებს.

ისრაელისა და პალესტინის ტერიტორიის სფეროში აქტიურად ურთიერთ-თანამშრომლობენ ტუროპერატორები; პრესისა და მშვიდობის ებრაულ-არაბული ცენტრები ხელს უწყობენ ისრაელის და პალესტინის მეწარმეებს შორის კავშირების განვითარებას [Kontorovich. 2015: 617].

რაც შეეხება კავკასიის რეგიონში არსებულ კონფლიქტებს, ბოლო ათწლეულების განმავლობაში ეთნიკურმა და ტერიტორიულმა ძალადობრივმა კონფლიქტებმა მოიცვა მთელი რეგიონი და დიდი დარტმა მიაყენა კავკასიის რეგიონის ქვეყნების ეროვნულ უსაფრთხოებას და მათ ეკონომიკურ ზრდას. მე-20 საუკუნის 90-იან წლებში მიმდინარე მოვლენებმა და 2008 წლის სამარამ მოქმედებებმა მძიმე დადი დაასვა საქართველოს აფხაზეთისა და ცხინვალის რეგიონის ოკუპირებული ტერიტორიების სახით. დღემდე მოუგვარებელი კონფლიქტების შედეგები განსაკუთრებით მწვავედ აისახა გამყოფი ხაზების მიმდებარე რეგიონებზე. პოსტკონფლიქტურ რეგიონებში დღესაც აქტუალურ გამოწვევებს წარმოადგენს ადამიანის უფლებების დაცვა და ადმინისტრაციული გამყოფი ხაზის გასწვრივ თავისუფალი გადაადგილების უზრუნველყოფა; მეწარმეობის განვითარებისა და შინამეურნეობების წარმოების ხელშეწყობი გარემოს არარსებობა; სასოფლო-სამეურნეო მიწების დამუშავების რისკები; მოწეული პროდუქციის რეალიზაცია; უმუშევრობა; ცხოვრების დაბალი დონე; შრომისუნარიანი მოსახლეობის გადინება და მრავალი სხვა.

ცხინვალის რეგიონის ადმინისტრაციული გამყოფი ხაზის გასწვრივ, შიდა ქართლში, გორის, ქარელისა და კასპის მუნიციპალიტეტების საზღვრისპირა სოფლებში სამეწარმეო გარემოს შესწავლის მიზნით ჩატარებული კვლევა ეყრდნობა როგორც პირველად, ისე მეორად მონაცემებს. კვლევაში მონაწილეობა მიიღო შემთხვევითობის პრინციპით შერჩეულმა 115-მა მეწარმემ და საპარტნიორო ფონდის პროგრამის „სტარტაპ საქართველო“ და USAID-ის პროექტის „ზრდა საქართველოში“ მიერ დაფინანსებულმა სტარტაპერებმა, რომლებმაც შიდა ქართლში, ადმინისტრაციულ საზღვრისპირა სოფლებში შექმნეს ინოვაციურ ტექნოლოგიებზე დაფუძნებული საწარმოები. კვლევის ინსტრუმენტად შეირჩა ონლაინ გამოკითხვის მეთოდი. მიღებული შედეგების ანალიზის საფუძველზე გაკეთდა შესაბამისი დასკვნები: რეგიონში, მეტნაკლებად, განვითარებულია სოფლის მეურნეობის ცალკეული დარგები. გამოკითხულ რესპოდენტთა 31,8% ფლობს სამაცივრე, 27,3%-სანერგე, 20,5%-სათათბურე, 4,5%-ხილისა და ბოსტნეულის სასაშრობე მეურნეობებს, 18,2%-ხილის ბაღებს და 13,6%-სადემონსტრაციო ბაღებს. მეფრინველეობის ფერმებს-2%. გარდა ამისა, ფუნქციონირებს ხილისა და ბოსტნეულის გადამამუშავებელი საწარმოები.

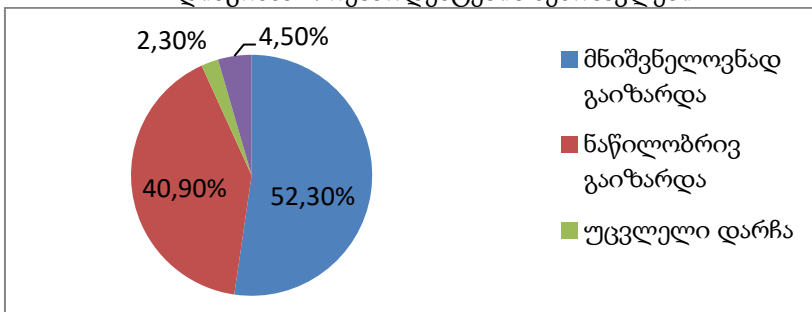
დიაგრამა 1. გავრცელებული სამეწარმეო საქმიანობები.

რეგიონში სამეწარმეო საქმიანობის განვითარებაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობს აგროსექტორის განვითარების ხელშემწყობი სახელმწიფო და საერთაშორისო დონორი ორგანიზაციების მიერ შემუშავებული პროექტები. კერძოდ: სოფლის მეურნეობის განვითარების აგროპროექტები; ამერიკის შეერთებული შტატების განვითარების სააგენტოს usaid პროექტი „ზრდა საქართველოში“; სოფლის მეურნეობის განვითარების პროექტი „დანერგე მომავალი“. პროექტები ითვალისწინებს მეწარმეთა დაფინანსება/თანადაფინანსებას, სამეწარმეო საკონსულტაციო მომსახურებით უზრუნველყოფას; ახალი ცოდნის გადაცემას და ინოვაციური ტექნოლოგიებით მხარდაჭერას.

რესპოდენტთა 50%-ზე მეტმა აღნიშნა, რომ პროექტების ფინანსურმა მხარდაჭერამ და სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის წარმოებაში თანამედროვე მეთოდების გამოყენებამ მნიშვნელოვნად გაზარდა მათი შემოსავლები. 40,9%-ის შეფასებით ნაწილობრივ გაიზარდა; 4,5%-მა აღნიშნა, რომ მათი შემოსავლები არასტაბილურია სეზონური გაყიდვების გამო. მეწარმეთა 2,3%-ის შემოსავლები უცვლელი დარჩა.

დიაგრამა 2. რესპოდენტების შემოსავლები

მეწარმეები იყენებენ როგორც მუდმივ, ისე სეზონურ მუშახელს. მეურნეობებში მუდმივად დასაქმებულია 3-დან 10-დე ადგილობრივი ადამიანი, სეზონურად დასაქმებულთა რაოდენობაა 20-30 კაცი.

რესპოდენტებმა რეგიონში სამეწარმეო საქიანობის განვითარების დამაბრკოლებელ ფაქტორებს შორის დაასახელეს: სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის რეალიზაციის სირთულე; გაუმართავი ინფრასტრუქტურა; შეზღუდული წვდომა ფინანსებზე და ახალ ტექნოლოგიებზე. სტარტაპერებმა ხაზი გაუსვეს, იმ ფაქტს, რომ მნიშვნელოვან პრობლემებს წარმოადგენს, აგრეთვე, კვალიფიციური კადრების დეფიციტი, სეზონური მუშახელის ნაკლებობა და პროფესიული ცოდნის დაბალი დონე.

კვლევის შედეგებზე დაყრდნობით მივიჩნევთ, რომ მიუხედავად გარკვეული ძვრებისა სოფლის მეურნეობის ცალკეული დარგების გაჯანსაღების მიმართულებით, საჭიროა დამატებით შემუშავდეს სამეწარმეო საქმიანობის მასტიმულირებელი მოქნილი მექანიზმები, რომლებიც ხელს შეუწყობს რეგიონის სამეწარმეო პოტენციალის ფართო მასშტაბით ათვისებას, გაამარტივებს ფინანსებზე წვდომას და შექმნის პროდუქციის რეალიზაციის ახალ შესაძლებლობებს; მოსახლეობის ფართო ფენებისათვის ხელმისაწვდომს გახდის სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკას და ახალ ტექნოლოგიებს.

მნიშვნელოვანია აღინიშნოს ისიც, რომ გამყოფი ხაზების მომიჯნავე რეგიონებში სამეწარმეო საქმიანობის გამოწვევების სრულყოფილი შეფასება შესაძლებელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც ხელმისაწვდომი იქნება სანდო ინფორმაცია მეორე მხარის ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ.

პოსტკონფლიქტური ვაჭრობის თავისებურებები

როგორც ცნობილია, პოსტკონფლიქტურ პერიოდში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა არაფორმალურ ვაჭრობას ოკუპირებული ცხინვალის რეგიონს, აფხაზეთსა და საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლების კონტროლირებად ტერიტორიებს შორის აფხაზეთის მიმართულებით აფხაზეთისა და ზუგდიდის დამაკავშირებელი ენგურის ხიდის, ცხინვალის მიმართულებით ახალგორის გამსვლელი პუნქტის გავლით. მოსახლეობას ძირითადად გადაჰქონდა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია და ეწეოდა ვაჭრობას ადგილობრივ ბაზრებზე. 1999-2004 წლებში სავაჭრო ნაკადების გადაადგილება ინტენსიურად მიმდინარეობდა, აგრეთვე, ცხინვალის მიმდებარე სოფელ ერგნეთში შექმნილი ბაზრობის გავლით გორის მიმართულებით. რუსეთიდან საქართველოში დიდი რაოდენობით შემოდიოდა კონტრაბანდული საქონელი: სასურსათო პროდუქტები, ნავთობპროდუქტები, სიგარეტი. საქართველოდან კი გაედინებოდა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია. საცალო და საბითუმო ვაჭრობას ეწეოდნენ როგორც ადგილობრივი ოსები და ქართველები, ისე ახლოს მდებარე რეგიონების მაცხოვრებლები. მათთვის ერგნეთის ბაზრობა წარმოადგენდა არა მარტო საარსებო შემოსავლების წყაროს, არამედ ურთიერთობებისა და ნდობის აღდგენის საშუალებასაც.

ამავე დროს, ერგნეთის ბაზრობა ქვეყნის ეკონომიკისათვის წარმოადგენდა „შავ ხერხს“. მისი მეშვეობით საქართველოს სხვა რეგიონებში დიდი რაოდენობით გაედინებოდა განუბაჟებელი საქონელი, რაც მძიმე დარტყმას აყენებდა ქვეყნის ბიუჯეტს. კონტრაბანდული ტვირთების კონტროლის სირთულემ, რეგიონში მძიმე კრიმინალურმა ვითარებამ, ანტიკორუფციული პოლიტიკის არარსებობამ და სხვა მრავალმა ფაქტორმა განაპირობა 2004 წელს ერგნეთის ბაზრობის დახურვა, რაც უარყოფითად აისახა ორივე მხარის მოსახლეობის შემოსავლებზე და ასევე, ოსებისა და ქართველების ურთიერთობების გაღრმავების შესაძლებლობებზე.

შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს ხელისუფლების მხრიდან ჯეროვნად ვერ შეფასდა ერგენტის ბაზრობის, როგორც მხარეებს შორის ბიზნეს ურთიერთობების ჩამოყალიბების ხელშემწყობი ინსტრუმენტის პოტენციალი. არ იქნა გათვალისწინებული ის გარემოებაც, რომ ოსებსა და ქართველებს შორის არსებული მჭიდრო ნათესაური კავშირები უფრო მეტად შესაძლებელს გახდიდა ერთობლივი სამეწარმეო საქმიანობის განვითარებას, განსაკუთრებით, აგროსექტორის მიმართულებით. ცხინვალიდან შემოტანილ ტვირთებზე კონტროლის, საბაჟო პროცედურებისა და კრიმინალის აღმკვეთი ეფექტური მექანიზმების შემუშავების ნაცვლად, ერთბაშად განადგურდა ერგენტის ბაზრობის პოტენციალის გამოყენების შესაძლებლობები კონფლიქტის დასტაბილურების მიმართებით. 2008 წლის ომის შემდეგ კი კანონით აიკრძალა საქართველოს ოკუპირებულ ტერიტორიებთან ნებისმიერი სახის ეკონომიკური საქმიანობების წარმოება.

აფხაზეთის მიმართულებით, ენგურის ხიდზე სავაჭრო ნაკადების მონიტორინგმა, რომელიც განხორციელდა 2012-2014 წლებში საერთაშორისო ორგანიზაციის „International Alert“-ის მიერ, გამოავლინა, რომ აფხაზეთში შეტანილი საქონლის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდა ქართული სოფლის მეურნეობის პროდუქცია და ტრანს-ენგურის გავლით საქონლის მოძრაობას არეგულირებდა ფასი, სეზონი და გაცვლის კურსი [მირიძანოვა. 2015: 4-7].

2018 წლის კვლევის თანახმად, ენგურის სავაჭრო ურთიერთობების ლეგალიზებით დაინტერესება გამოხატა კერძო ბიზნესის გარკვეულმა ნაწილმა. მათი აზრით, ეს შესაძლებელს გახდიდა პროდუქციის რეალიზაციის ახალი ბაზრების ათვისებას, შემოსავლების გაზრდას, გამყოფი ხაზის მიმდებარე რეგიონების კერძო სექტორს შორის კანონიერი სამეწარმეო კავშირების ამოქმედებას. ვაჭრობის ლეგალიზების დადებითი მხარეების მიუხედავად, კვლევაში მონაწილე ქართველი და აფხაზეთის მეწარმეების მხრიდან ამ საკითხის მიმართ დაფიქსირდა არაერთგვაროვანი დამოკიდებულებები, რაც განპირობებული იყო პოლიტიკური მოტივებით [მირიძანოვა. 2018: 4-14].

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე შეიძლება დავასკვნათ, რომ არაფორმალურმა სავაჭრო-ეკონომიკურმა ურთიერთობებმა, ერთი მხრივ, დადებითი როლი ითამაშა მოსახლეობას შორის ნდობის აღდგენის, საარსებო საშუალებების მოპოვების და კონფლიქტის განმუხტვის თვალსაზრისით, მეორე მხრივ, არაფორმალური ვაჭრობის თანმდევი უარყოფითი მხარეები, როგორცაა: კონტრაბანდული საქონლის დიდი რაოდენობით შემოღობა, კორუფცია, საბაჟო პროცედურების არარსებობა ასუსტებდა ქვეყნის ეკონომიკას. არაფორმალური ვაჭრობის ლეგალიზება და სამართლებრივ ჩარჩოში მოქცევა კი დაკავშირებული იყო, როგორც პოლიტიკური ბარიერების გადალახვასთან, ისე ანტიკორუფციული მექანიზმების და ტვირთების განბაჟების პროცედურების შემუშავებასთან, რისი განხორციელების უუნარობამაც კონფლიქტის მოგვარების დღის წესრიგიდან ამოაგდო ეკონომიკური პოტენციალის მიზანმიმართული გამოყენების პერსპექტივები.

დღეს, გარკვეულწილად, წინგადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენს საქართველოს მთავრობის მიერ 2018 წელს წარმოდგენილი სამშვიდობო ინიციატივა „ნაბიჯი უკეთესი მომავლისკენ“, რომლის მიზანია გამყოფი ხაზების მიმდებარე რეგიონების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება და ორივე მხარეს მცხოვრები მოსახლეობისათვის ღირსეული ცხოვრების სიკეთეებზე წვდომის შესაძლებლობების უზრუნველყოფა, მხარეთა შორის ვაჭრობის წახალისებით ნდობის აღდგენა, დაინტერე-

სებულ პირებს შორის ერთობლივი ბიზნეს პროექტების მხარდაჭერა. დასახული მიზნების მიღწევის მნიშვნელოვან საშუალებად სამშვიდობო ინიციატივაში განხილულია გამყოფი ხაზების გასწვრივ, საქართველოს კონტროლირებად ტერიტორიაზე სპეციალური ეკონომიკური ზონების შექმნის კონცეფცია. ჩვენი შეფასებით, სამშვიდობო ინიციატივის მიზნები მიღწევადია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც მეორე მხარეს ექნება პოლიტიკური მზაობა მხარი დაუჭიროს სავაჭრო ინიციატივებს და მოსახლეობის მშვიდობიან თანაცხოვრებას.

დასკვნა

ამრიგად, კონფლიქტურ ქვეყნებს შორის სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების დამყარება, საერთაშორისო ორგანიზაციების ძალისხმევა და კერძო სექტორის მრავალმხრივი ჩართულობა ერთობლიობაში მნიშვნელოვან გავლენას ახდენენ ქვეყნებს შორის კონფლიქტების დარეგულირებაზე, სტაბილური პარტნიორული კავშირების დამყარებასა და მშვიდობის მშენებლობაზე. ამავე დროს, დიდი წვლილი შეაქვთ პოსტკონფლიქტურ რეგიონებში პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური გამოწვევების გადაჭრაში, პოსტკონფლიქტური ეკონომიკის რეაბილიტაციაში და ბიზნესის პოტენციალის განვითარებაში.

საქართველოს ოკუპირებულ ტერიტორიებთან პოსტკონფლიქტური სავაჭრო ურთიერთობების გაანალიზება გვაძლევს იმის თქმის საშუალებას, რომ სავაჭრო კავშირების დამყარება, ასევე, დიდ წვლილს შეიტანს საქართველოში გამყოფი ხაზების მომიჯნავე რეგიონების სოციალურ-ეკონომიკურ გაჯანსაღებასა და ორივე მხარის მოსახლეობის მშვიდობიან თანაცხოვრებაში. ამის მისაღწევად კი მნიშვნელოვანია გამყოფი ხაზის მიმდებარე რეგიონში სამეწარმეო საქმიანობის განვითარება; მხარეებს შორის სავაჭრო კავშირების მარეგულირებელი ჩარჩოს ჩამოყალიბება. საჭიროა ერგნეთის ბაზრობის, როგორც ერთობლივი სამეწარმეო საქმიანობის ხელშემწყობი ერთგვარი ეკონომიკური სივრცის, გამოცდილების გაანალიზება და დღეს არსებული მდგომარეობის ადეკვატური ეკონომიკური სივრცის ფორმირება.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. მირიმანოვა ნ., 2018, „ენგურის კარიბჭის“ გახსნა კანონიერი ბიზნესისათვის. ლონდონი, „international Alert“, გვ.4-14
2. მირიმანოვა ნ., 2015, სადავო საზღვრების გავლით მიმდინარე ვაჭრობის რეგულირება. ლონდონი, „international Alert“, გვ.6-10
3. მირიმანოვა ნ., 2015, ტრანს-ენგურის ეკონომიკური ურთიერთობები: არგუმენტები რეგულაციების სასარგებლოდ. ლონდონი, „international Alert“, გვ.4-7
4. Amadiewu... 2020, Mobilizing the private sector for peace and reconciliation. Switzerland, The Graduate Institute, p.11-20
5. Blair t. 2018, Israel-Palestinian Trade: In-Depth Analysis. London, Institute for Global Change Institute for Global Change, გვ.3-20
6. Dash K...2014. The political economy of trade relation between India-Pakistan. Journal of Economic & Financial Studies, vol.02, no.02. გვ.26-40
7. Kefale A. 2019, Shoats and smart phones: Cross-border trading in the Ethiopia-Somaliland corridor, Copenhagen, Danish Institute for International Studies, გვ. 4-25

8. 8.Kontorovich E.2015, Economic Dealings with Occupied Territories. *Columbian Journal of transnational law*,gv 617
9. Seyle C..2019. Private Sector Peasbuilding: A Review of Past Cases and Lessons Learned. *0EFRResearch*. 8გ. 10-11
10. 10.,,Trade and livelihoods in the Afganista-Pakistan borderlands”.2019.Trade Asia Foundation.

Khaduri Khatuna

*PhD student in Business Administration
Caucasus International University*

THE ROLE OF TRADE AND ECONOMIC RELATIONS AND THE PRIVATE SECTOR IN POST-CONFLICT REGIONS

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Khatuna.Khaduri](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Khatuna.Khaduri)

Expanded Summary

The search for and realization of effective ways to resolve conflicts peacefully and achieve stable bilateral cooperation between countries and within countries remains one of the major challenges facing the modern world. The article focuses on the importance of trade-economic ties and the role of private sector involvement in conflict resolution and socio-economic rehabilitation in post-conflict regions. The article also discusses the results of research on entrepreneurial activities in the villages of Shida Kartli near the administrative line of the occupied Tskhinvali region of Georgia and analyzes the peculiarities of trade relations in the post-conflict period.

In the modern world, interstate and intra-state territorial and ethnic violent conflicts place a heavy burden on the political and economic security of countries, socio-economic development, welfare of countries and the integration of countries into the international community. In the world today, the use of economic ways of resolving conflicts is of great importance. Establishing trade and economic relations between the opposing parties, encouraging business ties and involving the private sector contribute to peace-building and economic rehabilitation in post-conflict regions.

The current cross-border trade between post-conflict regions is largely informal, although it makes a significant contribution to boosting economic activity in the conflict-affected regions and providing a livelihood for the population. In the post-conflict period, investments by the private sector in various sectors contribute to the creation of new jobs, the development of entrepreneurial activities in the region, the growth of local business potential, the implementation of joint business projects.

As a result of the 2008 Russia-Georgia war, the Russian-occupied territories of Georgia include the regions of Abkhazia and Tskhinvali. Despite the difficulties In the post-conflict period, informal trade took place between the occupied Tskhinvali region, Abkhazia and the territories controlled by the Georgian central government, via the Enguri bridge connecting Abkhazia and Zugdidi, and the Akhagori crossing point in the direction of Tskhinvali. The population mainly transported agricultural products and traded in local markets. Both local Ossetians and Georgians, as well as residents of nearby regions, engaged in retail and wholesale trade. In 1999-2004, trade flows were intensive, also through the market in the village of Ergneti near Tskhinvali in the direction of Gori. Large quantities of smuggled goods were imported to Georgia from Russia: food products, oil products, cigarettes. Agricultural products flowed from

Georgia to Russia. Both local Ossetians and Georgians, as well as residents of nearby regions, engaged in retail and wholesale trade.

The Ergneti market was a "black hole" for the country's economy. A large amount of customs-cleared goods flowed through it to other regions of Georgia, which dealt a heavy blow to the country's budget. Difficulties in controlling smuggled goods, the severe criminal situation in the region, the lack of anti-corruption policies and many other factors led to the closure of the Ergneti market. This circumstance had a negative impact on trade and economic relations between the population, on their incomes.

In recent there is a wide range of political, economic, human rights and social challenges in the post-conflict regions of Georgia; The unstable situation created in the post-conflict regions hinders the creation of an investment environment, the identification and stimulation of business potential, and the development of households; The survey of entrepreneurial activity in the villages of Shida Kartli along the administrative dividing line of the Tskhinvali region is based on both primary and secondary data. A total of 115 randomly selected entrepreneurs participated in the study. The online survey method was selected as the research tool. Relevant conclusions were made based on the analysis of the obtained results: Separate fields of agriculture are more or less developed in the region; Agricultural projects and financial support of state and international donor organizations play an important role in the development of entrepreneurship in the region adjacent to the dividing line; Entrepreneurs' incomes are growing, jobs are being created The main challenges of entrepreneurial activity in the post-conflict region are: lack of opportunities for the realization of agricultural products; Inefficient infrastructure; Limited access to finance, new technologies and agricultural machinery, lack of qualified staff and workforce.

The analysis of trade and economic relations with the occupied territories of Georgia showed that post-conflict informal trade relations in Georgia, on the one hand, played a positive role in restoring public confidence, generating livelihoods, conflict resolution, and on the other hand, the disadvantages of informal trade, such as: Lack of customs clearance procedures, crime and others have dealt a huge blow to the country's economy.

The establishment of trade and economic ties will also make a significant contribution to the socio-economic recovery of the regions adjacent to the administrative dividing lines of the occupied territories of Georgia and the peaceful coexistence of the population on both sides. To achieve this, it is important to develop entrepreneurial activities in the region adjacent to the dividing line; Establish a regulatory framework for trade relations between the parties. It is necessary to analyze the experience of the Ergneti market as an economic space promoting joint entrepreneurial activity and to establish an adequate economic space for the current situation.

Keywords: *Trade and Economic Relations, Post-Conflict Regions of Georgia, Private Sector, Economic Rehabilitation*

ნათია შარაბიძე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოქტორანტი

საქართველოს საპენსიო სისტემა: გამოწვევები და პერსპექტივები

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Natia.Sharabidze](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Natia.Sharabidze)

ანოტაცია. სრულყოფილი საპენსიო სისტემა სახელმწიფოს სოციალურ-ეკონომიკური პოლიტიკის მნიშვნელოვანი შემადგენელი ნაწილია. მისი მიზნებია: ადეკვატური საპენსიო შემოსავლის უზრუნველყოფა და საპენსიო ხარჯების ფისკალური მდგრადობა, რომლის მიღწევა შესაძლებელია სისტემაში დაგროვებითი სქემის ინტეგრირებით.

დაგროვებითი საპენსიო სქემა სამართლიანია, ითვალისწინებს რა მოქალაქის მიერ ქვეყნის ეკონომიკურ განვითარებაში შეტანილ წვლილს, ასევე, აძლევს მას საპენსიო შემოსავლების დამოუკიდებლად დაგეგმვის შესაძლებლობას. ახალი საპენსიო სქემა გამოირჩევა ეფექტიანობითაც, ვინაიდან დანაზოგების მომგებიანად განთავსების საშუალებას იძლევა. საპენსიო ფონდები უზრუნველყოფენ შენატანების ინვესტირებას, ოპტიმალური საინვესტიციო პორტფელის მისაღებად. საქართველოში სავალდებულო დაგროვებითი საპენსიო სქემა 2019 წლის დასაწყისიდან ფუნქციონირებს და დღესაც აქტუალური განხილვის საგანია. სტატიაში განხილულია საქართველოს საპენსიო სისტემა, გაანალიზებულია სისტემის ძირითადი გამოწვევები და განვითარების პერსპექტივები, უცხოური გამოცდილების შესწავლის შედეგებზე დაყრდნობით, წარმოჩენილია საპენსიო ფონდის აქტივების მნიშვნელობა ქვეყნის ეკონომიკურ განვითარებაში, ასევე, ყურადღება ეთმობა საპენსიო ფონდის საინვესტიციო პოლიტიკის გავლენას კაპიტალის ბაზრის განვითარებაზე.

საკვანძო სიტყვები: საპენსიო სისტემა, დაგროვებითი საპენსიო სქემა, საინვესტიციო პოლიტიკა, ჩანაცვლების კოეფიციენტი, საპენსიო ფონდები.

შესავალი

საპენსიო სისტემა, რომლის მიზანია ადეკვატური საპენსიო შემოსავლის უზრუნველყოფა, საპენსიო ხარჯების ფისკალური მდგრადობა და მოსახლეობის დემოგრაფიული ცვლილებების მიმართ ეფექტიანი რეაგირება, მსოფლიოს განვითარებადი ქვეყნების აქტიური განხილვის საგანია. საქართველოში ეკონომიკის განვითარებისა და დემოგრაფიული მდგომარეობის გაუარესების კვალდაკვალ, საპენსიო სისტემის მოდიფიკაციის აუცილებლობა და სრულყოფა, ბუნებრივია, აქტუალურ ხასიათს იძენს.

საქართველოში 2019 წლიდან მოქმედებს ახალი დაგროვებითი საპენსიო სქემა, რომელიც ეფუძნება განსაზღვრული შენატანების (DC) სქემის ძირითად პრინციპებს. საპენსიო რეფორმის შედეგად გაზრდილი დანაზოგები, თავის მხრივ, ზრდის ქვეყნის საინვესტიციო პოტენციალს და აღნიშნული რესურსების მომგებიანად განთავსების საშუალებას იძლევა. საპენსიო ფონდების საინვესტიციო საქმიანობის მთავარ მიზანს წარმოადგენს საპენსიო აქტივებზე მაღალი რეალური ამონაგების მიღება ფინანსურად უსაფრთხო და კარგად დივერსიფიცირებული ინვესტიციების

მეშვეობით. აღნიშნულის გათვალისწინებით, საინვესტიციო პორტფელის მართვა საპენსიო სისტემის ეფექტიანობის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ფაქტორია. მსოფლიო მასშტაბით არსებული საპენსიო ფონდების საინვესტიციო პოლიტიკა დამოკიდებულია ეროვნული ეკონომიკური გარემოს თავისებურებებსა და ქვეყნის ეკონომიკურ მდგომარეობაზე.

დაგროვებითი საპენსიო ფონდები მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში წარმატებით ფუნქციონირებს. მათ შორისაა ევროპის ქვეყნები: ისლანდია, დანია და ნიდერლანდები. აღნიშნული ქვეყნების საპენსიო სისტემების მიმოხილვა წარმოდგენილია სტატიის შემდგომ ნაწილში.

საპენსიო სისტემების საუკეთესო საერთაშორისო პრაქტიკა

საპენსიო სისტემები მსოფლიოში მე-19 საუკუნის ბოლოდან არსებობს. ისტორიაში პირველად საპენსიო უზრუნველყოფის სისტემა პენსიონერთა სოციალური დაზღვევის მიზნით დაინერგა გერმანიაში, რომელიც ფინანსდებოდა დასაქმებულთა და დამსაქმებელთა შენატანებით. ამჟამად გერმანიაში მოქმედებს შერეული საპენსიო სისტემა, რომელიც მოიცავს სავალდებულო სახელმწიფო პენსიას, ნებაყოფლობით პროფესიულ საპენსიო უზრუნველყოფასა და კერძო ნებაყოფლობით დაზღვევო საპენსიო სქემას. მე-20 საუკუნის დასაწყისიდან ე.წ. გერმანული საპენსიო მოდელი გავრცელდა ევროპისა და ლათინური ამერიკის ზოგიერთ ქვეყანაში.

მე-19 საუკუნის ბოლოს დანიაში, ახალ ზელანდიასა და დიდ ბრიტანეთში სიღარიბის დონის შემცირების მიზნით დაინერგა გერმანული მოდელისგან განსხვავებული საპენსიო სისტემა, რომლის ფარგლებში, პენსიები ფინანსდებოდა საერთო გადასახადებიდან და მხოლოდ ღარიბ პენსიონერებზე გაიცემოდა.

სავალდებულო კერძო დაგროვებითი საპენსიო სისტემა პირველად 1981 წელს ჩილეში დაინერგა, სადაც მოსახლეობის საპენსიო შენატანებს მართავდა კერძო საპენსიო ფონდები.

დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში, ძირითადად, წარმოდგენილია საპენსიო უზრუნველყოფის ე.წ. სვეტებიანი სისტემა, რომელიც მოიცავს სოლიდარულ პრინციპზე დაფუძნებულ საპენსიო მოდელს (წარმოადგენს მინიმალურ საპენსიო გარანტიას), სავალდებულო საპენსიო სქემებსა და ნებაყოფლობითი ინდივიდუალური დანაზოგების სქემას, აგრეთვე, კერძო ინვესტიციებს საფინანსო ინსტიტუტებში.

განვითარებული ქვეყნების უმრავლესობაში არსებობს საპენსიო სისტემის შერეულ პრინციპზე დამყარებული მოდელი, რომელიც აერთიანებს სოლიდარული და დაგროვებითი საპენსიო სქემების ელემენტებს. იგი აგებულია მსოფლიო ბანკის მიერ შემუშავებული საპენსიო სისტემის თეორიული მოდელის საფუძველზე, რომელიც, თავის მხრივ, საპენსიო სისტემების განვითარების პარალელურად შეიქმნა საერთაშორისო პრაქტიკასთან შესაბამისად [Huitfeldt, 2020].

ცხრილი 1. მსოფლიო ბანკის საპენსიო სისტემის თეორიული ჩარჩო

საპენსიო სისტემის ელემენტები	მიზნები	გამოწვევები
არადაგროვებითი სოციალური პენსიები	საპენსიო ასაკში სიღარიბის თავიდან აცილება	ფინანსდება საერთო საბიუჯეტო რესურსებიდან
სავალდებულო სახელმწიფო არადაგროვებითი სქემა	სასიცოცხლო ციკლის მოხმარების გამოთანაბრება	ფისკალური მდგრადობა მგრძობიარეა შრომის ბაზრის, პოლიტიკური და დემოგრაფიული მდგომარეობის მიმართ
სავალდებულო დაგროვებითი სქემა	საპენსიო სისტემის ფისკალური მდგრადობის გაუმჯობესება, სასიცოცხლო ციკლის მოხმარების დამატებით გამოთანაბრება	დამოკიდებულია კარგად ფუნქციონირებად ფინანსურ სექტორზე
ნებაყოფლობით დაგროვებითი სქემა	პენსიაზე გასვლისთვის დამატებითი დანაზოგების სტიმულირების უზრუნველყოფა	ძირითადად ეხება უფრო მაღალი შემოსავლის მქონე ჯგუფებს

მსოფლიოში არსებული საპენსიო უზრუნველყოფის სისტემები დამატებითი ფინანსური ზეწოლის ქვეშ აღმოჩნდა Covid-19-ით გამოწვეული კრიზისის ეკონომიკური შედეგების - ხელფასების ზრდის დაბალი ტემპის, ისტორიულად დაბალი საპროცენტო განაკვეთებისა და აქტივების მრავალ კლასში შემოსავლების შემცირების გამო.

უცხო ქვეყნების საუკეთესო პრაქტიკის გასაცნობად, საინტერესოა პენსიონერთა ფინანსური მდგომარეობისა და საპენსიო სისტემის მდგრადობის მიხედვით ევროპაში ყველაზე წარმატებული ქვეყნების განხილვა. 2021 წლისთვის საუკეთესო საპენსიო სისტემის მქონე ქვეყნებია: ისლანდია, ნიდერლანდები და დანია.

Mercer CFA Institute-ის გლობალური კვლევის თანახმად, ისლანდიას აქვს საუკეთესო საპენსიო სისტემა მსოფლიოში. ქვეყანა მოწინავე ადგილზეა გლობალურ საპენსიო ინდექსში საპენსიო ფონდების კარგი მმართველობისა და პენსიონერთათვის მნიშვნელოვანი შეღავათების შეთავაზებისათვის.

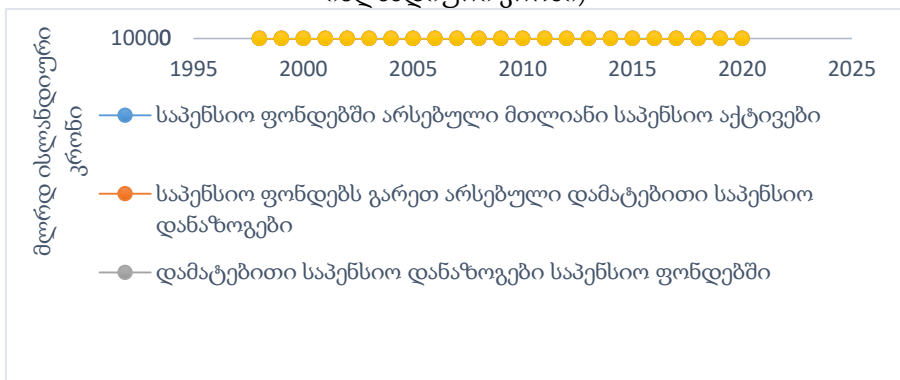
ისლანდიის საპენსიო სისტემა შედგება სამი სვეტისგან: გადასახადებით დაფინანსებული სახელმწიფო პენსია, სავალდებულო დაგროვებითი სქემა და ნებაყოფლობითი კერძო პენსიები.

სახელმწიფო საპენსიო სისტემა საარსებო საშუალებების შემოწმებაზე დაფუძნებული სქემაა, რომლის ფარგლებში საპენსიო სარგებელი შეიძლება გაიზარდოს საშუალო შემოსავლის 70%-მდე. ქვეყანაში არსებობს ვადამდელ პენსიაზე გასვლის შემაკავებელი სტიმულები, რაც ხელს უწყობს შრომითი ცხოვრების ხანგრძლივობის ზრდას.

პროფესიული პენსიები ისლანდიის საპენსიო სისტემის ქვაკუთხედიან დასაქმებლისა და დასაქმებულის მიერ დაფინანსებული სავალდებულო საპენსიო სქემა ითვალისწინებს გასაცემებს, რომელიც შეადგენს ხელფასის 50-60%-ს, რაც დასაქმებულს მუშაობის პერიოდში ჰქონდა. პენსიები გაიცემა საპენსიო ფონდებიდან პროფესიული საპენსიო სქემის საფუძველზე და ფონდში განხორციელებული განსაზღვრული შენატანების მიხედვით. შენატანების განაკვეთი არანაკლებ 11%-ია, დამსაქმებელი იხდის 7%-ს, ხოლო დასაქმებული - 4%-ს. ისლანდიის პროფესიული საპენსიო ფონდების უმეტესობაში პენსიის გაცემა არ არის დამოკიდებული შენატანების განხორციელების პერიოდზე და შესაბამისად, არ ასახავს ფულის დროით ღირებულებას.

ისლანდიის საპენსიო სისტემის წარმატების ერთ-ერთი მიზეზია საპენსიო ფონდების აქტივების სიდიდე და ზრდის ტემპი - საპენსიო ფონდის აქტივები დაახლოებით ორჯერ აღემატება ქვეყნის ეკონომიკას. ამასთან, აქტივების მომგებიანად განთავსების საკითხი საპენსიო ფონდებისათვის გამოწვევას წარმოადგენს. ისლანდიაში საპენსიო ფონდებს საინვესტიციო აქტივებზე დაწესებული აქვთ განსაზღვრული შეზღუდვები. ამჟამად უცხოური აქტივების წილი საპენსიო აქტივებში შეზღუდულია 50%-მდე. 2020 წელს უცხოურ ვალუტაში დენომინირებული აქტივების წილი საპენსიო ფონდების მთლიან აქტივებში 33.7%-ს შეადგენდა. ისლანდიის მთავრობა განიხილავს საინვესტიციო პორტფელის მენეჯერებისთვის შეზღუდვების შემსუბუქებას და დივერსიფიკაციის ნების დართვას, საზღვარგარეთ უფრო მეტი ფასიანი ქაღალდების შექმნის მიზნით, რაც საყურადღებოა ქვეყნის ცენტრალური ბანკისთვის. ქვეყნის საპენსიო აქტივების ცვლილების დინამიკა წარმოდგენილია ქვემოთ მოცემულ გრაფიკზე.

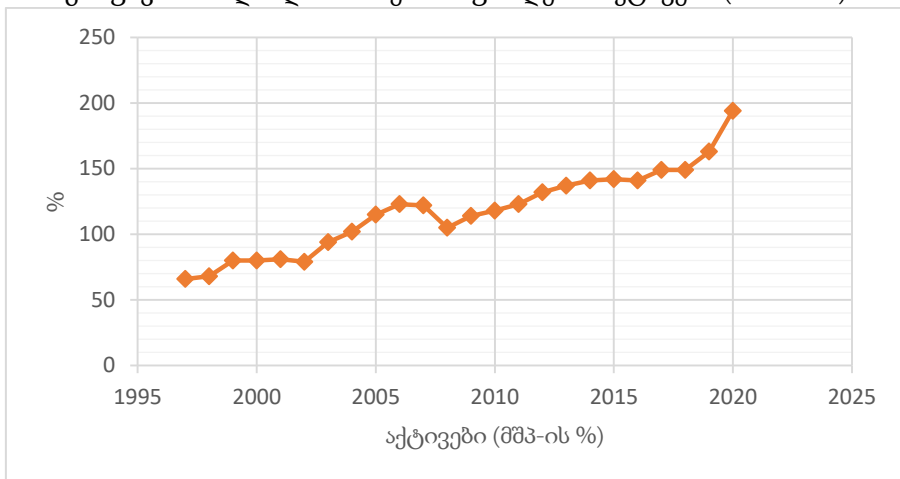
გრაფიკი 1. ისლანდიის მთლიანი საპენსიო აქტივები 1998–2020 წლებში (მლრდ ისლანდიური კრონი)

წყარო: გრაფიკი შედგენილია ავტორის მიერ ისლანდიის ცენტრალური ბანკისა და სტატისტიკის ეროვნული ინსტიტუტის მონაცემებზე დაყრდნობით

ისლანდიის ცენტრალური ბანკის მონაცემებით, ქვეყნის საპენსიო ფონდებში არსებული მთლიანი საპენსიო აქტივები 1998-2020 წლებში თანდათან იზრდებოდა და 2020 წელს 5 723 მლრდ ისლანდიური კრონი, ხოლო საპენსიო ფონდებს გარეთ არსებულმა დამატებითმა საპენსიო დანაზოგებმა 314 მლრდ კრონი შეადგინა. სავალდებულო საპენსიო დანაზოგების ოდენობა 1998 წლის შემდგომ თითქმის 5-ჯერ გაიზარდა და 2020 წელს 5 129 მლრდ ისლანდიური კრონი შეადგინა. ამავე პერიოდში საპენსიო ფონდებში დამატებითი საპენსიო დანაზოგების სიდიდე 13-ჯერ გაიზარდა და 595 მლრდ კრონს გაუტოლდა. მოსალოდნელია აქტივების შემდგომი ზრდა, რაც საინვესტიციო სტრატეგიისა და შეზღუდვების გადახედვის აუცილებლობას გამოიწვევს. საპენსიო ფონდების აქტივების მოცულობა ისლანდიის მთლიან შიდა პროდუქტთან მიმართებაში წარმოდგენილია მე-2 გრაფიკზე.

გრაფიკი 2. ისლანდიის საპენსიო ფონდების აქტივები (მშპ-ის %)

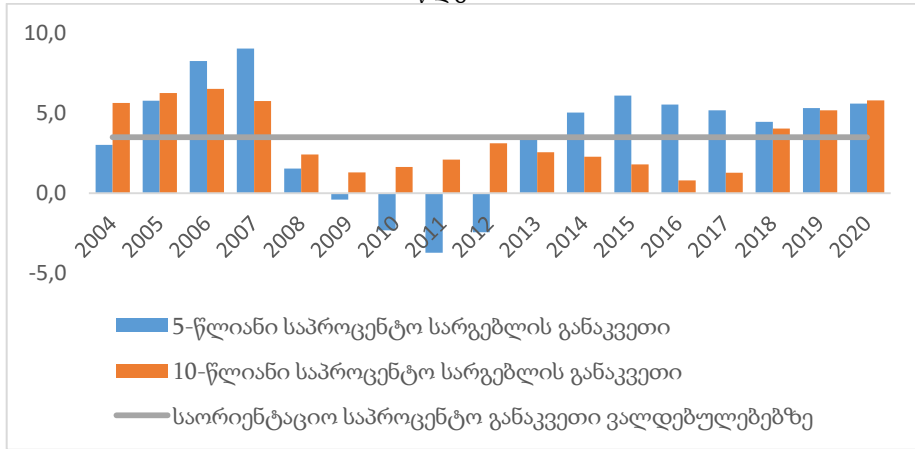

წყარო: გრაფიკი შედგენილია ავტორის მიერ ისლანდიის ცენტრალური ბანკისა და სტატისტიკის ეროვნული ინსტიტუტის მონაცემებზე დაყრდნობით

გრაფიკზე წარმოდგენილი მონაცემები ადასტურებს ისლანდიის საპენსიო ფონდების აქტივების ზრდის ტენდენციას მშპ-თან მიმართებაში. 1997 წელს ეს მაჩვენებელი 66%-ს შეადგენდა, შემდგომ წლებში განუხრელად იზრდებოდა (შემცირება მხოლოდ 2008 წლის ფინანსური კრიზისის დროს დაფიქსირდა), ხოლო 2020 წლის ბოლოს 194% გახდა.

საინტერესოა ისლანდიაში საპენსიო ფონდების აქტივებზე დარიცხული საპროცენტო განაკვეთების სიდიდისა და მისი ცვლილების დინამიკაზე დაკვირვება (იხ. გრაფიკი 3).

გრაფიკი 3. ისლანდიის საპენსიო ფონდების საპროცენტო სარგებელი 2004-2020 წლებში

წყარო: გრაფიკი შედგენილია ავტორის მიერ ისლანდიის ცენტრალური ბანკის მონაცემებზე დაყრდნობით

ზემოთ მოცემულ გრაფიკზე წარმოდგენილია ისლანდიის საპენსიო ფონდების საპროცენტო სარგებლის ცვლილების დინამიკა 2004-2020 წლებში. როგორც გრაფიკიდან ჩანს, საორიენტაციო საპროცენტო განაკვეთი ვალდებულებებზე 3.5%-ს შეადგენს. ამასთან, 5-წლიან ფასიან ქაღალდებზე საპროცენტო განაკვეთები მერყეობდა 9%-მდე, ხოლო 10-წლიან ფასიან ქაღალდებზე - 6.5%-მდე. როგორც წესი, გრძელვადიანი ფასიანი ქაღალდები მეტი რისკიანობით ხასიათდება, ვინაიდან საპროცენტო განაკვეთების ცვალებადობა იწვევს ფასების მკვეთრ ცვლილებას. თუმცა ისლანდიის შემთხვევაში განხილულ პერიოდში 5-წლიანი ფასიანი ქაღალდების საპროცენტო განაკვეთები მეტი ცვალებადობით გამოირჩეოდა.

რეიტინგში მეორე ადგილზე მყოფი ნიდერლანდების საპენსიო სისტემა მოიცავს: განაწილებით პრინციპზე დამყარებულ სახელმწიფო პენსიას, პროფესიულ საპენსიო უზრუნველყოფასა და ნებაცხოვლობით კერძო საპენსიო სქემებს. სახელმწიფო პენსია დაფუძნებულია სოლიდარობის პრინციპზე, შენატანები შეადგენს ხელფასის 18%-ს, პენსიის ოდენობა კი დამოკიდებულია სამუშაო სტაჟზე. პროფესიული საპენსიო უზრუნველყოფა მოიცავს ნებაცხოვლობით პროფესიულ საპენსიო სქემებს, რომლებშიც გაერთიანებულია დასაქმებულთა უმრავლესობა. მათი ფინანსური უზრუნველყოფა ხდება დამსაქმებელსა და დასაქმებულს შორის გაფორმებული ხელშეკრულების შესაბამისად, ხოლო პენსიის ოდენობა გაიანგარიშება მუშაობის პერიოდში არებული საშუალო ხელფასის მიხედვით. კერძო ნებაცხოვლობით დაგროვებით საპენსიო სქემებში ძირითადად თვითდასაქმებულები არიან გაწევრიანებულები, რადგან მათ არა აქვთ პროფესიულ საპენსიო სქემებში მონაწილეობის უფლება.

მსოფლიოში ერთ-ერთი საუკეთესო საპენსიო სისტემა აქვს დანიასაც. იგი მრავალი წყაროდან პენსიის მიღების საშუალებას იძლევა და მოიცავს: კანონით დადგენილ პენსიებს, შრომის ბაზრის პენსიებსა და ინდივიდუალურ პენსიებს. სახელმწიფო პენსია არის რეგულარული შემოსავალი, რომელსაც დანიის მთავრობა უხდის საპენსიო ასაკს მიღწეულ ადამიანებს. შრომის ბაზრის პენსიები გაიცემა და-

საქმებულთა შრომითი ხელშეკრულების შესაბამისად. ინდივიდუალურ საპენსიო სქემებს კი დამოუკიდებლად ქმნიან დასაქმებულები საპენსიო კომპანიის ან ბანკის მეშვეობით.

დანის საპენსიო სისტემის მნიშვნელოვანი მახასიათებელია საპენსიო ასაკის განაზღვრის წესი. ქვეყანაში სხვადასხვა პერიოდში დაბადებული ადამიანების საპენსიო ასაკი განსხვავებულია. მაგალითად 1953 წელს ან უფრო ადრე დაბადებულთა საპენსიო ასაკი 65 წელს შეადგენს, მოგვიანებით დაბადებული მოქალაქეებისთვის კი საპენსიო ასაკი იზრდება. დანიაში სახელმწიფო პენსია დამოუკიდებელია პენსიონერის ეკონომიკურ მდგომარეობაზე. სახელმწიფო პენსიის საბაზისო ოდენობა ერთნაირია ყველა მოქალაქისთვის, ხოლო საპენსიო დანამატის ზომა დამოუკიდებელია პირის ოჯახურ მდგომარეობაზე. სახელმწიფო პენსია ფინანსდება გადასახადებით.

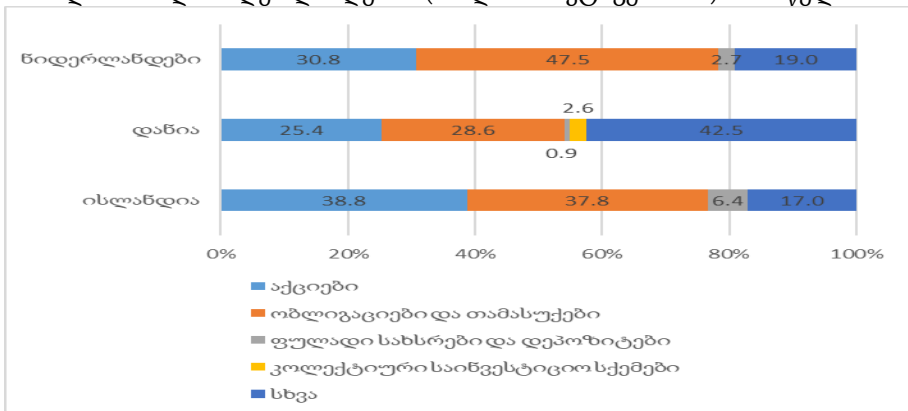
სავალდებულო პროფესიული პენსია გაიცემა საჯარო საპენსიო ფონდში განხორციელებული შენატანების საფუძველზე. ნახევრად სავალდებულო პროფესიული სქემები ხორციელდება მრავალდამსაქმებლიანი საპენსიო ფონდების, სიცოცხლის დაზღვევის კომპანიებისა და ერთი დამსაქმებლის საპენსიო ფონდების მეშვეობით.

კერძო ნებაყოფლობითი საპენსიო სქემა დასაქმებულებსა და თვითდასაქმებულებს სთავაზობს საპენსიო დანაზოგების დაგროვებას მრავალდამსაქმებლიანი საპენსიო ფონდების, სიცოცხლის დაზღვევის კომპანიების, ბანკებისა და საჯარო საპენსიო ფონდების (თვითდასაქმებულთათვის) მეშვეობით.

შრომის ბაზრის პენსიის მიღების უფლებისათვის, შრომითი ხელშეკრულების თანახმად, დამსაქმებელი აკეთებს ფიქსირებულ შენატანს საპენსიო ფონდში.

საინტერესოა ზემოთ განხილულ საპენსიო სისტემებში საპენსიო ფონდების მიერ საინვესტიციო პორტფელების მართვის პრაქტიკის გაცნობა. აღნიშნულ ქვეყნებში 2020 წლის ბოლოსთვის საპენსიო ფონდების ფინანსური რესურსები ძირითადად აქციებსა და ობლიგაციებშია განთავსებული. საინვესტიციო პორტფელში ფულადი სახსრებისა და დეპოზიტების წილი კი 1%-დან 6%-მდე მერყეობს (იხ. გრაფიკი 4).

გრაფიკი 4. დაგროვებითი საპენსიო სქემების აქტივების კლასები ისლანდიაში, დანიაში და ნიდერლანდებში (მთლიანი აქტივების %) 2020 წელს

წყარო: გრაფიკი შედგენილია ავტორის მიერ OECD-ის მონაცემებზე დაყრდნობით

აღნიშნული ქვეყნების საპენსიო სისტემები ხასიათდება მაღალი ჩანაცვლების კოეფიციენტით, რომელიც გვიჩვენებს სავალდებულო და კერძო დაგროვებითი საპენსიო სქემებიდან მიღებული პენსიის ოდენობის შეფარდებას პირის პენსიაზე გასვლამდე არსებულ ხელფასთან. ჩანაცვლების კოეფიციენტი საპენსიო სისტემის მნიშვნელოვანი ინდიკატორია, ვინაიდან განსაზღვრავს, უზრუნველყოფს თუ არა საპენსიო სისტემა პენსიონერებისთვის ცხოვრების იმ დონის შენარჩუნებას, რაც მას მუშაობის პერიოდში ჰქონდა. ისლანდიაში პენსიის ჩანაცვლების კოეფიციენტი შეადგენს 60%-ს, დანიაში - 84%-ს, ხოლო ნიდერლანდებში - 89%-ს [OECD, 2021]. აღნიშნული მაჩვენებელი OECD-ის ქვეყნებში საშუალო შემოსავლის მქონე პირთათვის, რომლებიც 22 წლიდან სტაბილურად არიან დასაქმებულნი, შეადგენს მამაკაცებისთვის 51.8%-ს, ხოლო ქალებისთვის - 50.9%-ს. განვითარებული ქვეყნების პრაქტიკის გათვალისწინებით, საქართველოში პენსიის ოპტიმალური მოცულობის მიხედვით ჩანაცვლების კოეფიციენტი მინიმუმ 50%-ს უნდა შეადგენდეს.

ზემოაღნიშნული ქვეყნების საპენსიო სისტემების მახასიათებლების კვლევა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია საქართველოში საპენსიო რეფორმის მიმდინარეობის პირველ ეტაპზე, საპენსიო სისტემაში დაგროვებითი სქემის ინტეგრირების პროცესის ხელშეწყობის მიზნით.

საპენსიო რეფორმა საქართველოში

დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ საქართველოს საპენსიო სისტემამ რამდენიმე ეტაპი გაიარა. 1995 წელს ამოქმედდა სოციალური საპენსიო სისტემა, რომლის დროსაც სახელმწიფო პენსია გაციემოდა სოციალური უზრუნველყოფის ერთიანი სახელმწიფო ფონდიდან, დამქირავებლებისა და დაქირავებულების მიერ განხორციელებული საგადასახადო შენატანების საფუძველზე, ხოლო პენსიის ოდენობა განისაზღვრებოდა საპენსიო ფონდის მიმდინარე წლის შემოსავლების შეფარდებით პენსიონერთა რაოდენობასთან, რაც საპენსიო სისტემის არამდგრადობაზე მიუთითებდა.

2004 წელს პენსიების გაცემა დაიწყო სახელმწიფო ბიუჯეტიდან. 2007 წლიდან სახელმწიფო პენსიას დაემატა სამუშაო სტაჟის მიხედვით დანამატი, თუმცა დანამატის სიმცირე ვერ უზრუნველყოფდა პენსიონერთა ცხოვრების პირობების არსებითად გაუმჯობესებას. 2008 წელს სოციალური გადასახადი გაერთიანდა საშემოსავლო გადასახადის სტრუქტურაში. 2012 წლიდან შეწყდა პენსიონერებზე სამუშაო სტაჟის მიხედვით დანამატის მიღება და დაიწყო უნივერსალური, ფიქსირებული პენსიის გაცემა. შემდგომ წლებში საქართველოში ეკონომიკის განვითარებისა და დემოგრაფიული მდგომარეობის გაუარესების შედეგად, ბიუჯეტიდან საპენსიო გადასახდელების ოდენობის ზრდამ საფრთხე შეუქმნა საპენსიო სისტემის მდგრადობას და დღის წესრიგში დადგა საპენსიო სისტემის რეფორმირების აუცილებლობა. რეფორმის მთავარი მიზანი იყო საპენსიო სისტემაში დაგროვებითი სქემის დამატება და ამ გზით საჯარო ფინანსებზე არსებული წნეხის შემცირება.

რეფორმამდე არსებული საპენსიო სისტემა ემყარებოდა სოლიდარობის პრინციპს, არ ითვალისწინებდა სამუშაო სტაჟსა და შრომით ურთიერთობაში ყოფნისას მიღებულ შემოსავლებს. ასაკობრივი პენსია ყველა მოქალაქეზე თანაბარი ოდენობით გაციემოდა. შესაბამისად, სისტემა არ იყო სამართლიანი და მდგრადი, ხასიათდებოდა არაეფექტიანობით.

2018 წელს პარლამენტმა მიიღო საქართველოს კანონი „დაგროვებითი პენსიის შესახებ“, რომლის საფუძველზე შეიქმნა დაგროვებითი საპენსიო სქემის მართვაზე პასუხისმგებელი დამოუკიდებელი სსიპ საპენსიო სააგენტო. რეფორმის ამოცანები იყო: სოციალური პენსიის ზრდის ხელშემწყობი მექანიზმის შემუშავება და საპენსიო სისტემაში კერძო დაგროვებითი საპენსიო მოდელის ინტეგრირება. შედეგად 2019 წელს დამკვიდრდა თვისებრივად ახალი საპენსიო სისტემა, რომელიც უზრუნველყოფს პენსიის მსყიდველობითი უნარის შენარჩუნებასა და ზრდას. დაგროვებითი საპენსიო სქემის დანერგვის შედეგად, დღეისათვის საქართველოში არსებობს შერეული საპენსიო სისტემა, რომელიც სოლიდარულ პრინციპზე დამყარებულ უნივერსალურ პენსიასთან ერთად, ითვალისწინებს ინდივიდუალურ საპენსიო შენატანებზე დაფუძნებულ სქემას. პენსიის გაცემა ხდება ორი სხვადასხვა წყაროდან: სახელმწიფო ბიუჯეტიდან და პენსიონერთა ინდივიდუალური ანგარიშებიდან.

დაგროვებითი საპენსიო სქემის მონაწილეთა პენსიის ოდენობა დამოკიდებულია ინდივიდუალურ საპენსიო შენატანებზე, სამუშაო სტაჟსა და საინვესტიციო მოგებაზე. სახელმწიფო, დამსაქმებლები და დასაქმებულები ფონდში ხელფასის 2%-ის ოდენობით შენატანებს ახორციელებენ. იმ შემთხვევაში, თუ ხელფასის ჯამური ოდენობა აჭარბებს 60 ათას ლარს, სახელმწიფო შენატანებს არ ახორციელებს.

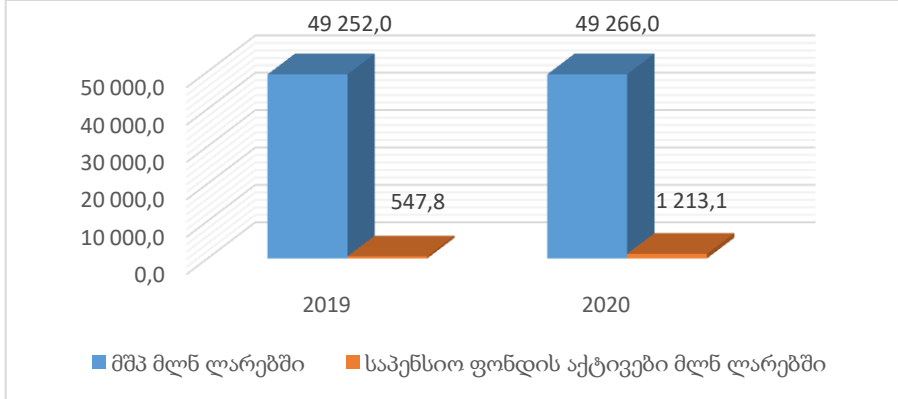
2020 წელს ახალ საპენსიო სქემაში საქართველოს სახელმწიფო სუბსიდიის ოდენობამ 166 მლნ ლარი შეადგინა. ამასთან, საჯარო სექტორიდან დამქირავებლებისა და დაქირავებულების ჯამური შენატანები საპენსიო ფონდში 85 მლნ ლარს, ხოლო კერძო სექტორის იგივე მაჩვენებელი 320 მლნ ლარს გაუტოლდა. ამავე პერიოდში სახელმწიფოს შენატანების ოდენობა საპენსიო ფონდში სახელმწიფო ბიუჯეტის გადასახდელების მხოლოდ 1%-ს შეადგენდა. ეკონომიკური ზრდის ფონზე, შესაძლებელია მოხდეს დამატებითი ფულადი რესურსების გამოყოფა სახელმწიფოს შენატანების წილის ზრდის მიზნით, დაბალშემოსავლიანი დასაქმებულების სუბსიდირებისათვის. აღნიშნული საკითხი განსაკუთრებით აქტუალურია ეკონომიკური კრიზისის დროს.

„დაგროვებითი პენსიის შესახებ“ საქართველოს კანონის თანახმად, დაგროვებითი საპენსიო სქემის განხორციელებაზე, მართვასა და ადმინისტრირებაზე პასუხისმგებელია საპენსიო სააგენტო, რომელიც, საინვესტიციო პოლიტიკის დოკუმენტის შესაბამისად, განსაზღვრავს საპენსიო ფონდში შემოსული ფულადი სახსრების გრძელვადიანი ინვესტირების სტრატეგიას. ამავე კანონის თანახმად, მისი ამოქმედებიდან პირველი 5 წლის განმავლობაში, საპენსიო ფონდში აკუმულირებული აქტივების ინვესტირება ხდება ნაკლებად რისკიან საინვესტიციო პორტფელში. ნაკლებად რისკიანი საინვესტიციო პორტფელისთვის დასაშვებია საინვესტიციო ლიმიტები აქტივების ფართო კლასების ჭრილში განისაზღვრება შემდეგნაირად: ფულადი სახსრები და დეპოზიტები – 75 %-მდე, სასესხო ფასიანი ქაღალდები – 100 %-მდე, ხოლო წილობრივი ფასიანი ქაღალდები – 20 %-მდე.

2019 წელს საპენსიო სააგენტოს მიერ განხორციელებული საინვესტიციო პოლიტიკის შედეგად, საპენსიო ფონდის ღირებულებამ 508 მლნ ლარი (მათ შორის 17 მლნ ლარი დარიცხული სარგებელი), ხოლო 2020 წლის ბოლოს 1 165 მლნ ლარი (მათ შორის 104 მლნ ლარი დარიცხული სარგებელი) შეადგინა. 2020 წელს საპენსიო ფონდის ფულადი აქტივები ქვეყნის მშპ-ის 2%-ს გაუტოლდა. ფულადი აქტივები განთავსებული იყო საქართველოს ეროვნულ ბანკსა და კომერციულ ბანკებში და

ერიცხებოდა ეროვნული ბანკის მიერ განსაზღვრული რეფინანსირების განაკვეთის ტოლი წლიური სარგებელი.

გრაფიკი 5. საქართველოს საპენსიო ფონდის აქტივები და მშპ 2019-2020 წლებში

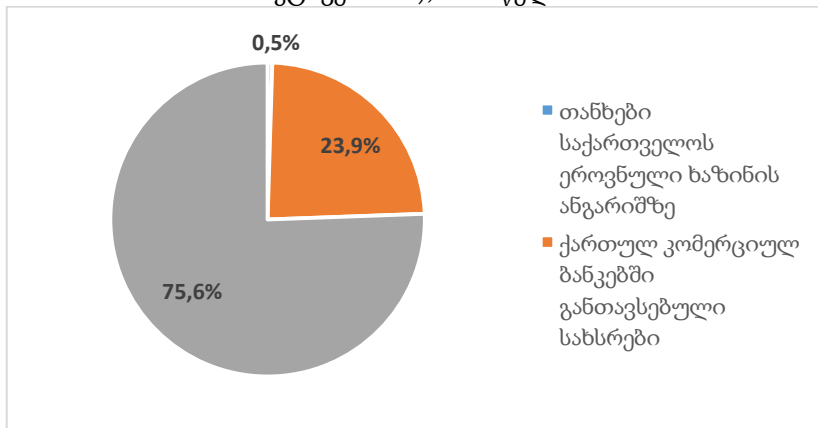

წყარო: სსიპ საპენსიო სააგენტო

გრაფიკზე წარმოდგენილი მონაცემების მიხედვით, საპენსიო სარგებლისთვის განკუთვნილი წმინდა საპენსიო აქტივები 2020 წელს წინა წელთან შედარებით გაორმაგდა და 1 213.1 მლნ ლარი შეადგინა. ზრდის მაღალი ტემპის მიუხედავად, ფონდის აქტივების მოცულობა ნომინალური მშპ-ის 2%-ის დონეზეა. ამასთან, ამ ოდენობით თავისუფალი ფულადი რესურსების არსებობა ქმნის გრძელვადიანი საპენსიო დანაზოგების გამოყენების შესაძლებლობას კაპიტალის ბაზრის განსავითარებლად. თავის მხრივ, ადგილობრივი კაპიტალის ბაზრის განვითარება ამარტივებს საპენსიო დანაზოგების ადგილობრივ ეკონომიკაში ინვესტირების პროცესს.

საპენსიო სქემის მონაწილეთა ინტერესების შესაბამისად, საინვესტიციო საბჭოს გადაწყვეტილებით, საპენსიო აქტივები განთავსებული იყო ვადიან დეპოზიტებსა და სადეპოზიტო სერთიფიკატებში.

დიაგრამა 1. საპენსიო ფონდის აქტივების კლასები საქართველოში (მთლიანი აქტივების %), 2020 წელი

წყარო: სსიპ საპენსიო სააგენტო

2019 წელს საპენსიო სარგებლისთვის განკუთვნილი წმინდა საპენსიო აქტივები შეადგენდა 547.8 მლნ ლარს, მათ შორის ეროვნული ხაზინის ანგარიშზე განთავსებული იყო 3.3 მლნ ლარი, ეროვნული ბანკის ანგარიშზე - 266.6 მლნ ლარი, ქართულ კომერციულ ბანკებში კი - 277.9 მლნ ლარი. 2020 წელს წმინდა საპენსიო აქტივები 665.3 მლნ ლარით გაიზარდა და 1 213.1 მლნ ლარს გაუტოლდა. სააგენტომ 2020 წლის დასაწყისში განახორციელა 575 მლნ ლარის ოდენობის ინვესტიცია ადგილობრივი ლიცენზირებული კომერციული ბანკების მიერ გამოშვებულ სადეპოზიტო სერტიფიკატებში. შედეგად, საპენსიო ფონდის მიერ კომერციული ბანკის საბანკო დეპოზიტებში ინვესტიციების ოდენობა 916.9 მლნ ლარი გახდა და საინვესტიციო პორტფელის 75.6% შეადგინა. ამრიგად, დაგროვებითი საპენსიო აქტივების უმეტესობა ლიკვიდური და დაბალრისკიანი აქტივების კლასს მიეკუთვნება.

საპენსიო ანაზღაურება დამოკიდებულია საპენსიო სააგენტოს მიერ სახსრების მომგებიან განთავსებაზე, რაზეც საბაზრო საპროცენტო განაკვეთების ცვლილება ახდენს გავლენას. მსოფლიოში საპენსიო ფონდების მიერ დარიცხული საპროცენტო სარგებელი 4%-მდე მერყეობს. საქართველოს საპენსიო სააგენტოს 2020 წლის ანგარიშის მიხედვით, ნომინალური საპროცენტო განაკვეთი 8-10%-ს, ხოლო დარიცხული საპროცენტო სარგებლის ჯამური ოდენობა დაახლოებით 87 მლნ ლარს შეადგენდა. ფულადი სახსრებისა და მათი ეკვივალენტებისთვის ეფექტური საპროცენტო განაკვეთი 8%-დან 9.5%-მდე, სადეპოზიტო სერთიფიკატებისათვის - 8.9%-დან-12.5%-მდე, ხოლო ვადიანი ანაზღაურებისთვის, შესაბამისად - 9.8%-მდე მერყეობდა.

საქართველოში, როგორც განვითარებადი ეკონომიკის მქონე ქვეყანაში, საპროცენტო სარგებელი შედარებით მაღალია, რისი მიზეზიც, პირველ რიგში, ფინანსურ ბაზარზე არსებული შეზღუდული ფულადი რესურსებია. დაგროვებითი საპენსიო სქემის დანერგვის კვალდაკვალ ყოველწლიურად იზრდება საპენსიო დანაზოგი (შესაბამისად იზრდება ეროვნული დანაზოგიც), რაც გაზრდის ინვესტირებისთვის ხელმისაწვდომ რესურსს და მსესხებლებისთვის კრედიტებს გააიფებს. საპენსიო აქტივები საშუალოვადიან პერიოდში ქვეყანაში შექმნის მნიშვნელოვან საინვესტიციო კაპიტალის ბაზას, რომელსაც შეუძლია ქვეყანაში კაპიტალის ბაზრის განვითარებისა და ეკონომიკის ზრდის ხელშეწყობა.

ბოლო წლების განმავლობაში, საბაზისო პენსიის ოდენობის ზრდის პარალელურად, იზრდებოდა ჩანაცვლების კოეფიციენტიც. საპენსიო რეფორმამდე საქართველოში საპენსიო ასაკს მიღწეულ მოქალაქეს, შრომისუნარიანობის შემცირების კომპენსირების მიზნით, ენიშნებოდა ასაკობრივი პენსია საშუალო ხელფასის 19%-ის ოდენობით. საერთაშორისო პრაქტიკაში მაღალი ჩანაცვლების კოეფიციენტის მიღწევა შესაძლებელია დაგროვებითი საპენსიო სქემის მოქმედების პირობებში.

მომავალში დაგროვებით საპენსიო სქემაში მონაწილეთა პენსიის მატება, შესაძლებელია დასაქმებულთა სავალდებულო შენატანების დონის ზრდით, რისი განხორციელებაც შეიძლება ქვეყნის საგადასახადო კანონმდებლობაში ცვლილებების შეტანის, კერძოდ კი, საშემოსავლო გადასახადის შემცირების გზით, დასაქმებულთა განკარგვადი შემოსავლების დონის შენარჩუნების პირობებში.

დასკვნა

სხვადასხვა ქვეყნის საპენსიო სისტემების შესწავლის შედეგები ცხადყოფს მის მნიშვნელობას ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობის შეფასების საქმეში. გამარ-

თული საპენსიო სისტემა სათანადოდ უზრუნველყოფს საპენსიო ასაკის მქონე მოსახლეობის სოციალურად დაცვას. ამასთან, საპენსიო რეფორმის წარმატება დამოკიდებულია არა მხოლოდ ოპტიმალური საპენსიო სქემების დანერგვაზე, არამედ რისკებისაგან დაზღვევის სისტემის შექმნაზე.

ახალი საპენსიო სისტემის პირობებში, ჩნდება ფონდში დაგროვებული ფულადი რესურსების მომგებიანი ინვესტირების შესაძლებლობა. მეორე მხრივ, დაგროვებითი საპენსიო რეფორმის განხორციელებას მნიშვნელოვანი საინვესტიციო რისკები ახლავს თან. უცხო ქვეყნების გამოცდილების შესწავლის შედეგად, გრძელვადიან პერიოდში შესაძლოა საჭირო გახდეს საპენსიო ფონდების საინვესტიციო სტრატეგიების გადახედვა, თუმცა მიმდინარე პერიოდში საინვესტიციო პოლიტიკა ოპტიმალურია, ვინაიდან საპენსიო ფონდების მიერ ფულადი სახსრებისა და დეპოზიტების სახით აქტივების ფლობა კრიზისის დროს ანგარიშებიდან ფინანსების პოტენციური გადინების შედეგების შერბილებას უწყობს ხელს.

საპენსიო ფონდის საინვესტიციო პოლიტიკა საქართველოში საპენსიო სისტემის რეფორმის საწყის ეტაზე განსაკუთრებით საყურადღებოა, ვინაიდან კვლევები ადასტურებს სწორად შერჩეული საინვესტიციო ინსტრუმენტების მნიშვნელობას. ინვესტიციები ძირითადად ხორციელდება დეპოზიტებზე ფინანსური სახსრების განთავსების გზით. ამ შემთხვევაში მნიშვნელოვანია რეიტინგული და ნაკლებრიისკიანი კომერციული ბანკების შერჩევა.

ქვეყანაში კაპიტალის ბაზრების განვითარების მიზნით შემოღებული ადგილობრივ გარემოზე მორგებული ოპტიმალური მარეგულირებელი ნორმები ხელს შეუწყობს საპენსიო ფონდების საინვესტიციო აქტივობას და საინვესტიციო პორტფელის შემდგომ დივერსიფიკაციას.

ჩანაცვლების კოეფიციენტისა და შესაბამისად, ადამიანის ცხოვრების დონის შენარჩუნების მიზნით, საჭიროა კერძო საპენსიო დანაზოგების განხორციელების წახალისება. ეკონომიკურ ზრდასთან ერთად უნდა მოხდეს ფონდში შენატანების მოცულობის ზრდა. პენსიის მოცულობა შეიძლება ჩავთვალოთ ოპტიმალურად მაშინ, როცა ჩანაცვლების კოეფიციენტი მიაღწევს მინიმუმ 50%-ს. კვლევის შედეგების გათვალისწინებით, აღნიშნულის განხორციელება შეუძლებელია ორ სვეტიანი სისტემის არსებობის პირობებში. აქედან გამომდინარე, მომავალში მიზანშეწონილია ნებაყოფლობით დაგროვებით საპენსიო სქემებში მოქალაქეთა ჩართვის წახალისება.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. პენსიების ინდექსირება, 2021. ფინანსთა სამინისტრო
<https://www.mof.ge/images/File/economical-analysis/indexation-2020.pdf>
2. საინვესტიციო პოლიტიკის დოკუმენტი, 2020. საპენსიო სააგენტო
<https://www.pensions.ge/investment-activity/investment-policy-document>
3. საქართველოს კანონი „დაგროვებითი პენსიის შესახებ“, 2018
<https://matsne.gov.ge/ka/document/view/4280127?publication=3>
4. საქართველოს საპენსიო რეფორმა, 2016. საქართველოს ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტრო
<http://www.economy.ge/uploads/ecopolitic/sapensio/Goverment Report on pensions Final GEO.pdf>
5. სსიპ საპენსიო სააგენტოს 2020 წლის ანგარიში

- <https://www.pensions.ge/public-information/agency-activity-reports/2020-annual-report>
6. უტიაშვილი დ., 2015. სავალდებულო დაგროვებითი საპენსიო სისტემა: გამოწვევები და საერთაშორისო პრაქტიკა; პოლიტიკის კვლევა, კვლევითი ცენტრი „პიემსი“
https://www.pmcresearch.org/policypapers_file/f2c15c8fbd2f45878.pdf
 7. Burgess M., 2021. These Are the World's Best (And Worst) Pension Systems in 2021
<https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-10-19/these-are-the-world-s-best-and-worst-pension-systems-in-2021>
 8. Huitfeldt H., 2020. Towards Better Adequacy & Sustainability: A Review of Pension Systems & Pension Reforms in Eastern Partnership Countries, European Economy Discussion Paper №131.
https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/economy-finance/dp131_en.pdf
 9. Icelandic Pension Funds Association
<https://www.lifeyrismal.is/en/icelandic-pension-funds-association/facts-and-figures/assets>
 10. Iceland - Employment, Social Affairs & Inclusion. European Commission
<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1114&langId=en&intPageId=4595>
 11. Net pension replacement rates, 2021. OECD
<https://data.oecd.org/pension/net-pension-replacement-rates.htm>
 12. Pension funds in figures, 2021. OECD
<https://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/Pension-Funds-in-Figures-2021.pdf>
 13. Pension System In Iceland
<https://www.pensionfundsonline.co.uk/content/country-profiles/iceland>
 14. Pensions at a Glance 2021. OECD
<https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/ca401ebd-en.pdf?expires=1644139778&id=id&accname=guest&checksum=81B85AC87084D455D40E86AB5DEFDBF9>
 15. Public Pension Funds. The World Bank
<https://treasury.worldbank.org/en/about/unit/treasury/reserve-advisory-management-partnership/public-pension-funds>
 16. Sigurdardottir R., 2021. Iceland's Gigantic Pension Fund Is Creating a Headache at Home
<https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-12-06/iceland-s-gigantic-pension-fund-is-creating-a-headache-at-home>
 17. www.mof.ge
 18. www.nbg.gov.ge
 19. www.geostat.ge
 20. www.pensions.ge

GEORGIAN PENSION SYSTEM: CHALLENGES AND PROSPECTS

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Natia.Sharabidze](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Natia.Sharabidze)

Expanded Summary

The pension system, which aims to ensure adequate retirement income, fiscal sustainability of pension expenditures and an effective response to demographic change in the population, is the subject of active discussion in the developing countries of the world. In the wake of Georgia's economic development and deteriorating demographic situation, the need to modify and improve the pension system is, of course, becoming urgent.

An ideal pension system is an important part of the state socio-economic policy. The goals of the pension system are: to ensure adequate pension income and fiscal sustainability of pension spending, which can be achieved by integrating an accumulative scheme into the system.

The accumulative pension system is fair, taking into account the contributions of citizens to economic development, as well as enabling them to plan *retirement income* independently. The new pension scheme is also effective as it allows savings to be invested more profitably. Pension funds provide investing contributions to get the optimal investment portfolio.

Georgia has a new funded pension scheme based on the basic principles of the defined contribution (DC) scheme. Mandatory accumulative pension scheme has been operating in the country since the beginning of 2019 and is still a topic of discussion today.

The new *pension system* ensures the maintenance and growth of the purchasing power of the pension. As a result of the introduction of the accumulative pension scheme, *Georgia's current pension system* is *hybrid* one. This system comprises the universal pensions based on the principle of solidarity as well as the scheme based on contributions to individual accounts in pension funds, so pensions are paid from two different sources: the state budget and *personal pension account*. Retirement income depends on accumulated contributions, the investment returns earned by these contributions and work experience of the participants of the accumulative pension scheme. The government, employee and employer make a contribution of 2% of the *employees' gross income* to an individual retirement account. If the *total monthly salary* of the employee exceeds 60 thousand GEL, the government does not make any contributions.

Increased savings as a result of pension reform increases the country's investment potential and allows these resources to be used more profitably, thus the role of pension fund assets in the economic development of the country is great. At the same time, the increase in pension assets may lead to revision of the investment strategy and higher-level restrictions. The issue of profitable placement of assets is a challenge for pension funds. The main goal of pension fund investment activities is to obtain high real returns on pension assets through financially secure and well-diversified investments. Given this, investment portfolio management is one of the determinants of the efficiency of the pension system.

Pension reform in Georgia has created a large amount of free cash resources, which allows pension savings to be used to develop the capital market in the long-term. In turn, the development of the local capital market simplifies the process of investing pension savings in the local economy. The investment policy of pension funds around the world depends on the characteristics of the national economic environment and the economic situation of the country.

The article discusses the Georgian pension system, analyzes the main challenges of the system and development prospects, based on the results of the study of foreign experience.

Accumulative pension funds operate successfully in many countries around the world including European countries: Iceland, Denmark and the Netherlands. An overview of the pension systems of these countries is presented in the following section of the article. The study also discusses the impact of the pension fund investment policy on the development of the capital market.

According to the Mercer CFA Institute, Iceland has the best pension system in the world. The country ranks high in the global pension index mainly *because* of good pension fund governance and offering significant benefits for retirees. The *Icelandic pension system consists of three pillars*: a tax-financed public pension, a compulsory second pillar and voluntary private pensions.

One of the reasons why the Icelandic pension system is *highly successful* is the size of total *assets of pension funds* - The *amount of assets in pension funds* are about twice the size of the country's economy. However, pension funds face *asset allocation and profitability challenges*.

In recent years, with *increase in basic pension* the replacement rate has also increased. Prior to the pension reform, *retirees in Georgia* were entitled to an old-age pension in the amount of 19% of the average salary. In international practice, a high replacement rate can be achieved under the accumulative pension scheme.

The results of the study of the pension systems of different countries show *their importance while assessing* the economic situation of the country. A well-functioning pension system *provides adequate social protection* to the *retired population*. However, the success of pension reform depends not only on the introduction of optimal pension schemes, but also on prudent management of pension fund assets.

The new pension system provides an opportunity to invest the accumulated funds profitably. On the other hand, the implementation of the funded pension reform is accompanied by significant investment risks. Based on the experience of foreign countries, governments will be required to take greater responsibility in defining long term investment strategies for pension funds. However current investment policy is optimal since funds are mainly placed into deposits that mitigates the risk *of potential outflows*.

The research confirms the importance of properly selected investment instruments. The investment policy of the Pension Fund of Georgia is especially important at an early stage of the pension system reform. In this case, selecting highly rated and low-risk commercial banks is *essential*.

Optimal regulatory norms, adapted to the local environment, introduced to develop capital markets in the country, will facilitate long-term investments by pension funds and further diversify the investment portfolio.

In order to maintain the pension replacement rate and consequently the standard of living, it is important to encourage the implementation of private pension plans. Along with economic growth, there should be an increase in contributions to the fund. Pension can be considered optimal, when the replacement rate reaches at least 50%. Given the results of the study, this is not possible in two-pillar pension system. Therefore, encouraging citizens to participate in voluntary funded pension plans is expedient.

ციცი ცაცკრიალაშვილი
ბიზნეს ადმინისტრირების დოქტორანტი
კავკასიის საერთაშორისო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო

**ქართული ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელი მცირე საოჯახო მარნების
განვითარებაში**

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Tsitsi.Tsatskrialashvili](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Tsitsi.Tsatskrialashvili)

ანოტაცია. ნაშრომში გადმოცემულია დღეისათვის მეტად აქტუალური თემა ღვინის ტურიზმის განვითარება საქართველოში და ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელის შექმნა მცირე საოჯახო ტიპის მარნებისთვის.

მოგეხსენებათ, ღვინის ტურიზმი ჩვენი ქვეყნისთვის ახალი მიმართულებაა, ახალი დარგის განვითარებას კი უამრავი ხელისშემშლელი ფაქტორები ახლავს თან.

ღვინის ტურიზმის სრულფასოვან ობიექტად რომ ჩამოყალიბდეს მცირე საოჯახო მარანი, საჭიროა ადგილობრივი კვლევების ჩატარება კერძოდ: ღვინის ტურიზმში არსებული მომსახურებისა და პროდუქტების კომპლექსური კვლევები (მცირე საოჯახო მარნები, შატოს ტიპის სასტუმროები, დიდი ღვინის კომპანიები, ღვინის ქართველი და უცხოელი ტურისტების ფსიქოგრაფიულ-დემოგრაფიული პროფილი, ტურისტული კომპანიები ღვინის ტურების ჩატარების კუთხით, ღვინის მაღაზიები და ღვინის სარდაფები.) და საერთაშორისო კვლევების ანალიზი, თუ როგორ უნდა დავგეგმოთ სწორად მცირე მარნის განვითარება, როგორ უნდა ჩამოვყალიბოთ მომხმარებელზე ორიენტირებული, გამართული მომსახურება და როგორ უნდა მივიღოთ ამ ბიზნესიდან სარგებელი? ამ ყველაფრისთვის აუცილებელია ღვინის ტურიზმის ბიზნესის საწყის ეტაპზე სწორად იქნას დასახული ამოცანები და ასევე სწორად შევასრულოთ ისინი, აუცილებელია დავადგინოთ თუ რა გამოწვევებს უნდა პასუხობდეს დღეს საქართველოში მარანი, რომელიც არა მხოლოდ აწარმოებს პროდუქტს, არამედ ამ სფეროში დაინტერესებულ პირებს სთავაზობს მომსახურებასა და სერვისებს.

ამ ყველაფრის გათვალისწინებით ჩამოყალიბდა ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელი მცირე საოჯახო ტიპის მარნებისთვის, რომელიც იქნება ერთგვარი ბიზნეს გეგმა, სწორი მიმართულების მიმცემი ამ სფეროში მოღვაწე დამწყები მეწარმეებისთვის, ან მათთვის ვინც ახლა დგამს პირველ ნაბიჯებს და სურს ნაკლები დანახარჯებით, უფრო მეტი ცოდნითა და გამოცდილებით მიიღონ სწორად გათვლილი, შემოსავლის მომტანი და ღვინის ბაზარზე ერთ-ერთი მოთხოვნადი პროდუქტი და მომსახურება.

საკვანძო სიტყვები: ღვინის ტურიზმი, მცირე საოჯახო მარნები, ბიზნეს მოდელი.

შესავალი

საქართველო ღვინის სამშობლოა, რომელიც ღვინის დაყენების უწყვეტი ტრადიციითა და კულტურით 8000 წელს ითვლის. ქართველი ხალხისთვის ღვინო და ვაზი მარადიულ, სულიერ არსებად აღიქმება, რომელიც რელიგიის, სოციალურ-კულტურული ცხოვრების, სიწმინდისა და კეთილდღეობის განუყოფელი ნაწილია.

მიუხედავად ჩვენი მეღვინეობის დარგის დიდი ისტორიისა, საქართველო კვლავ რჩება მეღვინეობის ინდუსტრიის განვითარებული ქვეყნების მიღმა, რაც განპირობებულია ქვეყანაში ღვინის ტურიზმის განვითარების ნელი ტემპებით, ქვეყნის ნაკლები პოპულარიზაციით, ადგილობრივი მოსახლეობის (განსაკუთრებით სოფლად) ინდიფერენტულობით, ინფრასტრუქტურის გაუმართაობით, ღვინის გიდების არასაკმარისი ცოდნითა და სხვა.

„მიუხედავად იმისა, რომ ღვინო და ტურიზმი მჭიდრო კავშირშია ერთმანეთთან მრავალი წლის განმავლობაში, ბოლო დროს მკვლევარებმა და ინდუსტრიის სპეციალისტებმა უფრო მეტად აღიარეს ღვინის ტურიზმის, როგორც შემოსავლის ძირითადი წყაროს მნიშვნელობა.“[1] ასევე წარმოადგენს მეღვინეობის დარგის აღორძინების და განვითარების ახალ, მნიშვნელოვან რესურსს, რომელსაც შეუძლია ზემოთ თქმული პრობლემების მოგვარება, სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის გაუმჯობესება და ქვეყნის ეკონომიკის მძლავრ იარაღად გადაქცევა.

ღვინის ტურიზმს მსოფლიო მკვლევარები თითქმის ერთნაირად განმარტავენ და აღიარებენ, რომ „ღვინის ტურიზმი განისაზღვრა, როგორც ვენახების, ღვინის დიდი კომპანიების, მცირე მარნების, ღვინის ფესტივალებისა და ღვინის შოუების მონახულების ადგილი, სადაც ყურძნისა და ღვინის დაგემოვნება, მარნების დიზაინი და ატმოსფერო ტურისტებისთვის არის მოტივაციის მიმნიჭებელი(Hall 1996, Macionis1996)[2].

გამომდინარე იქიდან, რომ თემის მთავარი ობიექტი მცირე საოჯახო მარნები გახლავთ, შევეცადე შემესწავლა ის პრობლემები რაც დღესდღეისობით მცირე მარნების მფლობელებს ქართულ თუ უცხოელ ბაზარზე თავის დასამკვიდრებლად ხვდებათ.

ორ წლიანი პანდემიის პირობებში მსოფლიოს ეკონომიკა ახლა იწყებს ნელ-ნელა აღდგენას, საქართველოც სხვა ქვეყნების მსგავსად ცდილობს ფეხი აუწყოს სიახლეებს და შეეცადოს პანდემიამდე მიღებული შედეგებს ნაბიჯ-ნაბიჯ მიაღწიოს, თუმცა ისეთი ეკონომიკურად ძლიერი ქვეყნებიც კი, როგორებიც არიან: ესპანეთი, გერმანია, იტალია, საფრანგეთი და სხვა, მათაც ძლიერ უჭირთ დაუბრუნდნენ პანდემიამდე არსებულ სიტუაციას. ამიტომაც არ უნდა გაგვიკვირდეს, რომ დღეს ტურიზმის დარგს ისე როგორც არასდროს დახმარება სჭირდება, როგორც სახელმწიფოს ასევე კერძო სექტორის მიზანმიმართული ერთობლივი მოქმედებები, რადგან მალე შეძლოს ქვეყანამ ფეხზე წამოდგომა, ასევე მნიშვნელოვანია დიდი შესვენების მიუხედავად ეს პერიოდი ეფექტურად იქნას გამოყენებული, გადამზადდეს კადრები, ჩატარდეს კვლევები, უფრო მომზადებული ძალებითა და ცოდნით უმასპინძლონ ამ სფეროს წარმომადგენლებმა უცხოელ ტურისტებს.

ჩემს მიერ ჩატარებულმა კომპლექსურმა კვლევებმა შექმნა სტრატეგია, რომელიც გულისხმობს ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელს მცირე საოჯახო მარნებისთვის.

განისაზღვრა სეგმენტი, სეგმენტში იგულისხმება: (მცირე მარნები, ღვინის დიდი კომპანიები, ტურისტული კომპანიები რომლებიც ღვინის ტურს ატარებენ, ღვინის მაღაზიები და შატოები, ღვინის ტურისტები).

შეირჩა სამიზნე ბაზრები: 10 საოჯახო მარანთან პირისპირ ინტერვიუ

კვლევის ობიექტი: მცირე საოჯახო მარანი
რაოდენობა: 10 პირისპირ ინტერვიუ

კვლევის ჩატარების პერიოდი: პანდემიის პერიოდი(2020 წლის ზაფხულიდან 2021 წლის შემოდგომა).

მიზანი: ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელის შექმნა მცირე საოჯახო მარნე-ბისთვის.

ამოცანები: სადოქტორო კომპლექსური კვლევების ჩატარების დროს მიღებული შედეგების შეჯამებისა და ანალიზის საფუძველზე პირისპირ ინტერვიუ ამ ათ საოჯახო მცირე მარანთან, რათა ჩამოვყალიბოთ ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელი.

პირისპირ ინტერვიუს შედეგად გამოვლინდა ათ მცირე საოჯახო მარანთან ის ძირითადი პრობლემები, რაც ხელს უშლის მცირე მარნებს განვითარებაში, განსაკუთრებით პანდემიის პერიოდში, ასევე გვინდოდა გამოგვევლინა თუ რამდენად მნიშვნელოვანია ღვინის ტურიზმის განვითარება მცირე მარნებისთვის და კონკრეტული რეგიონის მეღვინეობის დარგისთვის, ასევე ღვინის ტურისტების რა სეგმენტი სტუმრობს ამ ათივე მარანს.

კვლევის შედეგები პირისპირ ინტერვიუს ჩატარების შემდგომ:

1. რა უშლით ხელს მცირე მარნებს განვითარებაში? რა პრობლემებს აწყდებიან?

ათივე მარანმა დაგვისახელა ხუთი ძირითადი პრობლემა, რაც მცირე მარნებს უშლით განვითარებაში ხელს: 1. ფალსიფიცირებული ღვინო; 2. ინფორმაციის სიმწირე/ცოდნის დეფიციტი (მცირე მარნებს ინფორმაციული წვდომა არ აქვთ ბევრ სახელმწიფო თუ საერთაშორისო პროგრამაზე, ასევე არ აქვთ სათანადო ცოდნა ღვინის სწორად დაყენებისა); 3. პანდემია (კოვიდ 19); 4. მოსახლეობის ეკონომიკური შეჭირვება/სიდუხჭირე; 5. ბაზრების არადივერსიფიკაცია (კვლავ მცირე მარნებს გააქვთ რუსეთში ღვინოები, რომლის ხარისხი ძალიან დაბალია მაგ: აშშ ბაზარზე შეტანილ ღვინოზე, რადგან აშშს ბაზარზე სტანდარტები მაღალია და ძნელად შეღწევად ბაზარს წარმოადგენს).

2. რა ბენეფიტების მომტანია ღვინის ტურიზმის განვითარება მცირე საოჯახო მარნებისთვის და კონკრეტული რეგიონის მეღვინეობის დარგისთვის?

1. საკუთარი კეთილდღეობის მოწესრიგება/დოვლათი, 2. სახელმწიფოს ეკონომიკური ზრდა, 3. კონკრეტული რეგიონისა და ღვინის ცნობადობის გაზრდა.

3. ღვინის ტურისტების რა სეგმენტი სტუმრობს ამ ათივე მარანს? (ღვინის ტურისტების პროფილი).

პანდემიის პერიოდში განვითარდა შიდა ტურიზმი და ყველაზე ბევრი ქართველი ღვინის ტურისტი ეწვია ამ პერიოდში ათივე მცირე მარანს. პირისპირ ინტერვიუს დასრულების შემდეგ აღმოჩნდა, რომ ქართველი ტურისტების 65% ტურისტული კომპანიების წინასწარ შედგენილ ღვინის ტურით იმყოფებოდნენ. გენდერული სქესი თითქმის თანაბარია: ქალი (45%) მამაკაცები (55%) სტუმრობენ.

ღვინის მოყვარულნი და ღვინით დაინტერესებული სეგმენტია, რომლებთანაც მნიშვნელოვანი იყო განსხვავებულის აღმოჩენა, ენდემური ჯიშების ყურძნიდან დაწურული ღვინის დაგემოვნება და მცირე მარნის მფლობელისგან ამომწურავი პასუხის გაცემა (მაგ: რა მეთოდით დააყენა ღვინო/ვინიფიკაციის მეთოდი?, როგორ უვლის ვენახს?, რა ჯიშის ყურძენი აქვს ვენახში გაშენებული? რა სეგმენტის ტურისტებს მასპინძლობს?, უმეტესობა რომელი ქვეყნიდან სტუმრობენ?).

რაც შეეხება საერთაშორისო ღვინის ტურისტების პროფილს, განსხვავებული იყო ეროვნების მიხედვით ამ ათივე მარანში, კერძოდ ამ მარნებს 80%-ს ევროპის

ქვეყნებიდან სტუმრობენ, შემდეგ მოყვება პოსტ-საბჭოთა ქვეყნები 15% (რუსეთი, უკრაინა, ყაზახეთი) და აზია 5% (იაპონია, ჩინეთი.)

ღვინის პროფესიონალები და ღვინით დაინტერესებული სეგმენტი, მათთვის მნიშვნელოვანი იყო გაცნობოდნენ ქართული ღვინის კულტურას, ტრადიციებს, ტექნოლოგიას, ყურძნის ჯიშებსა და მარნის შექმნის ისტორიას.

დასკვნა და სამეცნიერო სიახლე

ჩატარებულმა კომპლექსურმა კვლევებმა ჩამოაყალიბა ღვინის ტურიზმის მოდელი მცირე საჯახო მარნების, რომელიც ასე გამოიყურება:

მოდელმა აჩვენა, რომ მცირე მარნების ყველაზე დიდი კონკურენტები აღმოჩნდნენ შატოები, ვინაიდან შატოს ტიპის სასტუმროებში ტურისტს შეუძლია როგორც განთავსება, ასევე ღვინის დაგემოვნება, ვენახების დათვალიერება, სხვა აქტივობებით დაკავება, რასაც უმრავლესობა ღვინის მცირე მარანი სთავაზობს, თუმცა გამოვლინდა მოდელის წყალობით ისიც, რომ შატოს ტიპის სასტუმროები (მაგალითისთვის ორ შატოს მოვიყვან რაზეც კვლევა მქონდა გაკეთებული, შუხმანისა და ახაშენის შატოებს) ევროპული ტრადიციებით არის შექმნილი. შატოს სული საფრანგეთიდან მოდის, მაშასადამე არ უნდა გაგვიკვირდეს, რომ შატოებში ტურისტებს სთავაზობენ უფრო მეტად ევროპული მეთოდით დაყენებულ ღვინოებს, ვიდრე ქვევრის ღვინის, რაც სამწუხაროა ვინაიდან ქვევრის ღვინო არის ჩვენი ნიშა, განსხვავებულობა რითაც საერთაშორისო ვიზიტორს დავაინტერესებთ. ასევე შატოებში ხშირია ფრანგული სამზარეულოს მენიუ, (ამ ორ მარანს ორივე მენიუს კერძები აქვს), მცირე მარნის ძირითადი კონცეფცია ქართული სულია, წინაპართა დანატოვრის გაგრძელება (ამ 10 საოჯახო მარნის მფლობელი სწორედ წინაპართა ტრადიციებს აგრძელებს), პირისპირ ინტერვიუს ფარგლებში და ღვინის 5 ექსპერტის, რომლებიც 7 მცირე მარანში იმყოფებოდნენ, ასევე ერთხმად აღიარებენ, რომ ქართულ ტრადიციებს და ქართულ ღვინოს მცირე მარნებზე უკეთ ვერავინ წარმოაჩენს.

ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელმა ასევე დაგვანახა, რომ მცირე მარნების კონკურენტები არ არიან დიდი ღვინის კომპანიები, ვინაიდან დიდი ღვინის კომპანიები მოცულობაზე არიან ორიენტირებულნი და ზოგი მათგანის ქვევრის ღვინის ხარისხი არ შეესაბამება სტადარტებს. განსხვავებით მცირე მარნისგან, სადაც კახური ტრადიციული მეთოდით ხდება იმ ყველა ეტაპის პირნათლად შესრულება, რაც ხარისხიან ქვევრის ღვინოს შეეფერება. ასევე დიდ ღვინის კომპანიებს არ აქვთ განთავსების ობიექტები, მოთხოვნა არ არის ტურისტების მიერ, განსაკუთრებით თუ დიდი ღვინის კომპანია თბილისთან ახლოს მდებარეობს, ტურისტს სურს ქართული ტრადიციების გაცნობა, პირისპირ გაიცნოს ღვინის შემქმნელი, სურთ თავად მონაწილეობის მიღება, ეს იქნება საწნახელში ღვინის დაწურვა, თუ ვენახში ყურძნის დაკრეფვა. ამიტომაც უპირატესობას ანიჭებს მცირე მარანში დარჩენას.

ასევე ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელი გვანახებს, რომ მცირე მარნებს, დიდ ღვინის კომპანიებსა და შატოებს სხვადასხვა სეგმენტის ტურისტი სტუმრობს. მაგალითად: ჩემს მიერ ჩატარებული ღვინის ტურისტის ფსიქოგრაფიულ-დემოგრაფიული პროფილის კვლევით ირკვევა, რომ მცირე საოჯახო მარნებში ტურისტების მოტივაციის ფაქტორი ხარისხიანი ღვინის დაგემოვნებაა, განსაკუთრებით ქვევრის) ღვინის დიდ კომპანიას და შატოს ღვინის ტურისტები ირჩევენ წარმოების პროცესის სანახავად.

ასევე მოდელი გვანახებს, რომ მცირე მარნებთან თანამშრომლობენ ტურისტული კომპანიები, რომელთა უმრავლესობა (70%) ღვინის ტურს ატარებს მცირე საოჯახო მარანში, ვინაიდან მოთხოვნა მაღალია როგორც ადგილობრივებისგან ასევე საერთაშორისო ტურისტებისგან. შესაბამისად კვლევები ამ მიმართულებით საჭიროა.

ასევე მოდელი გულისხმობს ღვინის მაღაზიებსაც, ვინაიდან პირდაპირ კავშირში არიან მცირე საოჯახო მარნებთან, კერძოდ ღვინის მაღაზიები ეხმარებიან მცირე საოჯახო მარნებს ღვინის პროდუქტის გაყიდვაში. მცირე მარნებისთვის ერთ-ერთი საუკეთესო გზა პროდუქტის რეალიზებაში. რაც არ უნდა ხარიხიანი ღვინო ჩამოასხან მცირე მარნის მფლობელებმა თუ მომხმარებელამდე არ მივიდა პროდუქტი და არ გაიყიდა ვერც მოგებას ნახავენ, პირიქით ზარალში წავლენ და გაკოტრდებიან, რაც მთავარია ამხელა გაწეული შრომა წყალში ჩაყვრებათ. ამიტომაც აქტიური გაყიდვების განხორციელება მცირე მარნებისთვის სწორედ რომ ღვინის მაღაზიებთან თანამშრომლობით იწყება.

ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელმა მცირე საოჯახო მარნებისთვის დაგვანახა ისიც, რომ ღვინის ტურიზმის განვითარებისთვის ყველაზე მნიშვნელოვანია ღვინის ტურიზმის სამი მხარის ურთიერთთანამშრომლობა: ღვინის გიდი, მარნის მეპატრონე, ვიზიტორი/ტურისტი. მნიშვნელოვანია არ დაგვავიწყდეს ღვინის გიდისა და მარნის მეპატრონის კვალიფიციურობა.

ნაშრომის მთავარი მიზანიც სწორედ რომ ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელის ჩამოყალიბება იყო მცირე საოჯახო მარნებისთვის, რაც კომპლექსურმა ჩატარებულმა კვლევებმა დაგვანახა მცირე მარნებთან როგორ არიან გადაჯაჭვური ღვინის ტურიზმში შემავალი მომსახურება და პროდუქტები. რამდენად მნიშვნელოვანია თითოეული მომსახურებისა და პროდუქტების საფუძვლიანი ერთობლივი კვლევა, ეს მოდელი დაეხმარება პირველ რიგში მცირე საოჯახო მარნებს განავითარონ სწორად საკუთარი ბიზნესი, ნაკლები რისკებით წამოიწყონ საქმიანობა ამ სფეროში და გაითვალისწინონ მთელი რიგი პრობლემები, რაც ამ სფეროს უკავშირდება.

საბოლოო ჯამში, რომ შევაჯამოთ ღვინის ტურიზმის ბიზნეს მოდელი მცირე საოჯახო მარნებისთვის ეს არის: ღვინის ტურისტების, შატოების, დიდი კომპანიების, ტურისტული კომპანიების, ღვინის მაღაზიების ურთიერთთანამშრომლობის სტრატეგია, სადაც ყველა მხარე ერთობლივი თანამშრომლობით არის მოგებული.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. Dodd, & Kolyesnikova, 2005
2. Hall CM Sharples L Cambourne B Macionis N (eds) Wine Tourism Around the World: Development, management and markets Oxford: Elsevier Science 3 page

Tsitsi Tsatskrialashvili

Doctoral student of CIU

**GEORGIAN WINE TOURISM BUSINESS MODEL IN THE DEVELOPMENT OF
SMALL FAMILY WINERIES**

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Tsitsi.Tsatskrialashvili](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Tsitsi.Tsatskrialashvili)

Expanded Summary

Wine tourism is becoming more and more popular among both Georgian and foreign tourists and parties involved in tourism services. Therefore, suppliers of this tourist product appear on the market every day. Competition is high, and hopefully increased competition will guarantee high quality.

The issue of wine tourism development is relevant, both in the world and in Georgia. Foreign researchers thoroughly study and are interested in this direction, you will find many works in the foreign scientific space, however, the joint, fundamental research of services and products in wine tourism in Georgia has not yet been conducted. This research is that serves the doctoral thesis, a part of which you will learn about in this article.

The purpose of this work is to conduct fundamental researches of services and products included in wine tourism and to create a Georgian wine tourism business model for small family wineries based on the results and analysis of these researches.

The paper discusses the essence and importance of wine tourism for our country, and formulates a strategy that implies a Georgian business model for small family wineries.

A segment has been defined: small wineries, large wine companies, tourist companies conducting wine tours, wine shops and chateaux, research of Georgian and foreign wine tourists. The paper also presents a face-to-face interview with the owners of ten small family wineries, which is one of the important studies to establish a Georgian wine business model for small family wineries.

The aim of the obtained research results was to identify the problems in these ten wineries that actually hinder the development and progress of small wineries, especially during the pandemic period. The role of wine tourism and the benefits accompanying the development of this industry were revealed. A segment of wine tourists visiting small wineries was formed and a profile of foreign and Georgian wine tourists was created.

In conclusion, I can say that this particular work is a part of doctoral research. The complex doctoral studies conducted have established a wine tourism business model for small family wineries. The model showed that the biggest competitors of small wineries turned out to be chateaux, since in a chateau-type hotel a tourist can stay and taste wine, visit vineyards, and engage in other activities that most small wineries offer.

Nobody can represent Georgian traditions and culture better than small wineries. The scale of the production volume of large wine companies and the amount of wine exported

cannot be compared with the production of small wineries. The least competitors of small wineries are large wine companies.

The business model showed us that small wineries, large wine companies and chateaux are visited by different segments of tourists. The model also showed us that tourist companies constantly cooperate with small wineries. Also wine shops that help small wineries sell their product. Complex studies have shown us how the services and products included in wine tourism are intertwined with small wineries, how important a thorough research of each of them is.

With all this in mind, a wine tourism business model has been developed for small family-type wineries, which will be a kind of business plan, a right direction for start-up entrepreneurs in this field, or for those who are now taking the first steps and want to get a well-calculated income with less costs, more knowledge and experience. Bringing and one of the most demanded products and services in the wine market.

ალიმი ხერხაძე
ქუთაისის უნივერსიტეტის დოქტორანტი

საქართველოს ეკონომიკის დაჩქარებული განვითარების აუცილებლობა და არსი

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Alimi.Kherkhadze](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Alimi.Kherkhadze)

ანოტაცია. სტატიაში განხილულია საქართველოს უახლესი ეკონომიკური ისტორია - საბაზრო ეკონომიკაზე გადასვლის წინა პერიოდი და გარდამავალი პერიოდის შეცდომები, არსებული მდგომარეობა და ეკონომიკის განვითარების პერსპექტივები, მსოფლიოში ჩამოყალიბებული პოსტ-პანდემიური ახალი რეალობის ფონზე. წარმოჩენილია საქართველოს დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდგომ პერიოდში მისი სოციალურ-ეკონომიკური დაღმასვლის, წინსვლისა და ამ უკანასკნელის შემაფერხებელი ფაქტორები, გლობალური მიწოდების ჯაჭვში საქართველოს მოხვედრისა და მყარად დამკვიდრების პირობები.

საკვანძო სიტყვები: ინდუსტრიალიზაცია; გლობალური მიწოდების ჯაჭვი; საბაზრო ეკონომიკა; ექსპორტირებადი ეკონომიკა; ეკონომიკური ზრდა.

JEL Classification Codes: O140; O250; P210

შესავალი

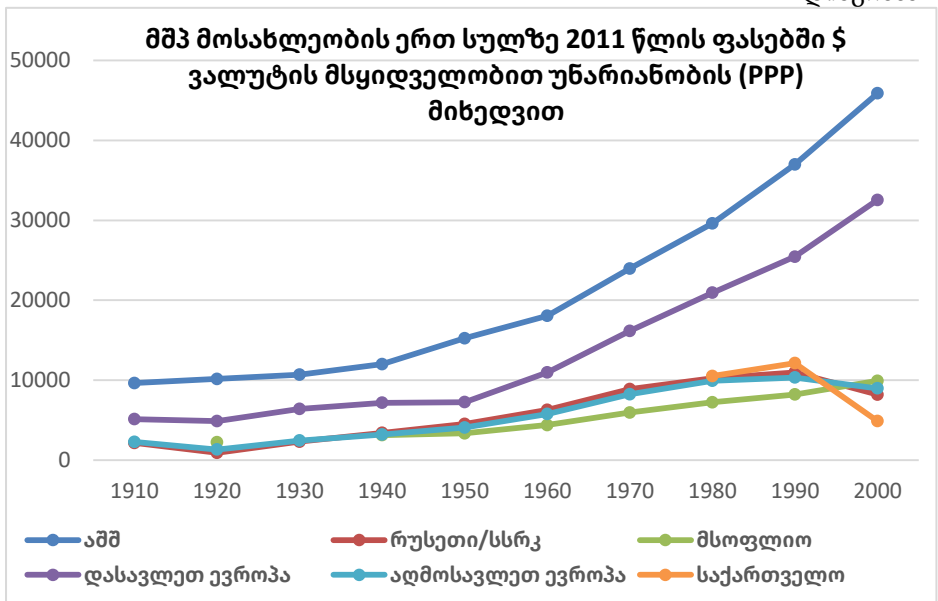
დამოუკიდებლობის მოპოვების პირველივე წლებში, საქართველო მწვავე სოციალური და ეკონომიკური პრობლემების წინაშე აღმოჩნდა. სოციალისტური წყობის გეგმიური ეკონომიკიდან, საბაზრო ეკონომიკაზე გადასასვლელად შესაბამისი ცოდნა და მზა რეცეპტი არ არსებობდა, ამ ყველაფერს დაერთო ნედლეულისა და გასაღების ბაზრების დაკარგვა და გარედან ინსპირირებული კონფლიქტებით გამოწვეული ეკონომიკური კრიზისი, რამაც ქვეყნის ეკონომიკის კოლაფსი გამოიწვია. სხვადასხვა შეფასებით, საქართველოს ეკონომიკა 1994 წელს 1988 წლის დონეს თითქმის ოთხჯერ ჩამორჩებოდა. შეიძლება ითქვას, რომ გეგმიური ეკონომიკიდან საბაზრო ეკონომიკაზე საქართველოს გადასვლა ჰგავდა მუხრუჭებ გაფუჭებული სწრაფად მოძრავი ავტომობილის თავისუფალ ვარდნას. ეკონომიკური რყევების 30 წლის მანძილზე, საქართველო მნიშვნელოვნად ჩამორჩა დროს და გლობალური ეკონომიკაში მოთხოვნის ყველა არხი შევსებული დახვდა. თუ რაიმე ინოვაციური ან განსაკუთრებული პროდუქტი არ არის, გლობალური მიწოდების ჯაჭვში ადგილისა და შეფარდებითი უპირატესობის მოპოვება დღეს განსაკუთრებით გართულებულია, ამიტომ დღემდე იმპორტდამოკიდებული მომხმარებლების როლში ვართ და ექსპორტზე დაბალგანვითარებული ქვეყნებისთვის დამახასიათებელი ნედლეული და მასალები გაგვაქვს.

იმისათვის, რომ არსებული მდგომარეობა შეიცვალოს, პირველ რიგში იმპორტდამოკიდებულების დონის შემცირება. მუდმივად ცვალებად გლობალურ მსოფლიოში ახალი შესაძლებლობები მოულოდნელად ჩნდება და ჩვენ მზად უნდა ვიყოთ სხვაზე სწრაფად ვუპასუხოთ ეკონომიკის ახალ მოთხოვნებს და ადგილი დავიმკვიდროთ მიწოდების გლობალურ ჯაჭვში. ჩვენი აზრით, სიღარიბის დაძლევისათვის ორ მთავარ ფაქტორზე უნდა იქნას ყურადღება გადატანილი: საზოგადოებრივი დოვლათის მზარდი ნაწილის ინვესტირება თანამედროვე მსოფლიოს

მოთხოვნებს მორგებულ განათლებაში, და მეორე, აქცენტირება მაღალი დამატებული ღირებულების შემცველი პროდუქციის წარმოებაზე. რაც უფრო მეტი გადამუშავების ციკლს გადის ნედლეული, მით მეტი ღირებულება ემატება მას და მით უფრო მეტად მდიდრდება საზოგადოება. კვალიფიციური, მაღალი ხარისხის განათლება, შესაბამის ხელშემწყობ პროგრამებთან ერთად, აღადგენს და წარმოშობს ეკონომიკის ახალ დარგებს, რაც საქართველოს ეკონომიკური განვითარებისთვის გარდამტეხი იქნება.

წარმატებისათვის აუცილებელია თანამედროვე საბაზრო ეკონომიკის პირობებში ბიზნესის წარმოების ცოდნა, ლიბერალური საგადასახადო რეჟიმი, უცხოური კაპიტალისათვის საინტერესო საინვესტიციო გარემო და შედარებით იაფი საკრედიტო რესურსი - ყოველივე ის, რაც ასე აკლდა საბჭოთა პერიდისდროინდელ ეკონომიკას. ამის გამო იყო, რომ მიუხედავად იმისა, რომ საბჭოთა კავშირი მილიტარისტული ზესახელმწიფო იყო, მისი ეკონომიკის განვითარება უფრო სეგმენტური იყო, ვიდრე სისტემური, რის გამოც მისი ასოცირება უმეტესწილად განვითარებადი ქვეყნის ეკონომიკასთან ხდებოდა. საბჭოთა კავშირის პარიტეტი შეიარაღების მხრივ აშშ-სთან, დიდ ეკონომიკურ დანახარჯს მოითხოვდა, რის გამოც სოციალურ საჭიროებებზე შედარებით ნაკლები რესურსი რჩებოდა და, შესაბამისად, მატერიალური კეთილდღეობის დონე ამერიკისას რამდენჯერმე ჩამორჩებოდა.

დიაგრამა 1

1990 წლისთვის საქართველო იყო საშუალოდ განვითარებული ქვეყანა, ეკონომიკის ინდუსტრიულ-აგრარული პროფილით, უმუშევრობა თითქმის სრულად იყო დაძლეული და მოსახლეობის უმეტეს ნაწილს გააჩნდა ფინანსური დანაზოგი. საქართველოს ეკონომიკა 1990 წლისთვის სიდიდით საბჭოთა კავშირის რესპუბლიკების შორის, მეექვსე ადგილზე იმყოფებოდა რუსეთის, უკრაინის, ყაზახეთის, ბელორუსისა და უზბეკეთის შემდეგ, აწარმოებდა რა 65,87 მლრდ. აშშ დოლარის მშპ-ს (მყიდველობითი უნარიანობის პარიტეტით). მოსახლეობის ერთ სულზე მშპ-ს \$12140-ით კი საბჭოთა კავშირში მე-5 ადგილზე - ესტონეთის (17247\$), ლატვიის

(15806\$), ლიეტუვისა (13809\$) და რუსეთის (12400\$) შემდეგ, ხოლო საბჭოთა კავშირის საშუალო მაჩვენებელი ამ დროისთვის 10989 \$ იყო. საბჭოთა კავშირის ბოლო წლებში ყოფილი საბჭოთა ქვეყნები, ბალტიისპირა ქვეყნების გარდა, ეთნიკურმა კონფლიქტებმა და საყოველთაო ნგრევამ მოიცვა. აგრეთვე არ არსებობდა გეგმიური ეკონომიკიდან საბაზრო ეკონომიკაზე გადასვლის პრეცედენტი და გამოცდილება, რაც შეცდომების ალბათობას ზრდიდა.

დიაგრამა 2

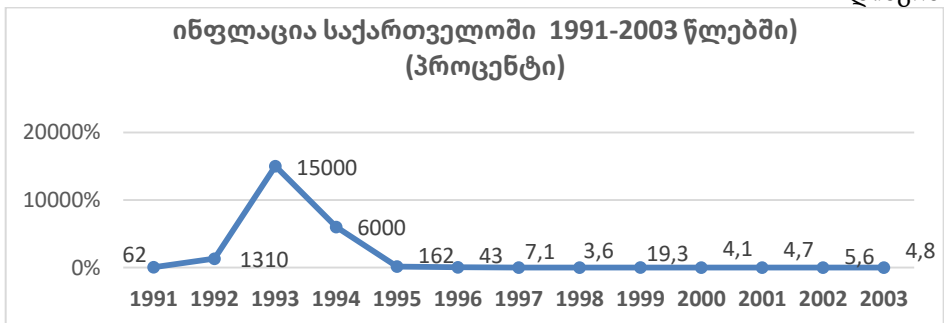
წყარო: მსოფლიო ბანკი :

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD.ZG?end=2020&locations=GE&start=1987>

(ნანახია : 04.01.2022)

90-იან წლებში საქართველოში არსებული პოლიტიკური არასტაბილურობის, სეპარატისტული კონფლიქტების, სახელმწიფო ინსტიტუტების სისუსტისა და კრიმინალური გასამხედროვებელი ბანდფორმირებების მზარდი ძალაუფლების გამო დასუსტებულ სახელმწიფოს რუსეთის პოლიტიკური ზეწოლა დაემატა, რომელმაც 1993 წელს საქართველო სამანეთო სივრციდან გააძევა, რის გამოც ქვეყანა იძულებული გახდა საკუთარი დროებითი ფულადი ერთეული - კუპონი შემოეღო, რომლი უკონტროლო ბეჭდვამ, კუპონი გააუფასურა და ინფლაციამ 1993 წელს 15000%-საც მიაღწია. 1995 წლის 2 ოქტომბერს მიმოქცევაში ახალი ქართული ვალუტა ლარი ჩაეშვა. 1991-1994 წლებში რეგულირებადი სამომხმარებლო ფასები საქართველოში 68-ჯერ გაიზარდა.

დიაგრამა 3

წყარო: საქართველოს ეროვნული ბანკი <https://nbg.gov.ge/statistics/statistics-data>

(გადამოწმებულია 05.01.2022)

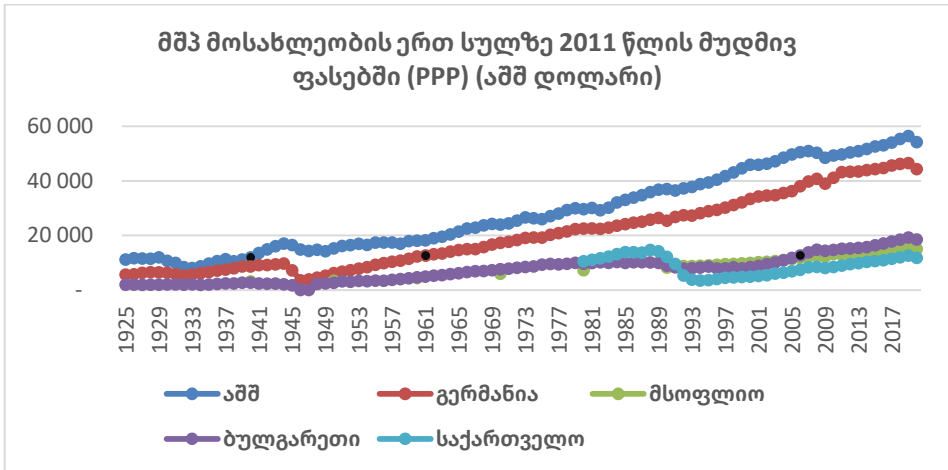
საქართველოს მთავრობამ ეკონომიკური გარდაქმნის რეფორმები პოლონელ ლეშეკ ბალცეროვიჩის გეგმის მიხედვით დაიწყო¹. ბალცეროვიჩის შოკური თერაპიის 10-პუნქტიანი გეგმიდან საქართველოში მხოლოდ სამი განხორციელდა: ინფლაციური პროცესების დაწყება, მოსახლეობის შემოსავლების შემცირება და საგადასახადო კანონმდებლობის შექმნა, რომელთაგან პირველმა ორმა პუნქტმა კიდევ უფრო დაამძიმა ქვეყნის მაკროეკონომიკური და სოციალური მდგომარეობა, მესამის ადმინისტრირება კი ფაქტობრივად 90-იან წლებში არ მომხდარა.

1994-1998 წლები იყო გეგმიურიდან საბაზრო ეკონომიკაზე გარდამავალი ძირითადი რეფორმების წლები, რა დროსაც ეროვნული ვალუტის შემოღებასთან ერთად ცვლილებები განიცადა საბანკო სისტემამ, პრივატიზდა მცირე და საშუალო საწარმოები და განხორციელდა ვაჭრობის ლიბერალიზაცია. 1996-1998 წლებში აშენდა ბაქო-სუფსის, 2003-2005 წლებში კი ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენები. ამ ეკონომიკურმა პროგრამებმა შეაჩერა მაღალი ინფლაცია და დააჩქარა ეკონომიკური ზრდა, თუმცა საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური დონის გასაუმჯობესებლად, 1989-1994 წლების ღრმა ეკონომიკური ვარდნის შემდეგ ეს ეკონომიკური ზრდა საკმარისი არ იყო.

2003 წლის ნოემბერში „ვარდების რევოლუციის“ გზით შეცვლილმა ხელისუფლებამ აქცენტი ეკონომიკურ რეფორმებზე გადაიტანა, შემცირდა გადასახადების რაოდენობა, მკვეთრად გაიზარდა ეკონომიკის ადმინისტრირება და საბიუჯეტო შემოსავლები, თუმცა გარკვეული გადაცდომების გამო ანტიკორუფციული, ლიბერალური იდეებით მოსული ხელისუფლება ელიტურ კორუფციაში, ბიზნესის შევიწროებასა და ადამიანის უფლებების დარღვევაში დადანაშაულებული აღმოჩნდა, რამაც 2012 წელს „ვარდების რევოლუციის“ მთავრობის არჩევნების გზით შეცვლა განაპირობა.

მედისონის მონაცემთა ბაზის მიხედვით, დამოუკიდებელი საქართველოს საუკეთესო მაჩვენებელი (PPP ვალუტის მყიდველობითი უნარიანობა) მშპ-ს მოსახლეობის ერთ სულზე გაანგარიშებით 2019 წელს 12595,8 \$ იყო. მსგავსი დონე ამერიკის შეერთებულ შტატებში 1940 წელს (12005 \$), ევროპის ყველაზე მდიდარ და მსოფლიოს მე-4 ეკონომიკა გერმანიაში - 1961 წელს (12675 \$), ევროკავშირის ყველაზე ღარიბ ქვეყნა, ბულგარეთში - 2006 წელს (12706 \$). საქართველოს ეკონომიკური განვითარების ამჟამინდელი დონე საშუალოდ მსოფლიოში 12 წლის წინ - 2008 წელს იქნა მიღწეული.

¹ სურმანიძე ნ. 2020 ინსტიტუციური რეფორმები საქართველოს გარდამავალ ეკონომიკაში https://www.tsu.ge/assets/media/files/48/disertaciebi4/Natia_Surmanidze.pdf (ნ ა ნ ა ხ ი ა : 05.10.2022)

მსოფლიო ბანკი და სხვა საერთაშორისო ფინანსური ინსტიტუტები მომავალ წლებში საქართველოს ეკონომიკური ზრდის პროგნოზად საუკეთესო შემთხვევაში 5%-ს ასახელებენ. თუ საქართველოს ეკონომიკის ზრდაში რაიმე მნიშვნელოვანი გარღვევა არ მოხდა, საქართველოს ევროკავშირის ყველაზე ღარიბი ქვეყნის, ბულგარეთის (რომლის მშპ მოსახლეობის ერთ სულზე გაანგარიშებით დაახლოებით მსოფლიო საშუალო დონის ტოლია) **დღევანდელ დონესთან** მისაახლოებლად დაახლოებით 10 წელი დასჭირდება.

ჩვენი აზრით, სიღარიბის დაძლევისათვის ორი მთავარი ფაქტორია ყურადსაღები: საზოგადოებრივი დოვლათის მზარდი ნაწილის ინვესტირება თანამედროვე მსოფლიოს მოთხოვნებს მორგებულ განათლებაში, და მეორე, აქცენტირება მაღალი დამატებული ღირებულების შემცველი პროდუქციის წარმოებაზე.

სახელმწიფო პოლიტიკურ წონას ეკონომიკასთან ერთად მოსახლეობის რიცხოვნებაც განაპირობებს, ვინაიდან ასეთ ქვეყანას ხელში უჭირავს მნიშვნელოვანი გასაღების ბაზრის ბერკეტი და ყავს სამუშაო ძალა, რითაც ინტერესდებიან ინვესტორები. აღნიშნულის გათვალისწინებით, საქართველოს ხელისუფლებამ აქტიურად უნდა გაატაროს დემოგრაფიული ზრდის ხელშემწყობი პოლიტიკა, რაც საშუალო და გრძელვადიან პერიოდში შესაბამის შედეგს გამოიღებს და გაზრდის ქვეყნის საერთაშორისო წონას. დიდი ბაზარი - ნიშნავს მეტ მოხმარებას, მეტი დოვლათის შექმნას და მეტ პოტენციალს. მოსახლეობა, განათლება და ეკონომიკა არის ქვეყნის განვითარების ფუნდამენტური საყრდენები, რომელთა გარეშე არ არსებობს მდიდარი, განვითარებული სახელმწიფო. კარგად განვითარებული ეკონომიკის გარეშე არავის „სცალია“ განათლებისთვის, ადამიანები თვითგადარჩენის რეჟიმში არიან და გადარჩენისთვის მებრძოლი საზოგადოება ვერ ფიქრობს განვითარებაზე. კარგი განათლების გარეშე არ არსებობს ცოდნაზე დაფუძნებული ეკონომიკა და სიმდიდრე. სახელმწიფომ მასობრივად უნდა გადაამზადოს IT და კომპიუტერული ტექნოლოგიების მიმართულებით მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი და საერთაშორისო ბაზარს შესთავაზოს მაღალტექნოლოგიურ სიახლეებზე მომუშავე მცოდნე კადრები. მოსახლეობისთვის ხარისხიანი განათლების მიცემა თან უნდა სდევდეს ეკონომიკის ზრდა-განვითარება, ვინაიდან დაბალგანვითარებულ ქვეყანაში მოქალაქისთვის მხოლოდ განათლების მიცემა ემიგრაციული ბიძგია. მსოფლიო ეკონომიკაში ადგილის დასამკვიდრებლად პირველ რიგში აქტიურად უნდა

განხორციელდეს იმპორტჩანაცვლების პოლიტიკა. საერთაშორისო მიწოდების ჯაჭვში შეღწევას დრო და დიდი ძალისხმევა სჭირდება, ამიტომ დარგი თავდაპირველად ადგილობრივ ბაზარზე უნდა ცდილობდეს გაზრდას, უნდა გააჩნდეს ზრდის პოტენციალი და ჰქონდეს სტაბილური აღმასვლა.

ცხრილი 1

საქართველოს 10-10 უმსხვილესი ექსპორტ-იმპორტის სასაქონლო ჯგუფი 2015-2020 წწ (ათასი აშშ დოლარი) (HS 4 ნიშნა)

ექსპორტი		იმპორტი	
სპილენძის მადნები და კონცენტრატები	\$2 868 563,65	მსუბუქი ავტომობილები	\$4 316 655,01
ფეროშენადნობები	\$1 571 964,77	ნავთობი და ნავთობპროდუქტები	\$4 096 823,73
დანარჩენი საქონელი	\$1 016 349,37	სპილენძის მადნები და კონცენტრატები	\$2 378 060,44
ყურძნის ნატურალური ღვინოები	\$1 000 210,69	სამკურნალო საშუალებები დაფასოებული	\$1 995 711,37
თხილი და სხვა კაკალი	\$ 646 456,89	ნავთობის აირები და აირისებრი ნახშირწყალბადები სხვა	\$1 971 543,30
მინერალური და მტკნარი წყლები	\$ 626 063,15	სატელეფონო აპარატები, ფიჭური ქსელებისთვის ან სხვა უსადენო ქსელებისთვის განკუთვნილი ტელეფონების ჩათვლით	\$1 105 185,89
სასუქები მინერალური ან ქიმიური, აზოტოვანი	\$ 510 798,92	სიგარები, სიგარილები და სიგარეტები თამბაქოს ან მისი შემცველელებისაგან	\$ 689 239,86
ოქრო დაუმუშავებელი ან ნახევრადდამუშავებული, ან ფხვნილის სახით	\$ 454 169,32	ხორბალი და მესლინი	\$ 635 419,91
ეთილის სპირტი არადენატურირებული, სპირტის კონცენტრაციით 80 მოც. %-ზე ნაკლები, სპირტიანი სასმელები	\$ 379 130,75	გამომთვლელი მანქანები და მათი ბლოკები	\$ 486 269,17
მაისურები, თბილი კვარტები და სხვა ტრიკოტაჟის ნაწარმი, მანქანით ან ხელით ნაქსოვი	\$ 241 000,58	მეტალოკონსტრუქციები შავი ლითონებისაგან და მათი ნაწილები	\$ 431 466,76

წყარო: საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური (ადგილობრივი ექსპორტი, იმპორტი HS 4 ნიშნა) <https://www.geostat.ge/ka/modules/categories/35/sagareo-vachroba> (გადამოწმებულია 09.01.2022)

როგორც ცხრილიდან ჩანს, საქართველოს ძირითად საექსპორტო საქონელს ნედლეული, მცირე გადამუშავების შედეგად შექმნილი ნახევარფაბრიკატები და სოფლის მეურნეობის დაუმუშავებელი (გამონაკლისია ღვინო) პროდუქცია წარმოადგენს, საპირისპიროდ კი იმპორტზე ტექნოლოგიატევადი, ღირებულება დამატებული პროდუქცია შემოდის, რაც მკვეთრად ზრდის სავაჭრო სალდოს დისბალანსს. აღნიშნულის გამოა, რომ საქართველოს ექსპორტით იმპორტის გადაფარვის დონე მხოლოდ 45 პროცენტამდეა, ხოლო რეექსპორტის გარეშე - მხოლოდ 33 პროცენტი. აღნიშნული ცხრილის ანალიზი კარგად წარმოაჩენს ქვეყნის ინდუსტრიალიზაციის დაბალ დონეს, ფაქტობრივად დეინდუსტრიალიზაციის შედეგს, თუმცა საიმპორტო სიის ოცეულში არის ისეთი საქონელი, რომელთა წარმოების პოტენციალი ქვეყანას გააჩნია. სახელმწიფომ მაქსიმალურად უნდა შეუწყოს ხელი მიწოდების გლობალურ ჯაჭვში მოსახვედრად, მაღალი პოტენციალის მქონე საექსპორტო საქონლის წარმოებას საგადასახადო, სუბსიდიური თუ სხვა შესაძლო გზებით და მოსახლეობას შესაბამისი ინფორმაცია მიაწოდოს მსოფლიო ბაზარის კონიუნქტურაზე.

ქვეყნის რეინდუსტრიალიზაცია, როგორც ეკონომიკური ზრდის ობიექტური აუცილებლობა, გულისხმობს ისეთი დარგებისადმი ყურადღებას, რაშიც საქართველოს გამოცდილება გააჩნდა და არის მაღალპოტენციური სექტორი. სახელმწიფომ სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი დარგების განვითარებაზე პასუხისმგებლობა შესაძლოა თავადაც აიღოს თანდათანობით კლებადი სუბსიდიური დახმარების საფუძველზე. ქვეყანამ ეკონომიკის სწრაფად გასაზრდელად, გლობალური მიწოდების ჯაჭვში არა მხოლოდ მომხმარებლად, არამედ მიმწოდებლად უნდა შეაღწიოს. ტურიზმი განხილულ უნდა იქნას როგორც დამხმარე, დამატებითი და არა ძირითადი ფაქტორი ეკონომიკის განვითარებაში. ეს სფერო მეტად მგრძობიარეა მსოფლიოში მიმდინარე პროცესებისადმი. კოვიდპანდემიამ გლობალურ ეკონომიკაში დიდწილად ახალი სეგმენტები გააჩინა, რაც საქართველოს საშუალებას აძლევს დანერგოს ახალი ციფრული ბიზნეს-მოდელები, დაარღვიოს არსებული სტატუს-კვო და საერთაშორისო ბაზარზე მიმწოდებლად შეაღწიოს, ამისთვის კი საჭიროა ქვეყნის სწრაფი ინტერნეტიზაცია, თანამედროვე ციფრული ინოვაციების დანერგვა და რალათქმავუნდა, ენერგო დამოუკიდებლობის მოპოვებისკენ ნაბიჯების გადადგმა. ენერგოდამოუკიდებლობისკენ გადასადგმელ ნაბიჯებში აღსანიშნავია ქვეყნისთვის სტრატეგიული ინტერესების სრული დაცვით ნამოხვან ჰესის, ჰუდონ ჰესისა და სხვა პოტენციური ჰიდროელექტრო სადგურების მშენებლობის დაწყება, რაც მშენებლობის პროცესში უცხოურ ინვესტიციებსაც მოიზიდავს. საქართველომ 2015-2020 წლებში 351.0 მლნ. აშშ დოლარის ელექტროენერჯის იმპორტი განახორციელა. გარდა იმისა, რომ ეს თანხა საქართველოს მსგავსი ღარიბი ქვეყნისთვის საკმაოდ მასშტაბურია, სხვა ქვეყანაზე ამ დოზით ენერგოდამოკიდებულება ეკონომიკის ზრდის სერიოზული შემაფერხებელი ფაქტორი და ენერგოუსაფრთხოების თვალსაზრისით დიდი რისკის შემცველია.

მთავრობის ინვესტიცია, ისეთი დარგებში, რომლებსაც გლობალური მიწოდების ჯაჭვში მოხვედრის მაღალი პოტენციალი გააჩნია და მთავრობა შეეცდება ამ უპირატესობის ეფექტიანად გამოყენებას, შეიძლება განხორციელდეს როგორც კონკრეტული კომპანიის მისამართით, აგრეთვე ზოგადად დარგში. ასეთი დარგებია:

1. გემთმშენებლობისა და შემადგენელი კომპონენტების წარმოება - საქართველო უნიკალურ გეოგრაფიულ მდებარეობასთან ერთად საზღვაო ქვეყანაა, თუმცა

ზღვასნობის ისტორიული გამოცდილება და ტრადიციები, არც სავაჭრო და არც სამხედრო ფლოტის ყოლა-შექმნის კუთხით არ გააჩნია. სინგაპურის მაგალითის გათვალისწინებით, რომელიც მსოფლიო გემთმშენებლობის ბაზრის 20%-ს ფლობს, თუმცა არ აქვს რესურსები და ტერიტორია, საქართველოსაც შეუძლია განავითაროს გემთმშენებლობის დარგი და გლობალური ეკონომიკის მზარდ საზღვაო გადაზიდვებში საკუთარი ადგილი დაიკავოს.

2. საყოფაცხოვრებო ელექტროტექნიკა, რომელთა წარმოება ამ ეტაპზე ჩანასახის ეტაპზეა, თუმცა დიდი პოტენციალი გააჩნია და იმპორტში მაღალი ღირებულებითი წილი უჭირავს;

3. დამუშავებული საკვები და სასმელი პროდუქტები - ქართული ყველის, კუპატისა და ნაციონალური საკვები პროდუქტების თანამედროვე მარკეტინგული ღონისძიებების მეშვეობით წინწაწევა, მათი ცნობადობისა და ბრენდული დატვირთვის უზრუნველყოფა;

4. ავეჯი და ტექსტილის წარმოება - ეს დარგი საქართველოში ხასიათდება ზრდით, თუმცა ტექსტილის წარმოება ძირითადად თურქული ნახევარფაბრიკატების შემოტანითა და მზა პროდუქციის ისევ თურქეთში გატანით შემოიფარგლება;

5. სამშენებლო მასალები - წარმოების ტექნოლოგიის შესყიდვით ან ერთობლივი საწარმოს დაფუძნებით, საქართველოში შესაძლებელია კერამიკული, ინერტული, მერქნული და სხვა ტიპის მასალებით მაღალი ხარისხის სამშენებლო პროდუქციის წარმოება;

6. საერთაშორისო ბიზნეს-სერვისები - კოვიდ-19 პანდემიამ დააჩქარა მსოფლიოში დისტანციურად მუშაობის ტენდენციის ზრდა. საქართველოში დაფუძნებული კომპანიები საზღვარგარეთ წევნ საინფორმაციო და IT მომსახურებებს.

7. სამედიცინო პროდუქტები - მოსახლეობის ერთ-ერთ მთავარ პრობლემას სიღარიბესთან ერთად მედიკამენტების გაზრდილი ფასები წარმოადგენს. საქართველოს აქვს მედიკამენტებისა და ფარმაცევტული პროდუქტების წარმოების გამოცდილება, ამიტომ იმპორტის შესამცირებლად მეტი ხელშეწყობაა საჭირო;

8. მარიხუანის კულტივირება - აღნიშნული პროცესები საქართველოში დაწყებული იყო, თუმცა არასწორი საინფორმაციო კამპანიის შედეგად საზოგადოებისა და ეკლესიის უარყოფითი დამოკიდებულების გამო პროცესი გაჩერდა. ეს მცენარე მედიცინაში, კონდიტერიაში, პარფიუმერიაში და ტექსტილის წარმოებაში ღირებულ პროდუქტს იძლევა. შესაბამისი კანონმდებლობით უნდა შევზღუდოთ ნარკოტიკული სახით გამოყენება და დავასწოროთ სხვა ქვეყნებს ამ კულტურის ინდუსტრიალიზაცია.

სახელმწიფო ორიენტირებული უნდა იყოს ეკონომიკის მაქსიმალური დივერსიფიცირებული დარგების განვითარებაზე და დამოკიდებულების მაღალი ხარისხი უნდა შემცირდეს ტურიზმსა და სოფლის მეურნეობაზე. წარმოების ამ დარგების ხელშეწყობა მოკლე დროში გაზრდის დასაქმებას და გაჩნდება „მომიჯნავე“ ეკონომიკური დარგები, რომლებიც ზემოთ ჩამოთვლილ დარგებს მოემსახურებიან. ამასთან ერთად, საქართველომ უნდა დაასრულოს სუბსიდიები ტურიზმზე, სამშენებლო სექტორზე, სოფლის მეურნეობაზე (სუბსიდირდება ხვნა-თესვა, საწვავი და სასუქი მასალები, როდესაც მექანიზაციის დრამატულად დაბალი დონეა და ადამიანები ისევ პრიმიტიული იარაღებით შრომობენ), რთველზე და ა.შ. მართალია, მიზნობრივი, კონკრეტულ ვადიანი შემცირებადი სუბსიდიები დარგს ზრდაში

ეხმარება, მაგრამ უვადო სუბსიდია შესაძლოა დარგის განუვითარებლობის მიზეზი გახდეს.

ქვეყნის ინდუსტრიალიზაციაზე ორიენტირების აღებასთან ერთად, მნიშვნელოვანია უცხოური ინვესტიციების მოზიდვა. საქართველომ უცხოური ინვესტიციების მოსაზიდად უნდა გამოიყენოს ის ფაქტი, რომ ქვეყანას აქვს ლიბერალური საგადასახადო სისტემა და მზარდი ჰარმონიზაცია ევროკავშირისა და სხვა გლობალურ სტანდარტებთან. აქცენტი უნდა გაკეთდეს იმ ფაქტზე, რომ ქვეყანა მსოფლიოს ერთ-ერთი უმსხვილესი ბაზრის (ევროკავშირი) სიახლოვეს მდებარეობს, ბიზნესის კეთების სიმარტივის კუთხით მსოფლიოში მოწინავეა, ახასიათებს ნაკლები ბიუროკრატია, ყავს იაფი მუშახელი და ქვეყანაში წარმოებული საქონელი და მომსახურება ევროკავშირთან დადებული თავისუფალი ვაჭრობის შეთანხმების წყალობით შეუფერხებლად ხვდება ევროკავშირის ბაზარზე.

კოვიდ 19-ის პანდემიამ მსოფლიოს ჩინეთზე გლობალური დამოკიდებულების საფრთხე დაანახა და ინვესტიციების სხვა გეოგრაფიულ არეალებში გადატანის იმპულსი გააჩინა. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული ფაქტი ბიზნესის გადატანასთან დაკავშირებულ ხარჯებს ზრდის და შემოსავლებს ამცირებს, წარმოების უსაფრთხოება და გეოგრაფიული დივერსიფიკაცია ხარჯებზე მაღლა დადგა, რაც საქართველომ შესაძლებლობად უნდა გამოიყენოს. მსხვილ, გლობალურ ბაზრებთან სიახლოვის უპირატესობასთან ერთად, სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანია მდგრადი ლოგისტიკური ინფრასტრუქტურის მოწყობა და საქართველოს გეოპოლიტიკური სტრატეგიის დერეფნის სტატუსის გამყარება. ქვეყანაში არსებული ფოთისა და ბათუმის პორტების გამტარუნარიანობა შეზღუდულია, ამიტომ უნდა განახლდეს ანაკლიის პორტის მშენებლობა რაც პოლიტიკურთან ერთად მსხვილ ეკონომიკურ და საინვესტიციო მნიშვნელობას ატარებს. საბოლოო ჯამში, ამ კომპლექსურად გასატარებელ ღონისძიებათა ერთობლიობა და ადგილობრივ მეწარმეთა სწორი საინფორმაციო კამპანიით დარწმუნება, რომ საერთაშორისო ბაზარზე მოხვედრა მნიშვნელოვანია, ქვეყანას კრიზისიდან მყარი ნაბიჯებით გამოიყვანს.

დასკვნა

საქართველოს საგარეო ვაჭრობის სტატისტიკა, ექსპორტირებადი და იმპორტირებადი საქონლის შემადგენლობა, ტურიზმსა და ფულად გზავნილებზე დამოკიდებულების ხარისხი ზედმიწევნით აღწერს საქართველოს ეკონომიკის სუსტ პოზიციებს მსოფლიო ეკონომიკაში. ეკონომიკური სიდუხჭირის მოჯადოვებული წრიდან გასასვლელად საქართველოს გარღვევა სჭირდება და ეს უნდა იყოს სწრაფი ეკონომიკური ზრდა, რომელიც განპირობებული უნდა იყოს ინტენსიური რეფორმებითა და მოდერნიზაციით მენტალური, დემოგრაფიული, განათლების, კარგი მმართველობის, ინოვაციების დანერგვის, გაციფრულებისა და ინვესტიციის მოზიდვის მიმართულებებით.

საქართველოს ექსპორტ-იმპორტის სტატისტიკა გვეუბნება, რომ ამ ტენდენციით ჩვენ დანარჩენი მსოფლიოს სანედლეულო და გასაღების ბაზად ქვეყისკენ მივდივართ, ამიტომ სწრაფად უნდა დავიწყოთ ფიქრი საკუთარი წარმოების განვითარების საფუძველზე იმპორტის წილის შემცირებაზე, ხოლო ექსპორტზე, ნედლეულის და მასალების ნაცვლად, მაქსიმალურად მაღალტექნოლოგიური, მრავალსაწარმოო ციკლგავლილი პროდუქცია გავიტანოთ.

ტურიზმის ნაცვლად, რომელიც არასტაბილურობით გამოირჩევა და ჩვენი ეკონომიკის დამატებითი შემოსავლის წყაროდ უნდა განიხილებოდეს, სახელმწი-

ფომ ორიენტირება ინდუსტრიალიზაციაზე უნდა აიღოს და მხარი დაუჭიროს ისეთი დარგების განვითარებას, რომელიც რეალურ ეკონომიკას განეკუთვნებიან და საქართველოს მათი წარმოების პოტენციალი გააჩნია. მნიშვნელოვანი ყურადღება უნდა დაეთმოს ენერგოდამოუკიდებლობას, ვინაიდან XXI საუკუნის ეკონომიკა არ არსებობს ენერგო უსაფრთხოების გარეშე. საქართველომ არ უნდა გადაუხვიოს საბაზრო ეკონომიკის პრინციპებს, თუმცა სტრატეგიული გადაწყვეტილებები უნდა მიიღოს საკუთარი წარმოების დასაცავად. სწრაფი ეკონომიკური წინსვლისთვის აუცილებელია ქვეყნის ინტერნეტიზაცია-გაციფრულებისკენ ნაბიჯების გადადგმა, საერთაშორისო შრომის ბაზრისთვის IT ტექნოლოგიებში გადამზადებული, ხარისხიანი განათლება მიცემული მოსახლეობის შეთავაზება და რეალური ინვესტიციების მოსაზიდად ეფექტური კამპანიის წარმოება.

COVID 19 პანდემიამ, წარმოების საშუალებებისა და მუშახელის სიიაფესთან ერთად, მნიშვნელოვანი ყურადღების ცენტრში მოაქცია მიწოდების უსაფრთხოება და წარმოების დივერსიფიკაცია. ჩინეთსა და აზიაში კონცენტრირებულმა წარმოებებმა მწარმოებლებს დაანახათ, რომ მიწოდების უსაფრთხოებისთვის წარმოების ადგილების სხვადასხვა გეოგრაფიულ ადგილებში განთავსება მნიშვნელოვანია, შესაბამისად ინვესტირებისთვის, რომლებიც დღეს ახალი წარმოების ადგილებს ეძებენ, ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობის, ბიზნეს საქმიანობის მარტივად დაწყებისა და საერთაშორისო კანონმდებლობასთან მზარდი ჰარმონიზაციის გამო, საქართველო მიმზიდველ ადგილად უნდა წარმოვაჩინოთ.

სწორი რეფორმების გატარების შემთხვევაში, თუ ჩვენ აგრეთვე ხარისხიანი განათლების დანერგვას დავიწყებთ, მსოფლიოში სადაც ახალი გეოპოლიტიკური გადანაწილება მიმდინარეობს, ყოველდღიურად ახალი ციფრული ინოვაციები იქმნება და ეკონომიკის ახალი დარგები იბადება, საქართველოს ეხსნება შესაძლებლობების კარგი ფანჯარა, რომ მიწოდების გლობალურ ჯაჭვში ადგილი დაიკავოს და სწრაფი ეკონომიკური ზრდით ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ კეთილდღეობას მიაღწიოს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. ასათიანი რ. საით მიდის საქართველო? სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების კონცეპტუალური ანალიზი. თბ., 2014
2. არჩვაძე ი. პოსტსაბჭოთა ქვეყნები დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ-დროინდელ პერიოდში (2012 წლის შედარება 1990 წელთან) „სოციალური ეკონომიკა“, N6, 2013
<https://drive.google.com/file/d/0B3PZSQNPT43SVU02ZWx0TW9rTFk/edit>
(გადამოწმებულია 26.01.2022)
3. არჩვაძე ი. საქართველოს ეკონომიკა სსრკ-ის დაშლის წინა პერიოდში. - <https://www.gfsis.org/files/library/opinion-papers/133-expert-opinion-geo.pdf>
(გადამოწმებულია 26.01.2022)
4. პაპავა ვ. საქართველოს ეკონომიკა: რეფორმები და ფსევდორეფორმები. თბ., 2015
5. Douglas J. M. CIA Assessments of the Soviet Union: The Record Versus the Charges — Central Intelligence Agency An Intelligence Monograph <https://www.cia.gov/static/462ef87088e6178e83e074e7f404914a/CIA-Assessments-Soviet-Union.pdf> (გადამოწმებულია: 29.12.2021)

6. James w. G. with the assistance of Dunn P. (October 1, 1984) Major economic indicators for soviet republics: A survey with selected Estimates - <https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/1984-625-6-Gillula.pdf> (გადამოწმებულია 29.12.2021)
7. Harrison M. (November 7, 2017) The Soviet economy, 1917-1991: Its life and afterlife - <https://voxeu.org/article/soviet-economy-1917-1991-its-life-and-afterlife> (გადამოწმებულია 29.12.2021)
8. კოუტსი უ. სიმანსკი ს. მაინო ჯ. მაკმორანი რ. პანიაგა ლ. პოსტ-COVID ეკონომიკური პოლიტიკა ეკონომიკის აღდგენის და მდგრადი განვითარების გზები. 2020 წ. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00Z2S4.pdf (გადამოწმებულია 09.01.2022)

Alimi Kherkhadze

Doctoral student of Kutaisi University

THE NECESSITY AND ESSENCE OF ACCELERATED DEVELOPMENT OF GEORGIAN ECONOMY

DOI: [10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Alimi.Kherkhadze](https://doi.org/10.36172/EKONOMISTI.2022.XVIII.02.Alimi.Kherkhadze)

Expanded Summary

In the very first years of gaining independence, Georgia faced severe social and economic problems. From the planned economy of the socialist set-up, there was no proper knowledge and ready recipe for the transition to a market economy, all this was compounded by the loss of raw and key markets and an externally inspired conflict-ridden economic crisis that led to the collapse of the country's economy. According to various estimates, the Georgian economy in 1994 was almost four times lower than in 1988. It can be said that Georgia's transition from a planned economy to a market economy was like the free fall of a fast-moving car with broken brakes. During the 30 years of economic fluctuations, Georgia has lagged far behind and all the channels of demand in the global economy have been filled. Unless there is an innovative or unique product, gaining a place and relative advantage in the global supply chain is especially difficult today, so we are still in the role of import-dependent consumers and have raw materials and materials typical of low-exporting countries.

The government of Georgia started economic transformation reforms according to the plan of Polish Leszek Balcerovich. Only three of the 10-point plan of Baltserovich's shock therapy were implemented in Georgia: the initiation of inflationary processes, the reduction of the population's income and the creation of tax legislation, the first two of which further aggravated the macroeconomic and social situation of the country, and the administration of the third actually did not take place in the 90s. The years 1994-1998 were the years of the main reforms of the transition from the planned to the market economy, during which, along with the introduction of the national currency, the banking system underwent changes, small and medium-sized enterprises were privatized, and trade was liberalized. In 1996-1998, Baku-Sufsi oil pipelines, and in 2003-2005 Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipelines were built. The government that changed in November 2003 through the "Rose Revolution" shifted the focus to economic reforms, reduced the amount of taxes, sharply increased the administration of the economy and budget revenues, although due to some mistakes, the government that came with anti-corruption, liberal ideas was accused of elite corruption, business harassment and human rights

violations, which in 2012, the "Rose Revolution" led to the change of government through elections.

According to the Madison database, independent Georgia's best indicator (PPP currency purchasing power) of GDP per capita in 2019 was \$12,595.8. A similar level in the United States of America in 1940 (\$12,005), Europe's richest and world's 4th economy Germany - in 1961 (\$12,675), the poorest country of the European Union, Bulgaria - in 2006 (\$12,706). The current level of economic development of Georgia was reached on average in the world 12 years ago - in 2008.

In order to change the current situation, first of all reduce the level of import dependence. In an ever-changing global world, new opportunities are suddenly emerging, and we must be prepared to respond quickly to new economic demands and take our place in the global supply chain. In our view, two key factors in tackling poverty need to be addressed: investing a growing portion of public wealth in education tailored to the needs of the modern world, and second, focusing on the production of high value-added products. The more recycling cycles the raw material goes through, the more value is added to it and the more the society gets richer. Qualified, high-quality education, together with relevant support programs, restores and creates new sectors of the economy, which will be a turning point for Georgia's economic development.

Population, education and economy are the fundamental pillars of the country's development, without which there is no rich, developed state. Without a well-developed economy, no one is "hungry" for education, people are in self-preservation mode, and a society struggling to survive cannot think about development. Without good education, there is no knowledge-based economy and no wealth. The state should massively retrain a significant part of the population in the direction of IT and computer technologies and offer the international market knowledgeable personnel working on high-tech innovations. The provision of quality education to the population should be accompanied by the growth and development of the economy, since in an underdeveloped country, the provision of education to a citizen is only a push for emigration. In order to establish a place in the world economy, first of all, the policy of import substitution should be actively implemented. It takes time and a lot of effort to penetrate the international supply chain, so the industry should initially try to grow in the local market, it should have growth potential and have a steady rise.

Georgia's foreign trade statistics, the composition of exported and imported goods, the degree of dependence on tourism and remittances thoroughly describe the weak positions of the Georgian economy in the world economy. To get out of the vicious circle of economic hardship, Georgia needs a breakthrough, and it should be rapid economic growth, which should be conditioned by intensive reforms and modernization in the areas of mental, demographic, education, good governance, introduction of innovations, digitization and investment attraction.

Georgia's export-import statistics tell us that with this trend we are moving towards becoming a raw material and key base for the rest of the world, so we should quickly start thinking about reducing the share of imports based on the development of our own production, and instead of raw materials and materials, we should export as much high-tech, multi-production cycle products as possible.

Instead of tourism, which is characterized by instability and should be considered as a source of additional income for our economy, the state should focus on industrialization and support the development of such industries that belong to the real economy and Georgia has the potential to produce them. Important attention should be paid to energy independence, since the economy of the XXI century does not exist without energy security. Georgia should not deviate from the principles of market economy, however, it should take strategic decisions to protect its own production. For rapid economic progress, it is necessary to take steps towards internetization-digitalization of the country, to offer a population trained in IT technologies for

the international labor market, given quality education, and to conduct an effective campaign to attract real investments.

The COVID 19 pandemic, along with the cheapness of production facilities and labor, has brought security of supply and diversification of production into significant focus. Concentrated productions in China and Asia have shown manufacturers that locating production sites in different geographical locations is important for security of supply, therefore, for investors who are looking for new production sites today, due to favorable geographical location, easy start of business activities and increasing harmonization with international legislation, we should present Georgia as an attractive place.

In the case of carrying out the right reforms, if we also start introducing quality education, in a world where new geopolitical redistribution is taking place, new digital innovations are being created every day and new sectors of the economy are being born, Georgia has a good window of opportunity to take a place in the global supply chain and with rapid economic growth, social to achieve economic prosperity.

ჟურნალი “ეკონომისტი”

მისამართი: თბილისი, 0105, გ. ქიქოძის ქ. 14; ტელ.: 293 34 44; 599 970103.

ჟურნალ “ეკონომისტში” სტატიების გამოქვეყნების წესები იხილეთ ვებგვერდზე:
ekonomisti.tsu.ge

Journal “**Ekonomisti**”

Address: Tbilisi, 0105, Kikodze street, tel. (+995 32) 293 34 44; 599 970103

Rules of Publication of articles in the journal “Ekonomisti” see: ekonomisti.tsu.ge

თსუ პაატა გუგუშვილის ეკონომიკის ინსტიტუტის გამომცემლობა

რედაქტორი

სესილი ხანჯალაძე

Publishing House of Paata Gugushvili Institute of Economics of TSU

Redactor

Sesili Khanjaladze